

valóság

A TARTALOMBÓL

Trembeczki István: Néhány gondolat a hatodik tömegkihalásról és az ember evolúciójáról

Faragó Péter: A kései Y-generáció hagyatéka a Z-generáció újdonsült egyetemistáira – értékrend és sportolás

Árva László – Giday András – Mádi László:
Az egészségügy fiskalizációja: kérdőjelek és válaszok. Vitaindító az élők munkaterhek csökkenéséről és az egészségügy finanszírozásáról

Németh István: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Az 1920-as évek (1. rész)

Pap Krisztián: Oroszlánok a Kárpátokban
A magyar határok védelme és a Szurmay-csoport 1915-ben

Varga János: 100 évvel ezelőtt született
Simonyi Károly, a polihisztor tudóstanárr

J. Nagy László: A budapesti vért lemosták
a Csatornában

Réfi Attila: „Le fils cheri de la victoire”, avagy
a 18. század végének leghíresebb magyarja

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
7

6

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2017. június LX. évfolyam 6. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Magyar Művészeti Akadémia
Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

Nemzeti Kulturális Alap

 Nemzeti
Tehetség Program

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tókéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

Néhány gondolat a hatodik tömegkihalásról és az ember evolúciójáról

Ha a világunk történelmét a Föld- és a természet, illetve az emberiség közös történelmének tekintjük, akkor a homo sapiens megjelenése és szétvándorlása óta az emberiség környezetre gyakorolt hatása alapján nemcsak periodizálhatjuk a nagybetűs Történelmet, hanem annak egyik lényegi összetevőjére is fókuszálhatunk, sőt, ma már a közeli jövő felé is prognózisokat tehetünk. Ugyanis a homo sapiens megjelenése és uralkodó fajjá válása egyúttal az ember környezetátalakító képességének növekedését, s hatásában – pozitív visszacsatolásokkal felerősítve – annak hatványozódását is jelentette és jelenti.

Az ember–környezet viszonyában, az emberiség környezetre gyakorolt hatásában alapvetően három nagy korszakot lehet elkülöníteni, amelyek az emberi tevékenység és életvilág minden szegmensét – ha másként fogalmazunk: a társadalom, a gazdaság, a politika és a kultúra minden szintjét – áthatották. A gyűjtögető-vadászó kor, a neolitikus forradalommal megjelenő élelmiszertermelés és letelepedés, valamint az ipari forradalom eredményeképpen létrejövő ipusztériális és urbanizált társadalom a környezet/természet felől szemlélve az emberi hatás, átalakítás fokozódásáról tanúskodik.

S emellett még egy olyan jelenségről is, mely hosszú időn keresztül komoly tudományos viták tárgya volt, de mára a fellelt bizonyítékok alapján beigazolódott: ahogyan a földtörténeti múltban is voltak tömeges kihalások az élővilág történetében, a jelenben is elkezdődött már egy hasonlóan tömeges mértéket elérő kihalási szakasz. E legutóbbinak esetében azonban egyre több bizonyíték szól arról, hogy most az emberi tevékenység a tömegkihalás okozója. Az alábbiakban egy gondolat kísérletet teszünk a helyzet súlyosságának, s egyúttal távlatainak felmérésére.

Az amerikai újságíró, Elizabeth Kolbert: *A hatodik kihalás* című könyvében tudományos alappal, a téma legnevesebb kutatóival való együttműködéssel, rengeteg terepmunkával és megrendítő tisztánlátással elemzi a jelent, de különösen a jövőt meghatározó hatodik tömegkihalás jelenségét.¹

A gyors kihalásokról szóló tétel, melyet George Cuvier francia természettudós 1796-ban tárt a nyilvánosság elé, egészen az 1980-as évekig nem volt a tudományos közmegegyezés által elfogadott elméletek szerves része, mivel a később meghatározóvá váló kutatók, mint a geológia atyja, Charles Lyell és az evolúciós gondolat megalkotója, Charles Darwin egyaránt tagadták ennek lehetőségét. A később „katasztrófizmusnak” nevezett elmélet helyett Lyell a fajok földtörténeti időkben való lassú kihalásáról és újrakeletkezéséről értekezett, Darwin pedig csak a fajok egymást felváltó, lassú, fokozatos kihalását fogadta el, vagyis a „aktualizmus” vagy másképpen szólva a „gradualizmus” elméletét.²

A katasztrófizmus végül mégis beigazolódott, az áttörést a 66 millió évvel ezelőtti történet kréta kor végi (kréta-harmadidőszaki) tömegkihalás okának vizsgálata hozta meg Walter és Luis Alvarez kutatási során a '80-as években. Később a kihalást okozó kisbolygó becsapódási kráterét is megtalálták, s ahogy az egyre több bizonyíték mellett a becsapódás követő eseményeket is egyre pontosabban lehetett rekonstruálni.³

A '90-es évek elejére a katasztrófák gondolata teret nyert: ma már a földtörténeti ókortól (paleozoikum) máig öt nagy tömegkihalásról tudunk, több kisebb kihalási esemény és a háttérkihalásnak nevezett lassú folyamat mellett. Ez azonban nem zárja ki az új fajok megjelenésének lassú folyamatát. Vagyis az evolúció ilyen szemlélete mintegy

szintézisben látja az aktualizmus és a katasztrófizmus kettősségét: az evolúció folyamata a fokozatos keletkezés és a lassú kihalás egyöntetű ábrázolásánál bonyolultabbnak bizonyul.⁴

A tömegkihalások során akár az élő fajok 75-96%-a is kipusztulhat – az eddig ismert legnagyobb kihalás a perm kor végén volt a maga 96%-os kihalási rátájával – földtörténeti mértékkel nézve rövid idő alatt.⁵ Kolbert a kihalási jelenség megértése céljából paleontológusokhoz fordul: David Jablonski a tömeges kihalásokat „a biodiverzitás nagyfokú elvesztésének nevezi”, amelyek gyorsan történnek és „globális kiterjedésűek”.⁶ Mindez az érintettek szempontjából azt jelenti David Rauphoz megfogalmazásában: „A fajok az idő nagy részében alacsony kihalási kockázatot hordoznak”, ám „ezt a viszonylag biztonságos állapotot alkalmanként egészen magas fokú kockázat szakítja meg”.⁷ Vagyis az élet időben-való-léte: „az unalom hosszú szakaszaiból áll, olykor pánikrohamokkal megtűzdelve” – idézi újra David M. Raupot.⁸

A kihalások földtörténetileg rövideje körülbelül 100 000 évtől tarthat néhány millió évig, majd a bioszféra újraéledése, a biodiverzitás újra gazdagabbá válása szintén hosszú időszakot igényel – ami szintén eltarthat akár néhány millió évig is. Ez a folyamat vezet a biodiverzitás újraéledéséhez, legutóbbi kihalás utáni, jelenleg még tapasztalható fajgazdagsághoz, melynek nagyságát Edward O. Wilson biológus középértéken kevéssel 10 millió fölé helyezi. Bár a pontos számokat csak közelíteni tudjuk, mivel a fajok pontos regisztrációja még folyamatban van.⁹ Mondhatni, ez az emberiség öröksége.

A ma már elkezdődött hatodik kihalás ugyanakkor nemcsak azért különleges, mert a bioszféra, az élők együttesének egyik tagja, az emberi faj okozza, vagyis nem klímaváltozás, vulkánkitörés, a kontinensek vándorlása vagy kisbolygó becsapódása, mint az eddigiekét, hanem azért is, mert a kihalás gyorsasága rendkívüli – lehet, hogy ez lesz az egyik leggyorsabb tömegkihalás. Edward O. Wilson egy kilencvenes évek végén írt tanulmányában a mai fajkihalás gyorsaságát az emberi beavatkozás előtti időszak tízezerszeresére teszi.¹⁰ Ezt az adatot a későbbi, fentebb említett könyvében – némileg módosítva – az ezerszeres és tízezerszeres nagyságrend közé becsüli.¹¹

S hogy valóban tömegkihalásról beszélhetünk, forduljunk Elizabeth Kolbert adataihoz, amelyek friss kutatásokon alapulnak, s az úgynevezett háttérkihalási arányt is számításba veszik. Ez az arány az átlagos földtörténeti korokban bekövetkezett fajpusztulásokat méri, ami számtanilag, csoportoktól függően az egymillió év alatt kihalt fajoknak az összeshez viszonyított százaléka. Ezek szerint az emlősök esetében körülbelül 700 évenként hal ki egy faj, a kétéltűek esetében pedig körülbelül 1000 évenként.¹²

Tehát Kolbert szerint: „Mára a kétéltűek [...] az állatvilág legveszélyeztetettebb osztálya [...] a csoport kihalási aránya akár a negyvenötezerszerese lehet a háttérértéknek. [...] Úgy becsülik, hogy az összes zátonyépítő korall egyharmada, az össze édesvízi puhatestű harmada, a cápák és ráják harmada, az összes emlős egynegyede, az összes hulló egyötöde és valamennyi madár egyhatoda a megsemmisülés felé tart.”¹³

Legújabbán pedig a World Wide Fund 2016. októberi jelentése igazolja a sokkoló adatokat: a gerinces fajok populációja átlagosan 58%-al csökkent 1970 és 2012 között.¹⁴

És ezt már a jelen generációk érzékelik/érezékelhetik – köszönhetően az egyre nagyobb tudásunknak és az információáramlás felgyorsulásának – de a jövő generációk valószínűleg még inkább érzékelni fogják, ha az emblematis fajok eltűnése után/mellett a biodiverzitás csökkenése már az emberi létezés és fennmaradás paramétereit is befolyásolni fogja.

Elizabeth Kolbert a kihalási események szuggesztív bemutatásához látleteket nyújt át könyve első tematikus egységében az élet múltbeli történéseinek, korszakainak kuta-

tási eredményeiből. Mindegyiknek üzenetértéke van a jelenben zajló folyamatok helyzetértékelésének vonatkozásában.

Ilyen az amerikai masztodon leletek kiváltotta tudományos kihívás bemutatása, ami George Cuvier révén a katasztrófizmus gondolatát indította el.¹⁵

Az Izland szigetén kipusztított – de korábban az észak-atlanti térségtől a mediterrán területekig sokfelé előforduló – óriásalka, ez a nagy termetű, repülésre képtelen, a pingvinekéhez hasonló életmódot folytató madár sorsának bemutatása azért is fontos, mert a kihalást az emberi vadászat és zsákmányolás (az állat felhasználása tollnak, tüzelőnek és horgászbotnak) okozta, mégpedig Darwin korában, aki csak a lassú kihalási tézist fogadta el (!).¹⁶

A foraminiferák és az ammoniteszek maradványainak felfedezése és eloszlásuk értelmezése a kréta-harmadidőszaki tömegkihalás felfedezéséhez és bizonyításához vezetett, s ahhoz a tanuláshoz, miszerint: a tömegkihalások idején a túlélésre vonatkozó szabályok teljesen megváltozhatnak, ami addig bevált adaptáció volt, nem biztos, hogy a körülmények ilyen megváltozása esetén is elegendő lesz.¹⁷

A következő fossziliák, a graptoliták, az ordovicium időszak végi tömegkihalás tanúi, s egyúttal a kihalások okainak tisztázásában is szerepet játszottak: ma inkább az a hipotézis az elfogadottabb, miszerint nem egyetlen okra – nevezetesen a naprendszer mozgásának 26 millió éves asztrofizikai ciklusára, melynek során a Nap egy ikerbillaga az Oort-felhőn történő áthaladás során üstökösöket zúdít a Földre – vezethetők vissza a tömegkihalások, hanem okok együttes fellépésére, ráadásul a ciklikusság hipotézise mára már nem alátámasztható alá kétséget kizárólag. „Szóval nyilvánvaló, nincs egyetemleges elméletünk a tömeges kihalásra” – idézi Kolbert Walter Alvarezt, aki apjával együtt – mint fentebb már utaltunk rá – a kréta-harmadidőszaki kihalás kutatása során alátámasztotta a kihalás-elmélet létjogosultságát, vagy másképp az új katasztrófizmus névvel illetett evolúciós szemlélet igazát.¹⁸

A könyv második egységében szintén egy-egy emblemikus faj sorsának bemutatásával a jelen eseményeit interpretálja, a jövőnek szóló felhívással.

A csészececsigák jelensége az óceánok savasodására figyelmeztet, erre a nemrég felfedezett jelenségre, amely összefügg a felmelegedéssel, hiszen légkör és az óceánok érintkeznek egymással, vagyis a levegő szén-dioxid-tartalmának növekedése az óceánok pH-értékének csökkenését váltotta ki – a savasság-lúgosság arányának eddigi egyensúlytól való elmozdulását – aminek következtében az óceánok ma 30%-kal savasabbak, mint 1800-ban. És ez az érték egyre csak növekszik.¹⁹

Ebben rejlik a jelennek és a jövőnek szóló figyelmeztetés: a savasság megnövekedése – bár lesznek fajok, amelyeknek kedvez a változás – összességében a biodiverzitás csökkenését idézi elő, mivel a savasabb víz alapvető biokémiai folyamatokra (anyagcsere, enzimtevékenység, fehérjeműködés, tápanyagokhoz való hozzájutás, fotoszintézis és mészkiválasztás) lehet/van hatással. Ebben az eseménysorban leginkább az ún. mészkiválasztók járnak rosszul, hiszen pontosan a mészkiválasztás folyamata nehezedik meg. A mészkiválasztók hatalmas fajgazdagságát tekintve az óceánok savasodása bizonyára nagymértékben hozzájárul a hatodik tömegkihaláshoz.²⁰

Ahogy történt ez a földtörténeti múltban is: az óceánok savasodása szerepet játszott a perm és a triász végi nagy kihalási eseményekben, valamint fontos tényező volt a kréta végi kihalásban.²¹

A mészkiválasztók sorsa átvezet a korallzátonyok helyzetének vizsgálatához, ahhoz a jelenséghez, amit korallzátonyok zsugorodásaként és kihéredéseként tapasztalhatunk, a Nagy-korallzátonytól a karibi térség zátonyaiig. A korallzátonyok a trópusi esőerdők-

höz hasonló fajgazdagsággal rendelkeznek: a hozzájuk kötődő fajok becsült számai 0,5-től 9 millióig terjednek. Vagyis a zátonyok pusztulása szintén részét képezi a hatodik nagy kihalásnak.²²

Az óceánok savasodása mellett más okok is hozzájárulnak a korallzátonyok zsugorodásához: a kalcium-karbonátra és aragonitra vonatkoztatott telítettségi állapot, a túlhalászás és a mezőgazdasági szennyezés az elalgásodás miatt, az erdőirtás az eliszaposodás miatt, és a dinamitos halászat rombolása. De a legfontosabb az éghajlatváltozás következtében növekvő vízhőmérséklet, mely megszünteti a szimbiózist a korallak és a zooxantellák között – ez a korallkifehéredés –, s végeredményben a koralltelep pusztulásához vezet.²³ Mindezek következtében: „Valószínűleg a korallzátonyok lesznek a jelenkor első nagy környezeti rendszerei, amelyek ökológiailag kihalnak” – idéz brit kutatókat Elizabeth Kolbert.²⁴

Az óceánok állapotának vizsgálata után hasonlóan fajgazdag és szintén alapvető fontosságú ökoszisztéma következik: a trópusi esőerdő. A Manú Nemzeti Parkban tett látogatás a fajszám–terület összefüggés ökológiai szabályára világít rá: vagyis a fajgazdagság alapvetően az adott terület méretével áll korrelációban, a térségi jellemzők és a rendszertani csoportállandók mellett.²⁵ Manapság viszont éppen a rendelkezésre álló területet csökkenti az emberi tevékenység intenzíven, amikor az erdőket szántóföldekké, városokká, infrastrukturális és egyéb mesterséges beruházásokká alakítja.

Az itt szerzett tapasztalat azt is jelzi, hogy a klímaváltozás is rányomja a bélyegét a szárazföldi biodiverzitásra: a kutatások átlaga – mivel lehet alacsonyabb, vagy magasabb felmelegedéssel, illetve a fajok esetében semmilyen, vagy élenkebb mozgékony-sággal, helyváltoztató képességgel kalkulálni – azt mutatja, hogy az éghajlatváltozás önmagában a fajok tíz, vagy afölötti százalékára lesz végzetes.²⁶ Márpedig a globális felmelegedés előidézésében is döntő szerepe van az emberiségnek.

Persze, az emberi hatás – ahogy az óceánok esetében szintén – nem csak ennyiből áll, hiszen illegális fakitermeléssel, bányászattal és mezőgazdasági tevékenységgel is számolni kell, de azaz is, hogy a klímaváltozás miatt merőben új helyzet áll be a fajok megszokott körülmények megváltozása miatt bekövetkező tömeges vándorlásában, mely jelenségek együtt elég nehézvé tehetik a kijelölt rezervátumokban történő megőrzést – gondolja tovább a problémákat Elizabeth Kolbert.²⁷ Ez azért valószínűsíthető, mert a klímaváltozás önmagában is új helyzetet teremt a fajok életkörülményeinek megváltoztatásával, hiszen „az emberek okozta többi kalamajka mindig hagyott valami szabad teret. Az éghajlat kihát *mindenre*” – idézi Kolbert Miles Silmant, a Manú Nemzeti Parkban kutató erdőökológust.²⁸

Hosszabb távon elképzelhető, hogy egy melegebb világban a fajgazdagság is nagyobb marad, de az utóbbi évmilliókban, talán egészen az eocén korszakig (50 millió évvel ezelőttig) visszamenőleg az élővilágnak hidegebb körülményekhez kellett alkalmazkodni. A kérdés az, hogy az újabb alkalmazkodás most mely fajoknak fog sikerülni ilyen hosszú idő után...²⁹

A következő régió, az Amazonas erdősegeinek felszabdálása fele-fele részben megművelt szántókra-legelőkre és vadon, „érintetlenül” hagyott erdőrészekre-szigetekre, egyszerre két szempontból fontos jelenség. Egyrészt, az elszigetelődés (fragmentáció) jelenségének vizsgálatába be tudtak kapcsolódni biológusok, így ez lett a „legfontosabb ökológiai kísérlet”, hiszen közvetlen közelről lehet tanulmányozni a biodiverzitás változását a korábbi, összefüggő vadon feldarabolásának, vagyis a parcellák, szigetek létrehozásának következtében. Másrészt a fragmentáció jelensége egyúttal a világ jelen állapotának szindrómája is, mivel a vadont gyakorlatilag mindenhol felszabdálja az em-

beri tevékenység, ültetvényekkel, vagy csak tereptárgyakkal (csővezetékek, szeizmikus rezgésérzékelők, tanyák, vízi erőművek és utak) is.³⁰

Az évtizedek óta tartó „kísérlet” eredménye egyértelmű: az elszigetelődés a biodiverzitás csökkenéséhez, az adott terület fajszámának elszegényedéséhez vezet. Ráadásul a folyamat nem áll meg egy alacsonyabb variációjú egyensúlyi állapotnál, hanem tovább tart.³¹

De nem csak ilyen összefüggés kezd kibontakozni. Kolbert összegzi az eddig megtudottakat: „[...] létezik egy sötét összjáték az erdőtöredezés és a globális felmelegedés közt, ugyanúgy, ahogy a globális felmelegedés és az óceánsavasodás közt, valamint a globális felmelegedés és a benyomuló fajok közt, meg a benyomuló fajok és az erdőtöredezés közt.” Ugyanis az ottani földhasználati szokások kihatnak az esőzésekre is, említi meg Tom Lovejoy kutatási eredményeit Elizabeth Kolbert.³² Az emberi hatás különböző formában, de egymást erősítő folyamatokat indított el.

A fajok felgyorsult keveredésének újabb keletű problémája egyértelműen tükrözi az emberiség élővilágra gyakorolt hatását, hiszen ami ma zajlik, az tulajdonképpen Anthony Ricciardi szavaival egy „tömeginváziós esemény”, a földi élővilág összekeverése fajok öntudatlan és tudatos betelepítésével, a globalizált világ mindent egybekapcsoló hálózatának jóvoltából – egy új szuperkontinens, vagyis egy új Pangea létrejötte – mondja találón Kolbert.³³

Az új Pangea az úgynevezett benyomuló fajok problémáját vetette fel. Benyomuló fajok alatt a korábbi élőhelyüktől távol, sikeresen megtelepedett fajokat értjük, amelyek megszabadulva új lakóhelyükön még evolúciós előnnyel is rendelkeznek, s kiszorítják, vagy kipusztítják az őshonos fajokat. A legtöbbször véletlenül kerülnek egy új helyre, de sokszor azért is, hogy az invazív fajok ellen telepítenek be újakat egy veszélyeztetett területre, melyek azonban nem a várt módon, hanem hódítóként viselkednek.³⁴

Bár a különböző módokon behozott új fajok kezdetben gazdagíthatják a helyi flórát és faunát, később az őshonos fajok kipusztulásával a biodiverzitás csökkenésnek indul: „Ugyanazon okokból, melyek miatt a helyi sokszínűség általánosságban nő, a globális sokszínűség, azok a világszerte fellelhető különböző fajok össz-száma csökken.”³⁵

Majd a következő részben Elizabeht Kolbert bizonyítékkal szolgál arról, hogy a fajok ember általi kipusztítása nem kizárólag modern jelenség, hanem messze a múltba nyúlik vissza a túlvadászat – a pleisztocén végi nagyvadfauna kiirtása – formájában, melyet az emberi „benyomulás” okozott, az ott élő, természetes ellenségnek jórészt híján lévő, lassan szaporodó nagyvadak esetében. Ami azt a kérdést veti fel, hogy élt-e valaha az ember harmóniában a természettel?³⁶

De a homo sapiens nem csak a nagyvadakat irtotta ki. Hanem a Neander-völgyi embereket is, miután az Afrikából történt elvándorlás után körülbelül 40 ezer évvel ezelőtt megérkezett Európába. Azonban az újabb, kissé bizarr felismerés szerint a Walestől a Kaukázusig terjedő területen élő Neander-völgyiek „felváltása” Európában és Ázsiában nem volt teljes: génjeik akár négyszázaléknyi mértékben továbböröklődtek a modern emberben is...³⁷

Elizabeth Kolbert könyvnyi terjedelmű figyelmeztetése végezetül a bevezetésben lévő Panamában lévő Kétéltűvédelmi Központ zárt terrárium-állatkertje után az utolsó fejezetben bemutatott, San Diegóban lévő Fagyasztott Állatkert és állatkórház jelenvalóságával emelkedik szindrómává: egyre több jövője már csak mesterséges „élettérben” képzelhető el, az ember környezetátalakító hatásának következtében.³⁸

A Pulitzer-díjas könyv üzenete egyértelmű: a hatodik tömegkihalás tény, sőt nemhogy már elkezdődött, hanem egyre intenzívebb és kiterjedtebb szakaszába ért. A kiváltó

oka az emberi faj. Egyértelműen megfogalmazza ezt az Amerikai Természettudományi Múzeum biodiverzitás csarnokából idézett felirat: „Jelenleg a hatodik kihalás kellős közepén vagyunk, melyet ezúttal kizárólag az ökológiai táj emberi átalakítása okozott.”³⁹ Mondhatni: ez lesz az emberi faj utódokra hagyott öröksége, ha nem változik a természethez való viszonya.

Az Elizabeth Kolbert segítségével elénk táruló panoráma megerősíti Edward O. Wilson jóval korábban, 2002-ben, *Az élet jövője* című könyvében írt figyelmeztetését, amelyben Wilson a természetes ökoszisztémák zsugorodásának és a gyorsuló fajpusztulásnak az okait kutatja. A fajpusztulást a modern korban öt faktor egymást erősítő kombinációja okozza, melyek erősrendben – a népességnövekedést leszámítva – a következők: élőhelypusztulás, invazív fajok, szennyezés, népességnövekedés és túlvadászás.⁴⁰ Wilson kiemelten tárgyalja az erdőirtást, mivel ez az élőhelypusztulás jár a legtöbb következménnyel. A biodiverzitás központjainak számító trópusi esőerdők közül 15 az úgynevezett „forrópontok” – ahol a legtöbb faj él – közé tartozik, ezek helyzetét kritikusan tartja, de a még viszonylag egyensúlyi állapotban megmaradt vadon, avagy a „határvidéki erdők” is komoly károkat szenvedtek a halcsontvázszerű tájkép – az utak által felszabdalt erdő – kialakulásának következtében, amely már a tarvágás előtt megkezdte az élőhelyek átalakítását – írja.⁴¹

A szinergikus kölcsönhatások – vagyis a fakivágások és a csapadék elmaradása, valamint az El Niño jelenségek és az erdőtüzek gyakorisága közötti egymást erősítő összefüggések – létéről is beszámol, valamint a globális felmelegedést az élőhelyleromláshoz hasonló súlyos tényezőnek tartja, melyet az invazív fajok károkozása követ.⁴²

A megafauna pusztulását kizárólagosan az ember számlájára írja, csak ott maradtak életben nagy testű állatok (Afrika és Ázsia trópusi részében), ahol az ember is őshonos fajnak számított, tehát volt idő alkalmazkodni egymáshoz.⁴³ Vagyis már Wilson sem látja a „a nemes vadembert”, sőt komor jelent és jövőt vázol fel: „Ahol eredetileg csak nagy testű szárazföldi állatok estek áldozatul, most már a halak, kétélűek, rovarok és növények pusztulnak ugyanolyan kérérlhetetlen módon. A kihalás pirkadat nélküli éjszakája ez idő tájt borítja sötét fátylát a folyókra, tavakra, a deltavidékekre, a korallzátonyokra, sőt még a nyílt tengerekre is.”⁴⁴

Ezek a gondolatok térnek vissza 12 évvel később Elizabeth Kolbert könyvében is. Ugyanakkor mindkét figyelmeztetés nem egyszerűen a hatodik kihalásról, az ember és természet viszonyáról szól, hanem a benne rejlő időtávlatok miatt egyúttal a homo sapiensről, az emberi evolúció, továbbá a kulturális evolúció sajátosságairól is, s igen elgondolkodtató kérdéseket vet fel az ember világban-való létét illetően.

Hogy a változás irányát és jellegét megértsük, az ember és környezet kapcsolatrendszerének eddig feltárt összefüggéseiből kell kiindulni.

Hiszen az emberiség környezetátalakító tevékenysége akkor kezdődik, amikor a homo sapiens megkezdte a Föld egészének benépesítését, egyrészt a megafauna túlvadászatával, ami kihathatott az adott terület flórájának jellegére is (például Ausztráliában), másrészt a vetélytársat jelentő más, rokon emberfaj (például a neandervölgyi) kipusztításával.

A neolitikus forradalom, majd az azt követő idők egészen a modernitásig tovább erősítették a környezetre gyakorolt hatást a házasíthatónak bizonyult állat- és növényfajok szelektálásával, a további vadászati tevékenységgel, valamint a szántóföldek, illetve legelők kialakításával, a fakitermeléssel. A neolitikus forradalom kezdetétől meginduló lassú népességnövekedés és technikai fejlődés csak fokozta az emberiség környezetátalakító tevékenységének erejét.

A legnagyobb változás az ipari forradalom óta következett be, különösen a XX. században, írja John McNeill a *Valami új a nap alatt – a XX. század környezettörténete* című monumentális könyvében, melyben világossá teszi, hogy a múlt században teljesedtek ki azok a folyamatok, amelyeket az ember uralkodó fajtá válása indított el: a bioszférán túl, a többi geoszféra is – mint a litoszféra, az atmoszféra és a hidroszféra, vagyis a kőzetburok és talaj, a légkör és a víz – eddig még nem látott mértékű hatást gyakorol az emberiség, bár – ne felejtjük a fentebb elmondottakat – mindig is volt valamilyen környezetre gyakorolt hatás.⁴⁵

McNeill gondolatai demonstrációjaként arányszámokkal is igazolja, hogy a XX. században „valami új történt a nap alatt” pontosabban az 1890-es évek és az 1990-es évek közötti időszakban, néhány gazdasági-demográfiai-ökológiai tényező változását bemutatva, a korábban megadott mennyiségi adatokból kiindulva: a Föld népessége négyszeresére, a teljes városi lakosság a tizenháromszorosára, a világgazdaság a tizennégyszeresére, az ipari termelés a negyvenszeresére, az energiafelhasználás a tizenháromszorosára, a légszennyezés körülbelül az ötszörösére, a szén-dioxid-kibocsátás a tizenhétszeresére, a kén-dioxid-kibocsátás a tizenháromszorosára, a légköri ólomkibocsátás körülbelül a nyolcszorosára, a vízfelhasználás a kilenceszeresére, a tengeri halászat a harmincöttszörösére, a szarvasmarha-állomány a négyszeresére, a sertésállomány a kilenceszeresére növekedett a vizsgált korszakban. Az öntözött területek nagysága megötszöröződött, a termőföldek pedig a duplájukra növekedtek. McNeill táblázata nem tartalmazza azokat az összetevőket, amelyek csak 1900 után növekedtek (CFC-k kibocsátása és a traktorok száma), sem azokat, melyek növekedése rendkívüli (a gépkocsik száma, a felhasznált műtrágya mennyisége, a szintetikus anyagok összűlya).⁴⁶

De, a gépesítés ellenére a lóállomány is növekedett kis mértékben (1,1-szeresére). Valamint az új tüzelőanyagok (kőolaj, földgáz) felhasználása ellenére a széntermelés is meghétszereződött. Radikálisan csökkent viszont a kék- és barázdásbálna-állomány (99,75, illetve 97%-os csökkenés). Továbbá, McNeill a madár- és emlősfajok 1%-os és az erdők területének 20%-os csökkenéséről számol be. A világ azonban elindult az urbanizáció útján, hiszen a vizsgált kor előtthöz képest a Föld lakosságának városokban élő része megháromszorozódott.⁴⁷

Vagyis: a XIX. században induló, majd a XX. századra beérő folyamatok során „az emberi faj megrengette a régi gazdasági, demográfiai és energiagazdálkodási rendszerek szigorú stabilitását, lerombolta korlátjaikat” – vonja le a következtetést John McNeill.⁴⁸

A fejlődés okai között elsősorban az emberi innovációt említi, amely technikai és szervezeti újításokat hozott létre az 1760-as évektől, amelyek új energiaforrásokat tettek felhasználhatóvá, valamint fokozták a munka termelékenységét és kialakították a társadalmi és üzleti szerveződés új formáit. Szerepet játszhatott a véletlen egybeesés is, amely a népesség számbeli növekedését akadályozó betegségektől történő megszabadulásban jelentkezett – még a modern orvostudomány kibontakozása előtt – a XVIII. században. De az ipari forradalom korában ért véget az ún. kis jégkorszak is, ami, ökológiai értelemben szintén segíthette a növekedést.⁴⁹

Később, tovább árnyalva az okok bemutatását, a XX. század környezetre gyakorolt hatásának kivételességére fókuszálva a változás motorjának két tendencia – a fosszilis tüzelőanyagokon működő energiarendszerre történő átállás és a nagyon gyors népességnövekedés – globálissá válását tekinti, melyek mellett megerősödött egy, már korábban is létező harmadik jellemző: „a gazdasági növekedés és a katonai erő melletti ideológiai és politikai elkötelezettség”.⁵⁰ Ezek kölcsönösen vezettek a legfontosabb mozgatóerőhöz, a XX. században tapasztalható hatalmas gazdasági növekedéshez. És viszont: „a

gazdasági növekedés ökológiai következményei a XX. század technológia-, ideológia- és politikatörténetében rejlettek”.⁵¹ Mindezekhez hozzájárultak még a század más tendenciái is: az urbanizáció, az iparosítás, a termelési rendszerek megújítása (a fordizmus és a taylorizmus), a tömegfogyasztás megjelenése, a gazdasági integráció, továbbá a gazdasági növekedés ideológiájának kizárólagossága és a fogyasztói attitűd minden mást megelőző, egyetemes eszméjének kialakulása is.⁵²

A gazdasági-technológiai fejlődés tehát látványos, elképesztő, ugyanakkor visszahátat is gyakorolt/gyakorol az emberiségre is, hiszen megjelent az emberre is veszélyt jelentő környezetszennyezés és ennek, valamint a környezetátalakításnak köszönhetően gyorsuló szakaszába érkezett a hatodik nagy kihalás.

John McNeill a könyve megírásakor – némi bizonytalansággal, de már 2000-ben (!) – jelezte ezt a veszélyt: „a korábbi kihalási hullámok okai ismeretlenek, ám az új kihalási hullám (már ha egyáltalán arról van szó) oka nyilvánvaló: az »útonálló« emlős gazdasági tevékenysége. A Föld történetében ez példa nélküli. A legtöbb újkori kihalás az élőhelyek elvesztéséből fakadt, bár néhányuk a vadászat, vagy a betelepített ragadozó fajok miatt történt. [...] Jóllehet a szakértők nézetei között jócskán van eltérés, számos megfigyelő azt jósolja, hogy a szárazföldi fajok 30-50%-a el fog tűnni a következő egy vagy két évszázadban. Ha ez bekövetkezik, akkor a földtörténet során ez lesz a fajok kihalásának hatodik nagy hulláma, amely sokkal hamarabb lezajlik, mint bármelyik korábbi és az okát tekintve is egyedülálló.”⁵³

John McNeill ugyanitt kiemeli, hogy a trópusi erdők felgyorsult kitermelése és felszabdalása „szigetekké”, különösen a XX. század utolsó harmadában, döntő jelentőségű a biodiverzitás csökkenése szempontjából.⁵⁴

De sajnos, a tíz évvel későbbi, magyar fordításhoz írt utószavában már nem lát „valami újat a nap alatt”, csakhogy ekkor már a XX. századi gyakorlathoz képest nem. Illetve annyiban, hogy a környezetszennyezés fő zónája már Kelet- és Dél-Ázsia lett. De a lényeg nem változott: Kína (és India) gazdasági növekedése – ha jellege nem változik – gyakorlatilag lerombolja/lerombolhatja mindazt a kevés eredményt, amit eddig sikerült a világ néhány pontján elérni a környezetbarátabb technológiák alkalmazásával.⁵⁵

De mit jelenthet mindez, ha távolabbról – az ember evolúciója szempontjából – nézzük?

Véleményünk szerint azt, hogy az ember evolúciója, illetve, úgy tűnik annak csak egy szakasza, a homo sapiens megjelenése utáni időszakban elkezdődött kulturális evolúció az emberi szempontok, igények, érdekek alapján átalakítja az őt körülvevő világot, más-képpen megfogalmazva antropomorfizálja, a tudásának, a technológiai fejlettségének és az emberi populáció nagyságának függvényében.

Amint a technológiai-szervezeti lehetősége megvolt rá, a földtörténeti értelemben vett modern ember megkezdte a bioszféra radikális átalakítását. Az antropomorf átformálás nemcsak geofizikai és geokémiai paraméterekben jelentkezett, hanem a domesztikációval a biológiai, genetikai adottságok megváltoztatására is irányult, hiszen az emberi érdeket szolgáló átformálásnak vannak nyertesei: a házasítható fajok, melyek alkalmazkodtak az emberi igényekhez. Azok, amelyek hasznosak voltak, de nem voltak házasíthatók, vagy, amelyek nem tudtak alkalmazkodni az emberhez, a kihalás szélére jutottak.⁵⁶

Ennek következtében a tömegkihalás ellenére mintegy 40 állat és 100 növényfaj populációja nőtt meg jelentősen, annyira, hogy az 1980-as évekre a Föld állati biomasz-szájának 15%-át a házasított állatok tették ki – írja John McNeill.⁵⁷ Tehát a természetes szelekció helyét jórészt az emberi szelektálás vette át. S a folyamat nem állt meg: a közeljövőben az élettudományi, biotechnológiai forradalom sokkal mélyrehatóbb változtatásokat ígér.

Tehát az ember vált a bioszféra urává, de ez egyúttal kiválást, fokozatos, gyorsuló elszakadást is jelent az eredeti bioszférából, az élő és élettelen környezetből, az átalakítás és a hatodik tömegkihalás által. S ezzel párhuzamosan egy mindinkább kiterjedő mesterséges környezet megteremtését is, mely lassan körülveszi az eredeti természet maradványait, megfordítva a modernitás kezdetén még létező vadon-civilizáció viszonyt.

Ez a folyamat számos tudatos törekvést is tartalmaz, hiszen – ahogy McNeill felidézi – a környezetszennyezést a kortársak (tegyük hozzá: a mai napig) a sokszor gazdasági-társadalmi fejlődés szükségszerű velejárójának tekintették/tekintik.⁵⁸ A környezettudatos életvitel ezért olyan nehezen megvalósítható, még ha a környezeti krízis érzékelése egyre nagyobb hangsúlyt is kap. Az ember, mint uralkodó faj, eddig összességében csak a saját antropocentrikus szemléletén keresztül látta a világbanaló-létét, bár számos környezetvédő, ökoetikai gondolkodó már felhívta az ebben rejlő veszélyre a figyelmet.

A veszélyhelyzet egyszerűen megfogalmazható: a természet – bármi hatalmunk is lett mára „felette” – ontológiai elsőbbségben van az emberiség létezése viszonylatában. Vagyis a természet fennmarad az ember nélkül is, de az ember – nagyon valószínű, hogy – nem tud fennmaradni a természet nélkül. Az emberi evolúció eddig csak a természeti keretek, csak a természet által biztosított feltételek között működött, aktualizálva: még egyetlen tömegkihalást sem élt túl.

Ez két dolgot jelent: egyrészt, a természet átalakítása, antropomorfizációja és az ezzel együtt járó természetrombolás, a szennyezés növekedése és a biodiverzitás csökkenése elérhet egy olyan állapotot, átléphet egy kritikus vonalat, ahonnan már gondot jelenthet a puszta létezésünk fennmaradása is.

Másrészt: eddig nem sikerült a természet által adott komplexitást, organikus és nem-organikus együttműködést mesterséges körülmények között újraalkotni. A Bioszféra 2 kísérlet kudarca – a 80-as évek végén Arizonában indított program, melynek során különböző bioszféra-zónákat (esőerdő, sivatag, mezőgazdasági terület, óceán) mesterségesen utanzó, zárt, önfenntartó (illetve annak szánt) „világot” hoztak létre, a földi élet mesterséges működtetésének szándékával – ebből a szempontból az ember tényleges hatalmának metaforája és az emberi hübrisz szindrómája.

Vagyis nem tudjuk megkerülni a természethez fűződő viszonyunk újragondolását, mivel nem tudjuk megkerülni magát a természetet, nem tudjuk helyettesíteni egy mesterséges, csak antropomorf világgal. Ugyanis az evolúciós folyamat, amelynek során annak csúcsa, az ember létrejött, a Föld bioszférajának keretei között zajlott le, ami viszont a Föld legáltalánosabb geofizikai feltételei – mint a gravitáció, a Nap körüli keringés, a tengely körüli forgás, a kontinensek elhelyezkedése és mozgása, a Nap besugárzása, az anyag- és energiaáramlás körfolyamatai, a fotoszintézis, a víz- és légkörzés, a kőzetek képződése és mállása és egyebek – között alakult ki, egyszóval ezek határozzák meg a bioszféra legátfogóbb működési törvényeit.

A bioszféra pedig biztosít olyan „szolgáltatásokat” – az atmoszféra és az éghajlat szabályozása, az édesvizek tisztítása és a készletek megtartása, a gabona beporzása, a hulladék méregtelenítése és visszaforgatása, a fűrészáru, a takarmány és a fűtőanyag előállítása – melyek mesterséges úton történő létrehozása nagyon sok problémával jár.⁵⁹

Erre azt lehetne mondani, hogy már sikerült kijutni a világűrbe, vagyis nem-földi környezetben élni. De: a Nemzetközi Űrállomás is földi erőforrásokra szorul, rajta az élet – néhány ember számára – csak rövid ideig elviselhető egészségkárosodás nélkül. Ezen persze javíthat a technika, de egy idő után akkor is beleütközik a földi geofizikai viszonyok mesterséges rekonstrukciójának problémáiba: a víz, az élelem, a sugárzástól

való védettség, a megfelelő hőmérséklet, a belélegezhető levegő, és a gravitáció ember számára huzamosabb ideig elviselhető *természetes* feltételeinek megteremtésébe.

Tehát a fentebb említett ontológiai elsőbbség a bioszféra léte keretfeltételeinek meghatározásával az emberi létezés keretfeltételeit is alapvetően meghatározza, még ha sok korlátot sikerült is kitágítani. Johann Gottfried Herder történetfilozófiájában – amely, panteizmusa mellett, kozmikus-geológiai, valamint organikus-biológiai összefüggésekben, analógiákban látja az emberiség történetét – kifejezően festi le az ember helyzetét a Földön: „Az én szemem ennek és nem más naptávolságnak a sugárzásához, fülem ehhez a levegőhöz, testem ehhez a földtömeghez, minden érzékem a Földnek ehhez az organizációjához idomult és ebből formálódott: lelki erőim szintén ehhez mérten működnek; nemem térbeli helye és hatóköre éppoly meghatározott és körülhatárolt, mint tömege és pályája a Földnek, ahol végig kell élnem az életemet; ezért viseli sok nyelvben az ember az anyaföld nevét.”⁶⁰

A jelenlegi környezetátalakítási folyamatok és törekvések, a természet emberi uralom alá hajtása és átformálása ezeket a kereteket feszegeti, mert a tudomány és a technológia összekapcsolódása valamint az új gazdasági-üzleti struktúrák révén olyan eszköz van az emberiség kezében, amely soha nem látott erejűvé fokozta az emberi képességeket, s így soha nem látott lehetőségekkel kecsegtet.

John McNeill szerint az emberiség a XX. században egy „gigantikus” és „ellenőrizhetetlen” kísérletezésbe fogott az intenzív és gyors környezetformálása során, amely a „... 20. század legjelentősebb folyamata, amely következményei tekintetében felülmúlja a II. világháborút, a kommunista rendszer kísérletét, az írni-olvasni tudás tömeges megjelenését, a demokrácia terjedését vagy a nők emancipációját.”⁶¹

Edward O. Wilson kristálytisztán fogalmaz: „... a *Homo sapiens* kikerülhetetlen geofizikai tényezővé vált, lévén az egyetlen faj a bolygón, mely ilyen széles körben képes hatni környezetére.”⁶²

Mindezek fényében igen súlyos kérdések merülnek fel. Tehát: a homo sapiens az az emberfajta, amely uralkodó fajjává válása során képes volt ilyen mértékben átalakítani a bioszférát, kipusztítani a neki nem tetsző humán és nem-emberi fajokat, elindítani a hatodik tömegkihalást, megzavarni az ökológiai folyamatokat. Ez akkor azt jelenti, hogy a homo sapiens attól más, mint a többi humanoid, azaz attól ember, hogy minderre képes? S az áldozatok azt bizonyítják, hogy benyomuló, vagy másképpen invazív faj vagyunk?

Herder úgy gondolta, hogy végeredményben a történelem folyamán teljesülni fog a Gondviselés terve, s az emberiség a humanitás irányába fejlődik tovább, a kultúrának az ész és a méltányosság kialakította tartós egyensúlyi állapota felé.⁶³

Persze, erre is megvan a lehetőség, hiszen a technológiai fejlettség és a felhalmozott tudás valószínűsítheti ezt a forгатókönyvet is. Csakhogy a homo sapiens eddigi történelemben-való-léte nem ezt bizonyítja, mint ahogy az a tény sem ennek a kimenetnek kedvez, hogy az emberiség már túllépte a Föld eltartóképességének határait.

S ekkor egy újabb dilemma merül fel, amely a változások eszközeit jelentő technológia mibenlétéből indul ki. Az ember környezetátalakító képességének növekedése, a Föld antropomorfizációja egyúttal az emberiség és a tudomány támogatata technológia sokkal intenzívebb összefonódását is jelenti, amely visszahat az emberre, életmódjára, tevékenységére, sőt megváltoztathatja az eddig viszonylag intakt emberi természetet is. Ami kezdetben elsősorban az ember biológiai örökségét, biofizikai paramétereit jelenti.

Ennek következtében viszont az emberi evolúció a technológiával, az általa létrehozott és működtetett mesterséges-technikai környezetben való létezésével, a mesterséges-sel történő egyre nagyobb interdependenciát jelentő kapcsolatával – hiszen a technikai

környezetet működtetni is kell, erőforrásait biztosítani – még jobban eltávolodik az eredeti, organikus természettől, a bioszférától. Vagyis egyre inkább mesterséges, technikai környezet veszi körül az emberi létezését, a modern ember egyre inkább függ a technológiai feltételektől. Ez az összefüggés pedig egyfajta pozitív visszacsatolásként tovább fokozza a természeti erőforrások kiaknázását és a környezetszennyezést.

Ami azt jelenti, hogy a technika már nem értéksemleges tényező, nemcsak eszköz az emberi képességek fokozására, hanem – véleményünk szerint – már visszahatást gyakorol a működtetőjére, megváltoztatja az életmódját, valamint megváltoztatja a természethez való viszonyát.

Ennek a megváltozott viszonyoknak a következménye – még ha a gyökerei a távolabbi múltba is nyúlnak is vissza – az ember–környezet viszony instrumentális felfogása: az ökoszisztéma szolgáltatások az emberi jólét növelésének eszközei: a gazdaság növekedését, az életszínvonal javulását, az emberi képességek kiterjesztését, a növekedési kényszert szolgálják.

A környezet ember szempontjából történő átformálása ezért okozza a hatodik tömegkihalást, sokszor csupán azzal, hogy megzavarja az ökológiai rendszerek működését. Amire a gépesített mezőgazdaság – minden sikere ellenére – az egyik legjobb példa. Hiszen a „zöld forradalom” hozzájárult a biodiverzitás csökkenéséhez, a gépesített, piacorientált, monokultúrás termesztés preferálásával, szemben a korábban általános kisebb parcellákat művelő, ritkán specializálódó, nem gépesített mezőgazdasággal.⁶⁴

De, ezzel elindult egy másik, az emberi evolúció távolabbi jövőjét befolyásoló folyamat is: az ember–gép szingularitás. A környezetátalakításhoz használt eszköz átalakítja a használatját is a hatékonyság és a képességek kiterjesztésének ígéretével.

A technológiával való egyre szorosabb kapcsolat újabb kérdéseket vet fel a hatodik tömegkihalás egy másik dimenziójaként: ha mégis sikerülne egy biológiailag lepusztított, de mesterséges eszközök segítségével még működő civilizációt fenntartani, a túléléshez szükséges technológia nem tenné-e a humánus számára elviselhetetlenné azt a világot?

Úgy tűnik, hogy az emberi evolúció sikeresen megvalósított egy programot: beléptünk egy új földtörténeti korszakba: az antropocénba.⁶⁵ Azonban minden ígérete, s eredménye mellett, a környezetalkító képességünk legalább három olyan veszélyforrást hagyott örökül a XXI. századnak, melyek önmagukban is elegendőek lehetnek az emberiség bukásához: a klímaváltozást, a hatodik tömegkihalást és az ember–gép szingularitást.

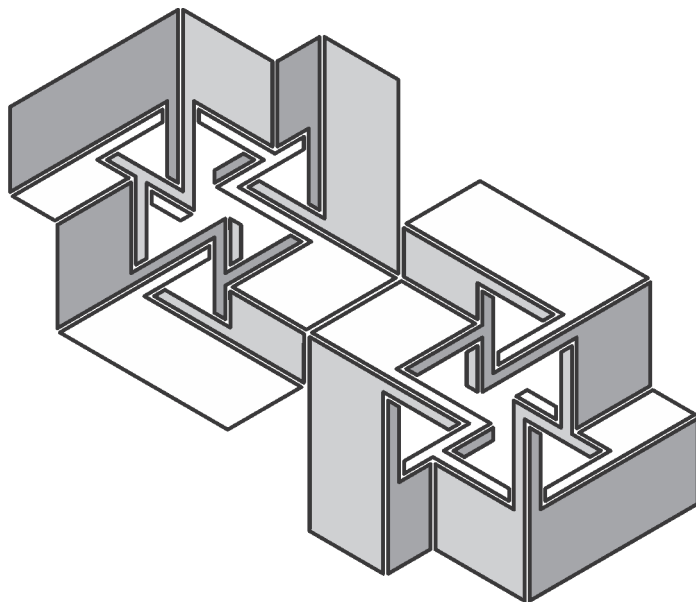
Úgy tűnik, hogy az emberiség, mint benyomuló faj, önhittségből és tudatlanságból egyfajta orosz rulettet⁶⁶ játszik; csakhogy most három tölteny van a tárnban.

JEGYZETEK

- 1 Elizabeth Kolbert: *A hatodik kihalás*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2016.
- 2 I. m: 35–92. o.
- 3 I. m: 94–116. o.
- 4 I. m: 25. és 94–116. és 123–124. o.
- 5 I. m: 134–135. o.
- 6 I. m: 25–26. o.
- 7 I. m: 26. o.
- 8 Uo.

- 9 Edward O. Wilson: *Az élet jövője*, Akkord, 2006. 40–41. o.
- 10 Elizabeth Kolbert: i. m: 241–243. o.
- 11 Edward O. Wilson: i. m: 140–143. o.
- 12 Elizabeth Kolbert: i. m: 25–26. o.
- 13 I. m: 27. o.
- 14 Lpr_living-planet_report_2016.pdf. 12–14. o.
- 15 Elizabeth Kolbert: i. m: 35–63. o.
- 16 I. m: 75–92. o.

- 17 I. m: 93–119.
 18 I. m: 121–136. o.
 19 I. m: 147–151. o.
 20 I. m: 154–161. o.
 21 I. m: 156. o.
 22 I. m: 168–171. és 175–182. o.
 23 I. m: 182–185. o.
 24 I. m: 169–170. o.
 25 I. m: 213–215. o.
 26 I. m: 215–217. o.
 27 I. m: 219–220. o.
 28 I. m: 219–222. o. A kiemelés tőle.
 29 I. m: 221–223. o.
 30 I. m: 226–229. o.
 31 I. m: 232–235. o.
 32 I. m: 244–245. o.
 33 I. m: 254–255. o.
 34 I. m: 259–268. és 271–275. o.
 35 I. m: 273–275. o.
 36 I. m: 284–286. és 294–301. o.
 37 I. m: 304–306. és 315–317. o.
 38 I. m: 22–24., 333–335. és 338–340. o.
 39 I. m: 341–343. o.
 40 Edward O. Wilson: i. m: 83–85. o.
 41 I. m: 94–101. o.
 42 I. m: 101–113. o.
 43 I. m: 123–140. o.
 44 I. m: 140–144. o.
- 45 J. R. McNeill: *Valami új a nap alatt*, Ursus Libris, 2011. 21–38. o.
 46 I. m: 395–396. o.
 47 Uo.
 48 I. m: 34. o.
 49 I. m: 35. o.
 50 I. m: 299–300. o.
 51 I. m: 390–391. o.
 52 I. m: 348–357. és 369–370. o. és 401. o.
 53 I. m: 295–296. o.
 54 Uo.
 55 I. m: 407–409. o.
 56 I. m: 220. o.
 57 I. m: 296. o.
 58 I. m: 78. o. és 132. o.
 59 Edward O. Wilson: i. m: 148–149. o.
 60 Johann Gottfried Herder: *Eszmék az emberiség egyetemes történetének filozófiájáról*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1978. 60. o.
 61 John McNeill: i. m: 21. o.
 62 Edward O. Wilson: i. m: 51. o.
 63 Johann Gottfried Herder: i. m: 425–454. o.
 64 John McNeill: i. m: 240–257. o.
 65 Elizabeth Kolbert: i. m: 139–143. o.
 66 I. m: 259–268. o. Elizabeth Kolbert az emberre nem ezt a kifejezést használja, hanem a „nyápic fajt”.
 15., 27. és 341. o.

A kései Y-generáció hagyatéka a Z-generáció újdonsült egyetemistáira – értékrend és sportolás

Az Y-generáció a Z-generációra az erősödő társadalmi és nemi szegregálódást hagyta örökül. Ezt a folyamatot erőteljesen katalizálják a XXI. század új technológiai vívmányai, így az internet, azok alkalmazásai és a mobil kommunikációs és zenehallgatási eszközök, amelyet a fiatalabb generáció teljes mértékben ki is aknáz.

Az Y-generáció utolsó évfolyamainak egyetemista rétege rendkívül kaotikus értékrenddel bír, ám itt még nem különül el lényegesen a két nem. Sokak mindent fontosnak találnak, míg mások tulajdonképpen érdemben semmilyen humán értéket nem tartanak szem előtt.

A humán értékek válságának szociológiai és pszichológiai jelei egyaránt vannak. A társadalmi elszigetelődés és az egyéb tényezők olyan stresszt raknak a fiatalokra, amelyet nem tudnak kezelni. A stressz kezelésére gyakran a devianciák adnak időszakos lehetőséget. A generáció kétharmada középiskolás koráig legalább egyszer volt részeg, míg a havi szinten lerészegedők aránya 33,1%.

A társadalom egyes területeihez hasonlóan a sportpályán is érvényesül a szegregáció. A kutatás rámutatott, hogy ennek mértéke jelentősebb, mint az értékrendben tapasztalt eltérések. A fiatalok egyértelműen az egyedül is űzhető sportágakat részesítik előnyben. Az egyetemi hallgatók által leggyakrabban űzött sportágak közül femininnek tekinthető a futás és az aerobic, míg a férfiak inkább a testépítést és a labdarúgást választják.

Napjainkban a harcművészeti ágazatok egyre népszerűbbek. Ugyan sokan még nem foglalkoznak vele életviteli vagy sportolói szinten, a fiatalok egy jelentős része kacérkodik a gondolattal, hogy valamilyen formában megtanulja megvédeni önmagát. A legnépszerűbb egy napjainkban feltörekvő önvédelmi rendszer; a magyar szálakkal is rendelkező krav maga (17,8%), de a capoeira, a bokszt és a kung-fu is népszerű.

Összességében megállapítható, hogy a sport maradéktalanul leképzi az aktuális társadalmi folyamatokból következő jelenségeket, nevezetesen a társadalom tagjainak egymástól való eltávolodását. Mindezek figyelmet igényelnek, hiszen jól láthatóan a Z-generáció tagjai nem csupán átveszik a „jó példát”, de a modernebb életfelfogásuknak köszönhetően tovább növelik az elszigetelődés mértékét.

Kulcsszavak: *értékrend, deviancia, társadalmi kapcsolatok, sport, harcművészet, gender, elszigetelődés*

(Bevezetés) A XXI. század elején elérkezett az a pont, amikor az Y-generáció továbbadja a stafétát és már a felsőoktatásban is megjelennek a Z-generáció első évfolyamai. Jóllehet, ez semmilyen változással nem fog járni 1-2 év távlatából, de ha nagyobb távlatokban gondolkodunk, akkor 5 év alatt már akár lényegi, alapvető változások is várhatóak.

Ennek az elgondolásnak az az alapja, hogy a generációk másképp gondolkodnak, más dolgokat tartanak fontosnak, mást természetesnek, mint elődeik. Például egy 1997-ben született fiatal teljesen természetesnek tartja a mobiltelefont, az internetet, a laptopot, a tabletet, míg a 10 évvel idősebb Y-generációs fiatal nem született bele abba a világba, ahol ezek az eszközök elterjedtek.

Hogy hosszú távon merre tart a világ, azt a most feltörekvő Z-generáció tevékenysége határozza meg. Ennek első sarkalatos pontja, hogy az Y-generáció utolsó évfolyamai mit hagytak rájuk, milyen helyzettel szembesítették az új nemzedéket.

E tanulmány központi kérdése, hogy az Y-generáció milyen értékvilággal bír, azok hogyan képződnek le a mindennapokban. Szem előtt kívántam tartani a jellemvonásokból következő életviteli sajátosságokat, problémaköröket. Az értékrendet, valamint a szociológiai és pszichológiai következtetéseket egy kérdőíves felmérés eredményeire alapoztam, szakirodalmi kiegészítésekkel ellátva. A dolgozatban kiemelt szerepet kapnak a fiatalok sportolásra vonatkozó sajátosságai.

A 2011-es kutatás eredményeinek értelmezésével leginkább arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az életszemlélet korcsoportonként változik, és más-más hatások érvényesülnek. Az Y-generáció utolsó évfolyamai és a Z-generáció már nagymértékben eltérnek a korábbi generációktól, de a két megnevezett csoport is némi különbséget mutat egymáshoz képest. A gender alapú eltérés nemcsak az értékrendben, hanem a szabadidős sporttevékenységben is megmutatkozik. Későbbi kutatásommal bemutatom az egyik, mára már egyre népszerűbb sportág „piacát”. Kutatási célom, hogy rávilágítsak a XXI. századi szabadidős sport ezen újszerű, szegregáló sajátosságára.

(A kutatás módszertana) Egy kérdőíves felmérés keretein belül a felsőoktatásban tanuló hallgatók értékrendjére és sportolási szokásaira voltam kíváncsi. Az adatgyűjtésre 2010 és 2011 folyamán került sor. A kutatás online formában valósult meg, amelyet 571, a fővárosban gazdálkodási szakokon tanuló hallgató töltött ki. A levelezőrendszeren keresztül kitöltött kérdőívek legnagyobb hányada felhasználható volt az elemzés során, adathiány csak eseti gyakorisággal fordult elő. Az adatfeldolgozás során az egyetemista rétegre (mint az Y-generáció utolsó rétegére) vonatkoztatva szándékoztam következtetéseket levonni. A releváns mintanagyság erre kiváló lehetőséget adott, hiszen rendkívül heterogén mintával dolgoztam.

1. táblázat: A minta demográfiai jellemzése

Nem – kor	A megkérdezett neme		Összesen	
	Férfi	Nő		
A megkérdezett kora	Maximum 21 éves	198	239	437
	21 év feletti	76	58	134
Összesen	274	297	571	

A mintában szereplő férfiak száma 274 fő, átlagéletkoruk 20,7 év, míg a nők száma 297 és koruk átlaga 20,5 év. A teljes lakosságra vonatkozó adatokhoz viszonyítva felül vannak a Budapesten lakó válaszadók, amelyek hozzávetőleges részaránya a férfiak esetében 45%, míg a nőknél 35%.

A kérdőíves felmérésben nagyrészt skálákon mérhető változók szerepeltek. Az alkalmazott 11 fokú skála nagy előnye, hogy viszonylag jól megközelíti a reális szemléletmódot, illetve alacsony az eltérő értelmezésből származó torzító hatás.

A sportágakra vonatkozó kérdéseknél nyitott kérdéseket is alkalmaztam, tekintettel arra, hogy oly nagy mértékű a választási lehetőség, hogy azt már nem tartottam célszerűnek felsorolni.

A kérdőíves felmérést kiegészítendő későbbi megfigyelések eredményeit is ismertetem, amellyel kitekintek a Z-generáció sajátosságaira. Ezzel lehetőség nyílik arra, hogy érzékeltessem a két korcsoport között fennálló alapvető különbségeket.

(A kutatás eredményei) A kutatás eredményeit egyrészt összesítve, másrészt nemekre bontva mutatom be. Alapvető törekvésem, hogy rámutassak a férfiak és a nők értékrendjében megmutatkozó különbségekre, jellemző trendekre.

(Értékrend) Sok mindent elárul egy emberről, ha ismerjük motivációit és azokat az értékrendi vonásokat, amelyek szerint éli az életét. Ennek alapján a kutatásban rákérdeztem arra, hogy az egyes jellemvonások, értékek mennyire fontosak a válaszadók számára.

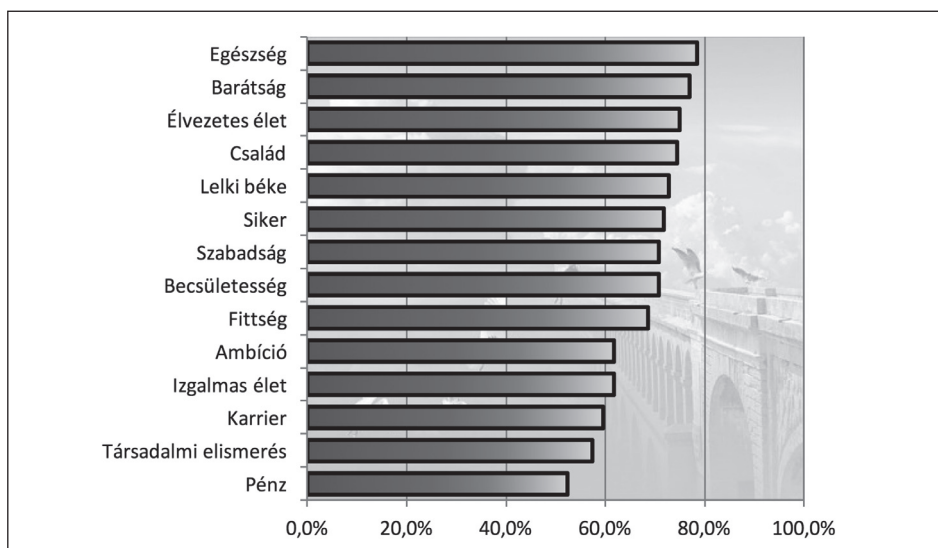
2. táblázat: A megkérdezettek értékrendje (N=571)

Tényező	Átlag	Szórás	Fontosnak tartja
Pénz	7,52	2,073	52,4%
Egészség	9,56	1,857	78,5%
Fittség	8,45	1,998	68,7%
Lelki béke	9,04	2,109	72,7%
Barátság	9,37	1,876	76,9%
Becsületesség	8,77	2,096	70,8%
Karrier	7,80	2,083	59,5%
Család	9,31	2,056	74,4%
Szabadság	8,59	2,077	70,8%
Siker	8,71	1,992	71,8%
Izgalmas élet	8,07	2,251	61,6%
Élvezetes élet	8,95	1,963	75,0%
Társadalmi elismerés	7,71	2,288	57,4%
Ambíció	8,05	2,251	61,6%

A legtöbb esetben olyan választ kaptam a kérdésre, amely arra enged következtetni, hogy minden fontos a fiatalok számára. Az 1–11-es skálán az összes tényező abba a kategóriába tartozik, amely inkább fontos, mint nem. Az adatok másodlagos elemzéséből kiderült, hogy a megkérdezettek számára a fenti értékek közül hány fontos, illetve mennyi az, ami figyelmen kívül hagyható. Talán az előzetes várakozásokhoz képest meglepő, hogy a válaszadók szélsőségesen oszlanak meg e tekintetben a két végpont között. Minden harmadik megkérdezett számára a felsorolt 14 tulajdonságból legalább 13 fontosnak számít, míg egyhated azok aránya, akik számára egy érték sem fontos. Ha ezen adatok mögé gondolunk, akkor

ez azt jelenti, hogy nem tudnak rangsorolni a fiatalok. Akik mindent fontosnak találtak, azok egyértelműen ebben a problémakörben szenvednek, illetve gyakran kell majd az élet adta szituációkban feladniuk valamit, ami fontos számukra. Azok pedig, akik nem tartanak fontosnak semmit az életben, azok helyzete elgondolkodtató és elkeserítő, hogy nincs egy kialakult értékrendjük. Gender-alapon megvizsgálva a kérdést, nem találtam lényegi eltérést a férfiak és a nők között, azonban a kor szerinti bontás már sokkal érdekesebb eredményt hozott. Azok között, akik semmilyen értékeket nem tartanak fontosnak, kétszer akkora a 21 éves, vagy annál idősebbek aránya, mint a maximum 20 éveseké. Minél idősebb a megkérdezett, annál nagyobb annak a valószínűsége, hogy egyre kevesebb dolgot tart szem előtt.

A kategorizálás jobban kihozta a tulajdonságok közötti fontosságban megmutatózó különbségeket.

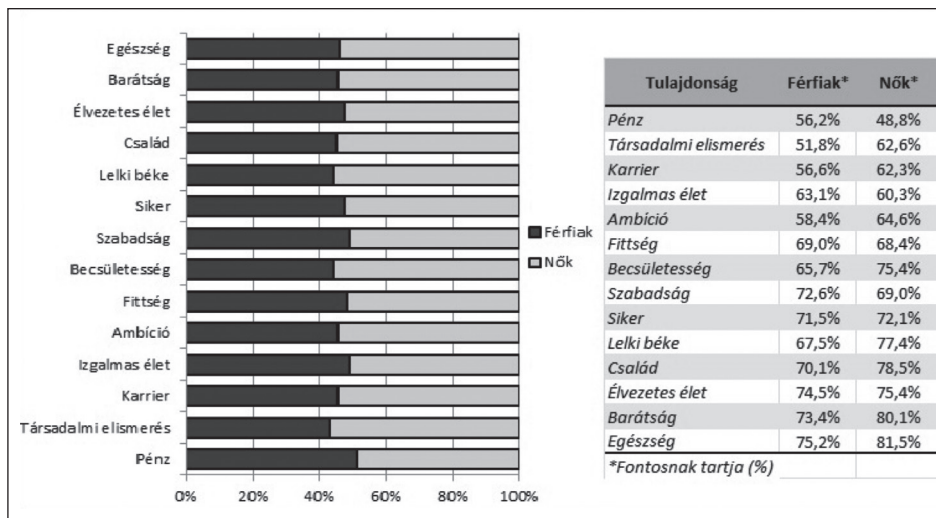

1. ábra: A fiatalok értékrendje – másodelemzés alapján

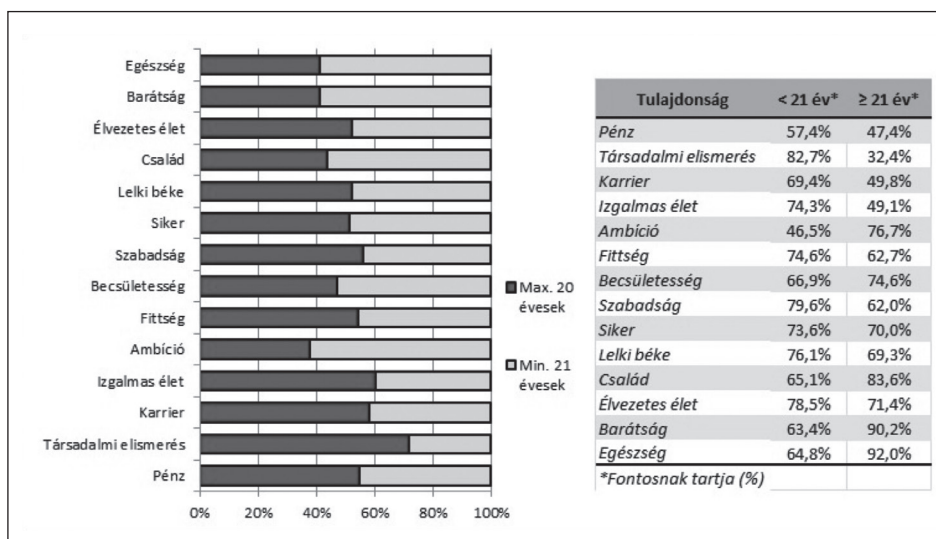
Habár a sorrend hasonló a korábbi elemzés eredményéhez képest, a különbségek jobban megmutatkoznak. Az egészség fontossága a válaszadók közel 80%-a szerint fontos, amely bő 25 százalékponttal több, mint a pénz domináló szerepe az életben. Ez utóbbi adat megegyezik a 2000-es évek első évtizedében mért adatokkal, ahol a hatalom (amelynek egyik megjelenési formája a pénz mennyisége) szintén a rangsor utolsó helyén foglal helyet. (Perényi 2010) Hogy mely tulajdonságok, elvek húzódnak meg a fiatalok elméjében, az gender szempontból is érdekes kérdés.

A nemekre vetített értékrend-elemzés nem támasztotta alá a társadalmi elemzések által tanulságként kezelt nemek közötti lényegi eltérést. Ugyan megfigyelhetőek minimális különbségek, azonban egyik faktor tekintetében sincs akkora különbség, hogy azt relevánsnak lehessen nevezni. Az ábra adatai alátámasztják, hiszen a 40-60%-os tengelyből egyetlen tényező megoszlása sem mozdul el.

A másik, általam fontosnak vélt elemzés a korcsoportok kategorizálásán alapul. A 21 éven aluliak és a minimum 21 éves megkérdezettek értékrendjét érdekes volt megfigyelni, ugyanis szembetűnően nagyobb volt a relevanciája, mint a gender-alapú elemzésnek.

2. ábra: Az értékrend gender alapú elemzése

3. ábra: A megkérdezettek értékrendjének korcsoport-alapú elemzése

Az ábra egyértelműen bekategorizálja a faktorokat három csoportba, annak alapján, hogy mely korcsoport számára fontosabbak. Eszerint a létrehozható három kategória a következő:

1. klaszter: „Fiatalabbak világa” – a 21 év alattiak számára fontos tényezők

- * társadalmi elismerés
- * izgalmas élet
- * karrier

2. klaszter: *Univerzális tényezők*

A: 2A alklaszter: *Mindkét csoport számára fontos tényezők*

* élvezetes élet

B: 2B alklaszter: *Egyik csoport számára sem kifejezetten fontos tényezők*

* fittség

* pénz

C: 2C alklaszter: *Kérdőjelek*

* lelki béke

* siker

* becsületesség

3. klaszter: *„Élettapasztaltak világa” – a 20 évnél idősebbek számára fontosabb tényezők*

* egészség

* barátság

* család

* ambíció

A fiatalabbak úgy lépnek be a felsőoktatási intézmény kapuján az első időszakokban, hogy rendkívül nagyra vágyó terveik vannak, amiért viszont túlzottan sok mindent nem akarnak megtenni. Elismerést, karriert és izgalmas életet élnek, azonban ezek a tényezők az idő során megváltoznak. A forrófejűséget felváltja a családban való gondolkodás, az egészségtudatosság. Az évek múlásával nem változik az élvezetes élet iránti igény, s ami talán a legmeghökkenőbb, hogy a becsületességet nem sorolhatjuk azon kategóriába, amely univerzálisan nagyon fontos lenne mindenki számára, hiszen a megkérdezettek csupán 70,8%-a tartja fontosnak ezt az emberi értéket.

A kérdőíves válaszok képezik az attitűd elméleti részét, míg a valódi cselekvés a gyakorlat. E kettő nagyon erősen eltér egymástól. Ennek tükrében a diákok helyzete rendkívül aggasztó, hiszen ami az értékrendjüket illeti, sokkal nagyobb figyelmet fordítanak a saját trendi megjelenésükre, valamint az olyan külső jegyekre, mint például a modern „kütyükkel” való ellátottság, illetve az elvárt viselkedési norma felé húzás. A fentiekkel szemben azonban sokkal kisebb a súlya a valódi humán értékeknek.

Úgy mondják, „*Ki sokat markol, keveset fog!*”. Ugyan fentebb kielemezve a fiatalok úgy vélekedtek, minden elv és érték fontos számukra, de cselekvési szinten ez sokszor azt jelenti, hogy érdemi szinten nem sok valósul meg az elméletben megfogalmazottakból. A felsőoktatásban tanulókból az alázat terén és erkölcsi vonatkozásban is mutatkoznak hiányosságok. Szinte eseti, hogy valaki belépve az oktatási intézménybe köszön az egyetem/főiskola alkalmazottjának, késve érkeznek be az órára, nem figyelnek az előadásokra (közösségi oldalakat böngésznek, esznek, újságot olvasnak...) és persze tanulásuk is kívánni valót hagy maga után. (Faragó–Vass 2014)

Mindezek tudatában mindenképp célszerű meghatározni az értékrendbeli eltérések és az azokban fellelhető kritikus pontok következményeinek, jeleit.

(*Szociológiai, pszichológiai jelek / következmények*) Az értékrendi sajátosságok elemzése messze mutat. A szociológiai és a pszichológiai következmények rendkívül súlyosak a fiatalokra nézve. Az életvitelben megmutató inkoherencia devianciákhoz vezethet, amelyek adatai elrémisztőek az elemzett korosztályra vonatkozóan.

A humán értékek válsága egyre mélyebbé válik, hiszen sokak számára gondot okoz egy érdemi értékrendet felállítani és azt betartani. A legnagyobb gondot a fiatalok elméleti és gyakorlati értékrendje között megmutatókozó különbségek jelentik.

Az internetezés korában a fiatal generáció egyre inkább digitálisan érhető el leginkább. Emiatt (is) az individuumban jelentkező alapvetőnek számító deviancia a stressz és az ebből következő mentális betegségek. A felsőoktatásban tanulók jelentős részére jellemző, hogy nem tudnak uralkodni önmagukon és érzelmeiken, és ez gyakran a cselekedetek szintjén is megnyilvánul. Leggyakrabban a vágyak és a félelem leküzdése jelent problémát, azonban sokan szenvednek a büszkeségből vagy egyéb érzelmi forrásokból fakadó mentális betegségben. (Bolla–Faragó 2012) Ennek következtében jelentős azok aránya, akik distressz állapotban vannak és szoronganak, vagy pánikrohamokkal együtt élnek mindennapjaikat.

A stressz kezelése egyénenként változik, azonban az elhárítás, elfojtás és az azzal való megküzdés eltérő eredményeket ad. Mindhárom út közös vonása, hogy a stressz érzete a cselekvések szintjén is megmutatkozik. Azok, akik a mindennapi feszültséget nem tudják koncentrált módon levezetni, gyakran élnek más deviáns szokások alkalmazásával. Az évezred első tíz évében elvégzett kutatások azt mutatják, hogy a középiskolások jelentős része él valamely egyéb devianciát jelentő szerrel.

3. táblázat: A középiskolások prevalenciaértékei¹ (9–10–11. osztály)

Megnevezés	Fiúk	Lányok	Összesen
A lerészegedés életprevalencia-érték	67,9%	59,3%	64,0%
A lerészegedés havi prevalenciaértéke	32,0%	22,2%	27,5%
A nagyivás havi prevalenciaértéke	39,2%	25,9%	33,1%
Alkoholfogyasztáshavi prevalenciaértéke	61,6%	56,6%	59,3%
Dohányzás napi prevalenciaértéke	33,2%	27,3%	n. a.

Forrás: Elekes (2007), Urbán (2007)

A leggyakrabban alkalmazott deviancia az alkoholfogyasztás. A 2007-es kutatás azért is tekinthető irányadónak, hiszen az abban az évben tizedikes középiskolás (ha bekerült a felsőoktatásba) éppen az egyetemi éveit taposta a kérdőíves kutatás elvégzése idején. Az a tény, hogy a megkérdezés időpontjában minden öt fiú megkérdezettből ketten egy hónapon belül voltak részegek, illetve ugyanez az arány a lányoknál egynegyed, elgondolkodtató, s felveti, mennyire kapcsolható ez az értékrendbeli inkoherenciához. Jóllehet, ezen adatok a kérdőíves felmérés előtt születtek, mégis valószínűsíthető, hogy a két jelenség egymással erős ok-okozati viszonyban áll.

A kutatás eredményeinek relevanciáját egy későbbi kutatás alátámasztotta. Eszerint a lerészegedés az egyetemisták körében teljesen elfogadott vonássá vált. Napjainkra egy esti bulizás és az alkohol szinte alig választhatóak el egymástól. Csupán minimális azok aránya, akik meg tudják állni az alkoholfogyasztást, illetve annak mennyiségét a napi szinten egészségesnek tekinthető határon belül tudják tartani. Természetesen ez azt is jelenti, hogy sokaknál a részegedés a bulik „velejárója”. (Faragó 2015)

Az alkohol mellett a dohányzás is általános a fiatalok körében, azonban részarányuk nem olyan magas, mint a szeszes italok fogyasztásáé. Hozzávetőlegesen minden harma-

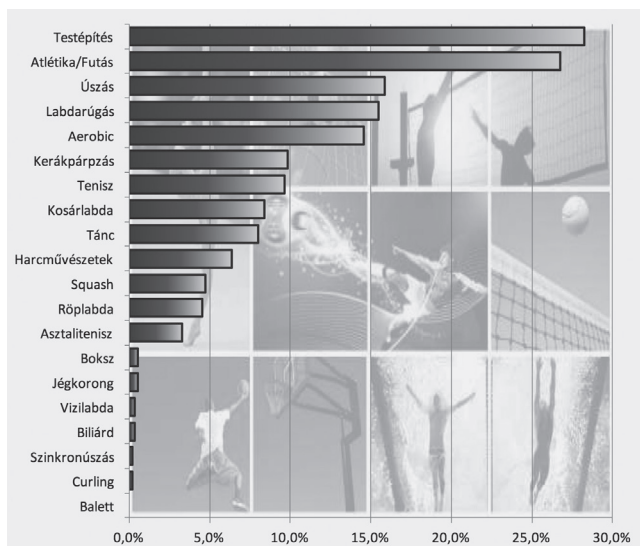
dik fiú és minden negyedik lány dohányzik naponta, azonban a dohányzást kipróbálók aránya a középiskolások között 75%-ra tehető. (Urbán 2007)

Végezetül említést kell tenni a drogokról, amelyek ugyan nem érintenek ennyi fiatal, mégis a középiskolásokra is egyre veszélyesebbek. A felnőtt lakosság 5,7%-os kannabisz-életprevalencia-értéke igen magasnak tekinthető, kiváltképp, ha mint egy származtatott devianciaként kezeljük a jelenséget. (Paksi–Demetrovics 2007)

A gondolkodásmód és a devianciák gyakran a társadalmi életben is éreztetik a hatáskukat. Ennek egyik legtipikusabb példája a barátság. Eltérőek a nézetek arról, kik tekinthetők barátoknak, azonban az mindenesetre vitán felül áll, hogy társadalmi integrációt, kötődést és bizalmi viszonyt szülnek ezek a kapcsolatok. Természetesen a képet árnyalja az, hogy milyen típusú baráti kapcsolatról beszélünk. (Albert–Dávid 2007) Ebből következően kijelenthető, hogy a közösségi viszony segít a szegregálódás elleni harcban, azonban a kor függvényében kijelenthető, hogy az idősebb generációnak egyre kevesebb barátja van. Az internetnek köszönhetően megnyílt kommunikációs csatornát a fiatalok előszeretettel használják, mely mégis egyre nehezíti a barátok számának emelkedését és mindegyre növekszik azok száma, akik egyedül érzik magukat és szorongásban töltik el a mindennapjaikat.

(*Sportolás, mint szociológiai következmény*) A sport optimális helyzetben rekreálja a testet és a szellemet, az értékrend pedig egy hátszelet és megbízható alapot ad arra vonatkozólag, hogy a jövőbe mutató tervek megfelelő irányba sodorják az önálló életüket kezdő fiatalok útját. A különböző sportolási formák eltérő személyiséget igényelnek és egyben más-más morális és értékvilágot közvetítenek. (Perényi 2010) Ennek következtében a sportolási szokások és az értékrend erős kapcsolatot mutat egymással.

Az időmérleg-vizsgálatok a lakosság inaktivizálódását mutatják. Sok tévézés és internetezés mellett egyre kevesebb idő jut a szabad levegőn való időtöltésre és a testmozgásra. A „digitális társadalom” kialakulása végett a kései Y-generáció szintén a modern

4. ábra: Az egyetemisták által űzött sportágak (%)

„ketyerék” világában él és egyre kisebb azok aránya, akik rendszeresen sportolnak. Ugyan számukra a digitális korszak kezdete nem jelentett komoly kihívást, hiszen beleszülettek a számítógépek által uralt világba, azonban az egyéb tevékenységek hatása (közösségi portálok folyamatos látogatása, zenehallgatás stb.) a sportra negatív hatással van.

A fiatalok jellemzően néhány sportágra fordítják figyelmüket és aktivitásukat. A „divatsportok” úzése mindenképpen több okra vezethető vissza, de nem pusztán olyan tényezők játszhatnak szerepet, amely az egészséggel vannak kapcsolatban, sokkal inkább szociológiai és pszichológiai tényezők.

A sportágak közül abszolút dominánsnak tekinthető a testépítés és az atlétika. Ez utóbbi annak köszönhetően foglalhat el ilyen rangos pozíciót a sportágak között, mert magában foglalja a futást is. Mivel a legtöbben nem atletizálnak egyesületi szinten (nem távolugrók, gerelyhajítók stb.), így a 27%-os említési arány nagy részét a „kocogók”, futók teszik ki, akik minden kötöttség nélkül, szabadidejük hasznos eltöltése és a test karbantartásának céljából végeznek testmozgást. Nyilvánvaló, hogy a testépítés is elkülönül verseny- és a szabadidősportra. Itt is megjelentek e sportágazat színönimái; úgy, mint a „gyúrás”, a „kondi”, az „erősítés”, amely tartalmilag lefedi a testépítés lényegét.

E két domináns ágazat mögött az úzás, a labdarúgás (avagy „foci”) és az aerobic (ennek minden válfajával együtt) található; azaz a testépítés és a futás mögött e három mozgásrendszer tekinthető még populárisnak az egyetemisták körében.

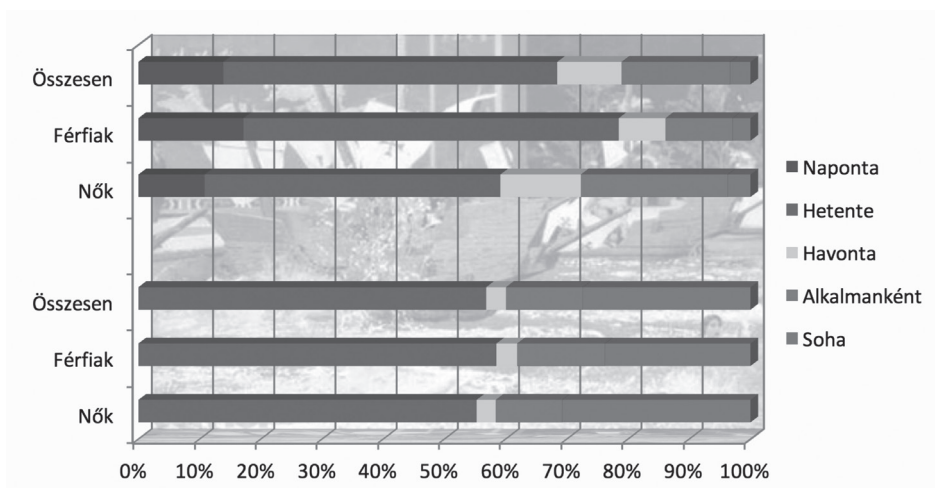
Sajnálatos tény azonban, hogy ezen öt sportág egyike tekinthető csak kontakt²- vagy csapatsportnak³, a többi ezzel szemben egyéni⁴. Amennyiben a standard szabadidősportot vesszük alapul, azaz aki fut, az kimegy a parkba (vagy ezzel lényegében ekvivalens helyre) és egyedül kocog, a testépítő a konditeremben vagy otthon végez erősítő gyakorlatokat elszigetelve vagy félig elszigetelve másoktól, az úzó egymagában tempóztat, míg az aerobic-edzést látogató is arra koncentrálna, hogy önmaga bírja végig.

Elgondolkodtató, hogy milyen hatással van ez a mozgás a sportoló szociális és pszichés állapotára. Sok esetben ugyanúgy vélekednek a fiatalok: ellazítja és megmozgatja őket a fent nevezett tevékenység, azonban – akárcsak a zene – teljes mértékben szegregálja őket, mint individuumokat a társadalom többi tagjától, vagyis kapcsolatrendszerük és személyközi kompetenciáik nemhogy nem fejlődnek, hanem erős a gyanú arra, hogy ez visszaesik, hiszen megszokják az elszigetelődést.

Ez később a kapcsolatteremtő és -kezelő képesség elhalásán keresztül akár erős stresszforrást is jelenthet (a mostani későkamasz korosztály – akik már a Z-generációhoz tartoznak – tagjai tömegesen szenvednek az ebből származó szorongásos „lelki betegségekben”).

A későbbi megfigyelések arra engednek következtetni, hogy az alapvető tendenciák nem változtak; továbbra is ugyanazok a sportágak a mérvadók. A modern irányzatok szerepe megnövekedett, míg a felmérésben szereplő fiatalok korcsoportjában sem kifejezetten népszerű hagyományos mozgásformák szerepe tovább csökkent. TRX, spinning, stretching... Mindezek azok a modern mozgásformák, amelyek népszerűek lettek. A felsorolás nem teljes körű.

(Sport és gender) Az értékrendben ugyan a kor dominálta a gendert, mint magyarázó változót, de a sportolás tekintetében egyértelműen megmutatkoznak a maskulin és a feminin sportágak. Ennek alapjait már abban is látni lehet, hogy milyen gyakran sportolnak a megkérdezettek.

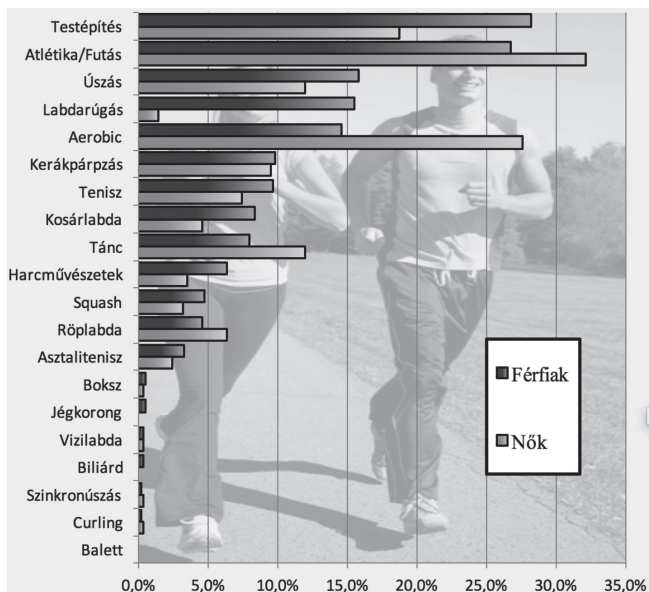

5. ábra: A sportolás gyakorisága – nemekre bontva (iskolai kereteken kívül és belül)

Elszomorító tényadat, hogy a fiatalok megközelítőleg 10%-a maximum eseti szinten mozog, beszéljünk intézményi (iskolai) vagy szabadidőben végzett sportról. A legalább heti szinten sportolók aránya nem kielégítően magas, hiszen az iskolai kereteken kívül testmozgást végzők aránya csupán 55%-körül mozog. Jóllehet, ez az adat kedvezőbb, mint a korábbi, 2000-es, 2004-es és 2008-as kutatási eredmény, ahol a 15–29 évesek 33%-a, 41%-a és 39%-a sportolt (ez az arány az egyetemista réteget adó korcsoportban rendre: 34%, 40% és 37%) (Perényi, 2010), mégis az 55% alacsonynak mondható. Az is megmutatkozik, hogy a férfiak aktívabbak a testmozgást illetően, habár a különbség esetenként a nagy minta ellenére sem tekinthető relevánsnak, ugyanis csupán pár százalékpont a differencia az egyes kategóriák között. A „kötelező” sport, amely a felsőoktatási tanterv részét képezi, elfojtja a nemek között tapasztalható különbséget. A valódi gender-alapú különbséget a szabadidősport mutatja meg, hiszen míg a férfiak háromnegyede, addig a nők csupán szűk 60%-a sportol legalább hetente. A nők felül vannak reprezentálva az alkalmankénti sportban, ami azt mutatja, hogy életviteli szempontból sok minden (látszólag) fontosabb tevékenységet folytatnak, amelyek meggátolják őket a testmozgásban. Ugyan sokan mozognak kvázi rendszeresen, mégis a statisztika még mindig nem tekinthető elég jónak, hiszen az évek haladtával ez az arány egyre rosszabb lesz, mivel a munka folyamatosan leterheli az embert, valamint a családalapítás is a szabadidős tevékenységek elől veszi el az időt.

A különbségek ugyan szembevetőnek, az elemzést mégis célszerű mélyebb szintre vinni, hiszen az igazi különbségek és az igazi konzekvenciák általában onnan erednek. Ennek tükrében mindenképp szem előtt kívántam tartani, hogy nemcsak a sportolás gyakorisága, hanem annak egyéb attribútumai is fontosak lehetnek. A sporttal kapcsolatos kutatások egyik legkézenfekvőbb kérdése az, hogy a megkérdezettek mit sportolnak.

A nemekre vonatkozó ábra kiválóan bemutatja, hogy milyen sportfogyasztásbeli különbségek figyelhetők meg az egyetemisták körében. Jól látható, hogy a globális

6. ábra: Sportágak az egyetemisták életében, nemi bontásban

elemzés önmagában nem elegendő, hiszen a megkérdezettek részekre bontása után szembeötlően eltérő eredményeket kaptunk. A szegregáció mértéke mindenképp jelentős, ugyanakkor azt is érdemes észrevenni, más a preferenciája a férfiaknak és a nőknek.

5. táblázat: A sportágak csoportosítása nemekre vetítve

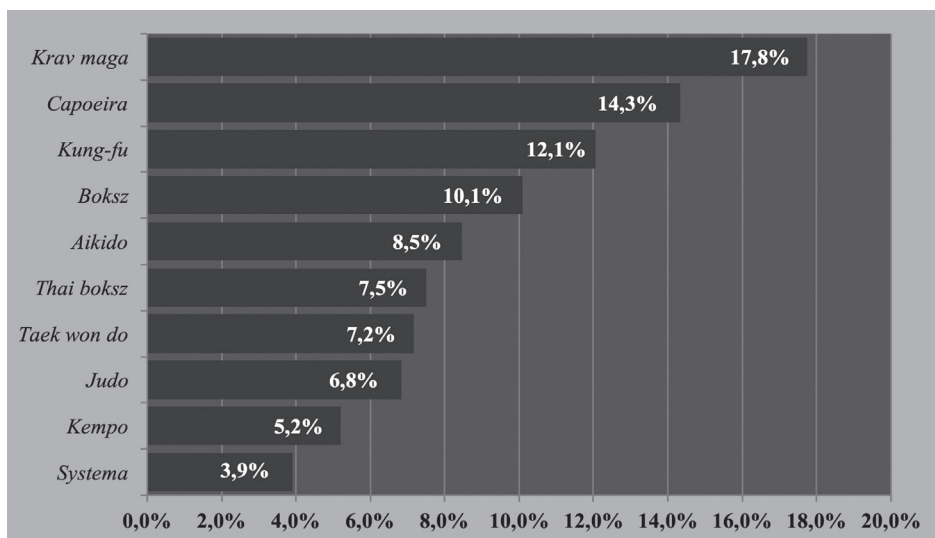
SPORTÁGAK		Férfiak			
		Tömeges	Jellemző	Nem jellemző	„Futottak még”
Nők	Tömeges	Atlétika			
	Jellemző	Testépítés		Aerobic	
	Nem jellemző	Úszás		Tenisz Kerékpározás	Tánc Röplabda
	„Futottak még”	Labdarúgás		Squash Kosárlabda Harcművészetek	Vízilabda Szinkronúszás Jégkorong Curling Boks Balett Asztalitenisz

A sportolói szokások egyértelműen különböznek a férfiak és a nők esetében. A gyakrabban üzött sportok közül egyetlen sportág sincsen, amelynek a nemekre vetített parciális relatív gyakorisága közel azonos lenne. Ez alapján kiderül, hogy a kérdőíves felmérés alapján mi tekinthető inkább férfias és mi inkább nőies sportágnak. A nők számára tömegesen üzött mozgás, azaz atlétika (futás, tömeges: $g^* > 0,25$) a férfiak számára csak jellemző testmozgást (jellemző: $0,15 < g^* < 0,25$) jelent, illetve a férfiakra legáltalánosabban jellemző testépítés meg a nők esetében nem mondható tömegesnek. Ahogy összesített értelemben egyre kisebb a szerepe az adott ágazatnak, annál jobban közelítik egymást az arányszámok. Megfordítva az állítást azt mondhatjuk, hogy minél magasabb relatív gyakoriságot veszünk alapul, a két nem sportolási szokásai annál eltérőbbek. Érdekes észrevenni azt, hogy azon sportágak, amelyek mindkét nem esetében a kevésbé gyakori csoportokban foglalnak helyet, sokszor borítják az ember komfortzónáját, vagy éppen üzésükhöz speciális felszerelésekre van szükség. Más oldalról megvilágítva, mindkét nemre kijelenthető, hogy csak akkor üznek jellemzően egy sportot, ha azzal nem lépnek ki a kényelmi zónájukból és túl nagy terhet nem ró rájuk anyagilag.

A kérdőíves felmérés után mintegy 5 évvel, amikor már egyértelműen érvényre jutott a Z-generáció sportfogyasztási attitűdje, még jobban kidomborodik a sport szegregáló hatása. Vannak úgynevezett maskulin, feminin mozgásformák. Azokon a helyeken, ahol uniszexnek tekinthető a mozgás, sok esetben a férfiak és a nők eltérő helyiségben sportolnak, avagy egymástól másféleképpen elkülönülve (például más időben, más gyakorlatokat végezve). A jellemzően feminin mozgásnál sokszor negatív a megítélése a férfiaknak és viszont. Mindez tehát azt jelenti, hogy a Z-generációsok körében a sport egyre kevésbé válik divatossá. A felmérés rávilágított arra a gyakorlati életben is meg tapasztalható tendenciára, miszerint napjainkra a sportolás nem párosul kitartással, alázattal; ezáltal rendszerességgel. Az elemzett generáció a sportolásról, mint szabadidős tevékenységről már egészen más véleménnyel van, mint a korábban születettek. Komolyabb sporttevékenység folyamán szinte egyáltalán nem lehet koedukált csapatokat találni. A komoly sportérték nélkül rendelkező mozgásoknál ugyan ez még előfordul, azonban megfigyelhető, hogy egy bizonyos szint felett a férfiak és a nők „tudatosan” elkezdik egymást kerülni (a sportolás vonatkozásában értendő). A nemi elkülönülés mellett az is megfigyelhető, hogy a társadalom tagjai, mint individuumok egyre hajlamosabbak minden más embertől elkülönülve sportolni. Az egyéni edzés, a sportolás folytán egyre többek szándékoznak mindent és mindenkit kizárni a gondolataikból. Ez egyben azt is jelenti, hogy a maguk köré húzott falal még jobban elkülönülnek a társadalom tagjaitól. Ennek tömegessé válása az individuumok kölcsönös kizárását jelenti, amelyen keresztül fokozódik a társadalmi szegregálódás.

(Egy fejlődő mozgási lehetőség) A XXI. században egyre többen vannak azok, akik vonzódnak a küzdősportok és harcművészetek iránt. Egyelőre ez a mozgáskultúra még gyerekcipőben jár. Egyrészt még nagyon nem alakult ki az egybehangzó definíció, mi a harcművészet, mit nevezünk küzdősportnak, és mi az önvédelmi rendszer. Másrészt – ahogy a 2011-es kutatás is mutatja – a harcművészetek népszerűsége meg sem közelíti a populárisnak mutakozó sportágakat.

Egy 2013–2014 folyamán elvégzett kutatásban arra kerestem a választ, hogy milyen hatása van a harcművészeteknek, illetve mely ágazat milyen népszerűségnek örvend. A kutatásban két kiemelt és tíz további ágazatot elemeztem. Az egyetemi hallgatók között elvégzett felméréshez tartozó kérdéssort 614 fő töltötte ki (270 férfi, 344 lány). A külön bevont ágazatok a következők voltak: aikido, boks, capoeira, judo, karate, kempo, krav maga, kung-fu, systema, taek won do és thai boks.

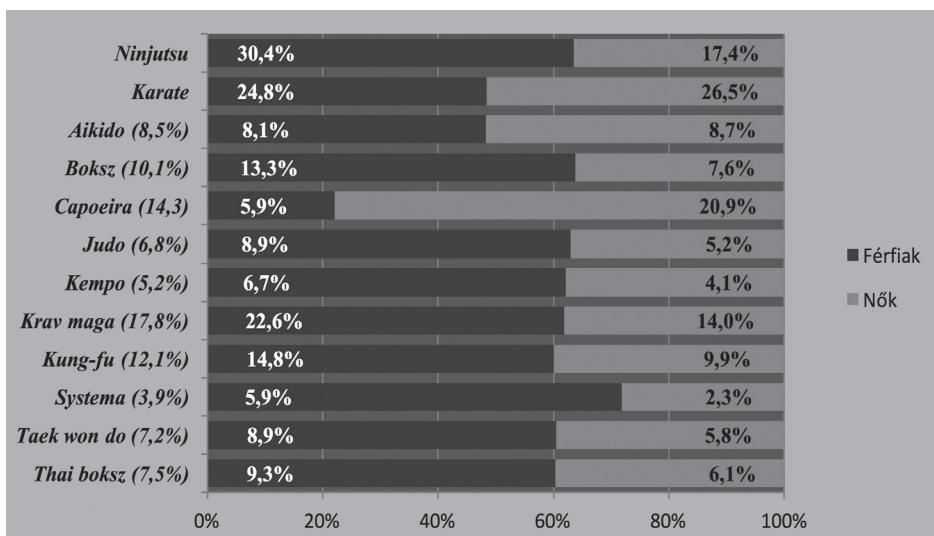
7. ábra: A felmérésben nem kiemelten szereplő ágakat népszerűsége

A sportolás ezen módjának elemzése folyamán kíváncsi voltam arra, hogy mely ágak a legnépszerűbbek. A népszerűséget azzal mértem, hogy az egyes ágakat a megkérdezettek hány százaléka próbálná ki. Jóllehet, ennél komplikáltabb és megbízhatóbb mutatószámot is lehetne e kérdés tisztázására alkalmazni, azonban igyekeztem szem előtt tartani a szülősi lehetőségeket.

Az Y-generáció utolsó évfolyamai számára a legvonzóbb ágazat a krav maga, amelynek vannak magyar vonatkozásai is. A 614 kitöltő 17,8%-a vélte úgy, hogy szívesen kipróbálná ezt az önvédelmi rendszert. Akik járnak edzésre, jellemzően abban látják legnagyobb előnyét, hogy a krav maga mindenféle háttéranyag nélkül, közvetlenül az önvédelemre összpontosítva tanítja meg az edzésen résztvevők számára a technikákat. A ranglista 2. helyén a brazil rabszolgák által mesterszinten üzött capoeira szerepel. Érdekes megjegyezni, hogy habár a harcművészetek kapcsán rögtön a távol-keleti stílusokra asszociálunk, a két legnépszerűbb ágazat egy brazil és egy közel-keleti ágazat.

A harcművészet (és a hasonló stílusok) gyakorlása egyértelműen inkább a férfiakra jellemző, de a nők is egyre nagyobb arányban érdeklődnek az önvédelem iránt. Az ágakat stílusukban helyenként nagyon eltérőek; vannak stílusok, amelyek a fizikai erőre építenek, vannak lágyabb ágazatok, pusztakezesek vagy épp fegyveresek. A nők és a férfiak különböző igényekkel rendelkeznek, éppen ezért más-más stílusokra nyitottak. Ez az egyetemisták érdeklődési körében is megmutatkozik. A megkérdezett férfiak és nők a válaszaik alapján szintén eltérő igényekkel rendelkeznek.

A kutatásban résztvevő ágakat közül nagyjából ugyanúgy oszlanak meg a férfiak és a nők. Az átlagosnál is maszkulinabbnak számít a systema, hiszen míg a férfiak közel 6%-a, addig a nők csak 2,3%-a próbálná ki szívesen (feltehető, hogy az alacsony arány oka az, hogy a megkérdezettek legtöbbször sosem hallott a systemáról). A nemek súlya az aikidóban és a karatében kiegyenlítődik. A nők leginkább a capoeira irányába nyitnak, ami némileg érthető, hiszen a külső szemlélődők számára a capoeira a tánc és a harcművészet keveréke. Jóllehet, ez valahogy így is van, azonban ez az ágazat is mélyebb

8. ábra: Az adott ágazatot szívesen kipróbálók aránya

tartalommal rendelkezik, semmint hogy csak mint a tánc és a harcművészet elegyeként kezeljük.⁵

Mindez tehát azt jelenti, hogy a harcművészet ágazatok egy részénél szintén érvényesül a szegregálódás.

(Összefoglalás) Bebizonyosodott, hogy az Y-generáció utolsó évfolyamainak számára szinte minden, a kérdőíves felmérésben szereplő érték fontosnak bizonyult. Élek a gyanúval, hogy amikor valaki számára minden fontos, valójában semmi sem fontos igazán. Véleményem szerint az mindenképp nagy probléma, hogy a Y-generáció utolsó évfolyamai már nem képesek arra, hogy megfelelően rangsorolják az igényeiket. Fontos lenne, hogy kiválasszunk 2-3-4 olyan elvet, amelyek mentén éljük életünket, amikhez hűek vagyunk. Ez hiányzik a kérdőívet kitöltők esetében, ami a jövő vonatkozásában eléggé szerteágazó problémának tűnik.

Ezeknek a problémáknak nagy a kivetülése a társadalmi élet terén is, hiszen pszichológiai értelemben erősen megnövekedett a deviáns viselkedésűek száma, másrészt a társadalmi kapcsolatok száma erősen visszaesett. Sok fiatalnak gondot jelent a stressz kezelése, illetve gyakori az alkoholproblémákkal szenvedők aránya is. Az elemzett generáció 30%-a már 16-17 éves korára rendszeres dohányzóvá vált. Az Y-generáció ezt örökül hagyta a Z-generáció számára, akik követik példájukat.

Az értékrendbeli problémák erőteljes összefüggést mutatnak a szociológiai folyamatok alakulásával. A barátság fogalmának sokféle értelmezése és a modern világ eszköztárának kiaknázása gyakran elszigeteli a fiatalokat egymástól.

A sportpályán ugyan összetalálkozhatnak az egyetemisták, azonban a kutatás rávilágított arra, hogy a hallgatók egy jelentős része csak maximum havonta végez testmozgást. További problémát jelent, hogy az elszigetelődés erősödik a sport területén, hiszen olyan sportágakat üznek a válaszadók, amelyek jellemzően egyéni sportok. Végezetül a nemek között is erős szegregáció figyelhető meg, ugyanis a gyakrabban üzött sportágak

közül nem találtam olyat, amely a férfiak és a nők körében megközelítőleg ugyanolyan népszerű lenne.

Így tehát a tanulmány végkövetkeztetése az, hogy a Z-generáció az Y-generációtól az egyre erősödő társadalmi és nemi elszigetelődést örökli, amely folyamatot katalizálják a XXI. század modern technológiai vívmányai. Napjainkban úgy néz ki, ez az erősödő elszigetelődés érvényre jut és mára már sokak mindenféle kontakt nélkül sportolnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Albert Fruzsina – Dávid Beáta (2007): *Embert barátjáról*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Bolla Emőke – Faragó Péter (2012): Krízishelyzet az iskolapadban – avagy emberi erőforrás válságban? *Valóság*, 2012. 12. szám, 94–102. o.
- Elekes Zsuzsanna (2007): Serdülőkorú fiatalok alkoholfogyasztása. In Demetrovics Zsolt, Urbán Róbert, Kőkönyi Gyöngyi (szerk.): *Iskolai egészségpszichológia*. L'Harmattan, Budapest, 216–242. o.
- Faragó Péter – Vass Nóra (2014): A papírközpontú felsőoktatási rendszer anomáliái és kudarca. *Valóság*, 2014. 1. szám, 23–42. o.
- Faragó Péter (2015): A stressz és a mentális zavarok korszaka: Az egyetemisták stresszel kapcsolatos attitűdjeiről. *Valóság*, 2015/5. szám, 38–57. o.
- Paksi Borbála – Demetrovics Zsolt (2007): Illegális droghasználat a serdülőkorúak körében: elterjedtség, okok és a beavatkozás lehetőségei. In Demetrovics Zsolt, Urbán Róbert, Kőkönyi Gyöngyi (szerk.): *Iskolai egészségpszichológia*. L'Harmattan, Budapest, 243–264. o.
- Perényi Szilvia (2010): *Sportoló és nem sportoló fiatalok életvitelhez kapcsolódó értékei*. Doktori disszertáció, Semmelweis Egyetem, Testnevelési és Sporttudományi Kar, Budapest.
- Urbán Róbert (2007): A serdülőkorú dohányzás pszichológiája. In Demetrovics Zsolt, Urbán Róbert, Kőkönyi Gyöngyi (szerk.): *Iskolai egészségpszichológia*. L'Harmattan, Budapest, 197–215. o.

JEGYZETEK

- 1 Prevalenciaérték: adott esemény előfordulása a vizsgált időszakon belül.
- 2 Koncepciómban az általános sportolási formát vettem alapul. A szabadidős tevékenységek alapján. Kontaktsport: olyan testmozgás, amely ugyan jellegét tekintve egyéni, de a testgyakorlás nem végezhető jellemzően más személy jelenléte nélkül. Tipikusan ebbe a csoportba tartoznak az egy az egy ellen végzett játékok, mint például a tenisz és az asztalitenisz.
- 3 Csapat sport: olyan általában is csapatszinten végzett sporttevékenység, amely során a csapattagok teljesítménye függ a többi tag teljesítményétől.
- 4 Egyéni sport: amely általában egyedül végzett mozgási tevékenység, a külvilágot kizárva, vagy nagyon minimálisan beengedve az onnan érkező ingereket.
- 5 A kutatáshoz tartozó mélyinterjúk során kiderült, hogy a rabszolgák számára megtiltották a harcművészet gyakorlását. A rabszolgák ezért fejlesztették ki ezt a mozgáskultúrát, amiben a ritmusérzék és a tánc keveredik a harcművészettel.

Az egészségügy fiskalizációja: kérdőjelek és válaszok

Vitaindító az élők munkaterhek csökkenéséről és az egészségügy finanszírozásáról

(Bevezető) A bérekre eső elvonások – legyenek azok jövedelemadóik vagy járulékok – jelentős mértékben megdrágítják a munkaerőt. Ezek az elvonások – vagyis az adók – Magyarországon különösen magas, európai mércével mérve is. Ezen érezhetően enyhítettek ugyan a 2017. január elsejével bevezetett járulék- és a korábbi években végrehajtott személyijövedelemadó-csökkentések, de a magyar szint a csökkentésekkel együtt is magasnak számít az Unióban. Ugyanígy nem hoz ebben drasztikus változást a közelmúltban meghirdetett hatéves program sem – még ha a tervek szerint meg is valószínűsíthető a járuléktérhek további, jelentős csökkenése. Az elvonások csökkentve is túlzottan nagy terheket rónak ugyanis mind a munkavállalóinkra, mind a hazai kis- és középvállalkozásokra. Egyedül a nagy transznacionális vállalkozások számára nem jelentenek megfizethetetlen terheket, mivel az alacsonyabb magyar bér miatt még így is előnyös itt megtermelni azokat a termékeket, amelyeket aztán a jóval magasabb bérekkel rendelkező országokban sokkal drágábban értékesíthetnek. Sajnálatos módon ez az út nem járható a hazai kkv-k számára, amelyek termékeiket többségükben nem exportra, hanem a hazai piacra szánják. A hazai munkaerő pedig úgy védekezik ez ellen a helyzet ellen, hogy a munkaerőpiaci liberalizálást kihasználva tömegesen elmegy dolgozni olyan országokba, ahol a nettó bérek jóval magasabbak, mint hazánkban.

Mi lehet az igazi megoldás az említett problémára? Tanulmányunk mellett érvel, hogy a bérekre terhelt magas elvonások ellen érdemi védőeszközként a társadalombiztosítás teljes vagy részleges fiskalizálása kínálkozik. A fiskalizálás azt jelenti, hogy a társadalombiztosítás szolgáltatásait – részben vagy egészében – nem a bérekre terhelt befizetésekből, hanem az adókból, azaz a központi költségvetésből fedezik. A tanulmányban ezt a kérdést igyekszünk körbejárni, figyelemmel a megvalósíthatóságra, s egyúttal elemezve a fiskalizáció lehetséges előnyeit és hátrányait is.

A továbbiakban a társadalombiztosítás nagy alrendszerén belül az egészségügy finanszírozására kívánunk különösképpen fókuszálni, mert ott a meglévő rendszer működése, jelen helyzete súlyos etikai, teljesítménybeli, hatékonysági és ellátási problémákkal terhelt, melyeken a fiskalizáció végrehajtásával párhuzamosan lehetne, illetve kellene változtatni. Sokan felvetik a fiskalizálással szemben, hogy az azért nem igazi megoldás, mert valahonnan mindenképpen fizetni kell az egészségügy kiadásait. Ezzel szemben mi azzal érvelünk, hogy sem közgazdaságilag, sem társadalmilag nem mindegy, hogy a bevételeket mire vagy kire terheljük. Azért sem mindegy, mert a bérekre terhelt elvonások több szempontból is sokkal kedvezőtlenebbek a gazdaság számára, mint az adórendszeren keresztül történő – s így más forrásra támaszkodó, „szétterített” – finanszírozási megoldások.

(A kivándorlás és az alacsony nettó munkabérek közti kapcsolat Magyarországon)
Ahogy a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete írta: „Magyarországról a rendszerváltozás után távozott, és 2013 elején külföldön élő magyar állampolgárok 350 ezerre be-

csült száma a teljes hazai népesség mintegy 3,5%-át jelenti. A magyarországi születésű külföldön élő népesség aránya az ENSZ becslése szerint 5,1% volt 2013-ban.” Vagyis 2013-ban mintegy 350-510 ezer magyar születésű állampolgár élt és/vagy dolgozott – hosszabb vagy rövidebb ideig – külföldön.¹ A statisztikai számbavétel nehézségei miatt a valóságban ennél többen is dolgozhatnak változó rendszerességgel külföldön.²

Ugyanez a KSH-anyag azt is megállapította, hogy alapvetően több oka is volt, illetve van az egyre növekvő mértékű kivándorlásának, mégpedig:

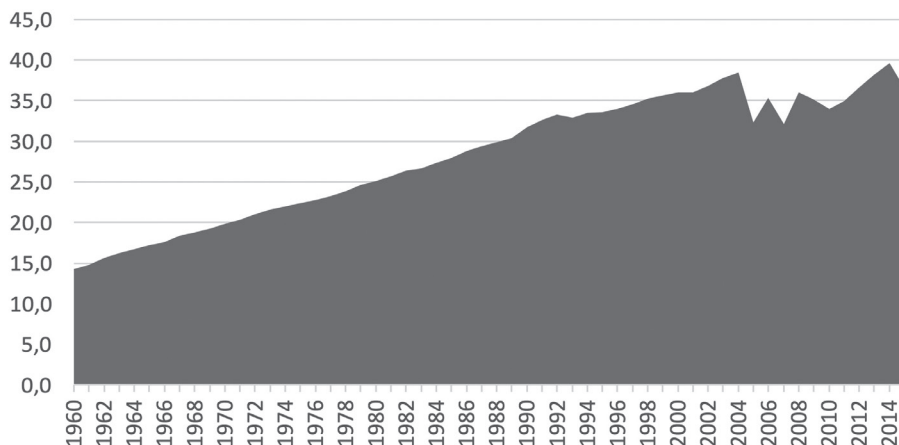
- egyfelől a gazdasági helyzet 2008 óta folyamatosan romlott Magyarországon,
- miközben egyre több EU-tagországban vált lehetővé a magyar munkavállalók számára a szabad munkavállalás,
- ugyanakkor egy sor nyugat-európai országban növekedett a munkaerőhiány is (főként olyan magasabban képzett szakmák esetében, mint az orvosok, szakápolók, illetve általában a szakmunkások (KSH, 2015).

A Magyarországról történő kivándorlás komoly problémája, hogy a kivándorlók nagy része magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik³, s alapvetően az átlagnál mozgékonyabb, vállalkozószellemű ember. Ezeknek az embereknek az elvesztése hosszabb távon a magyar gazdaságnak komoly érvágást jelent. A Népeségstudományi Kutatóintézet megállapításait továbbgondolva világossá válhat, hogy egy olyan negatív spirál látszik kialakulni, amelynek során:

- a magyar népesség magasabban képzett, mozgékonyabb, innovatívabb része gyorsuló ütemben vándorol ki külföldre, hogy a hazainál magasabb bérekért dolgozzon Nyugat-Európában,
- mindez a hazai innovációk visszaesését eredményezheti, illetve
- már ma is érezhető feszültségeket okoz a munkaerőpiacon,
- azon belül különösen aggasztó a helyzet a kivándorlás által igen súlyosan érintett egészségügyi ellátórendszerben, ahonnan tömegesen, illetve nagy arányban vándorolnak külföldre az orvosok és a szakszemélyzet⁴,
- az egészségügyi rendszer gondjai kihatnak a gazdaság egészére, mivel a fizikai és mentális gondokkal küzdő munkaerő teljesítménye elkerülhetetlenül romlik,
- ennek nyomán a magyar gazdaság teljesítménye folyamatosan csökken,
- a nem kielégítően teljesítő gazdaság és egészségügy következtében az emberek hangulata is romlik,
- mindezek együttesen hozzájárulnak a kivándorlás ütemének további növekedéséhez, és ekkor már a kevésbé innovatív, kevésbé vállalkozószellemű emberek is egyre inkább fontolgatják az ország elhagyását,
- s elkerülhetetlenül vezet hosszabb távon a társadalombiztosítási rendszer bevételeinek drasztikus csökkenéséhez – ami miatt nem nyílik lehetőség az egészségügyi rendszer eredményességének növelésére.

Bár összeurópai mértékkel mérve a kivándorlás Magyarországról nem tűnik katasztrofálisan nagyknak (és a kelet-európai országok közt sem kimagaslóan magas), mégis komoly munkaerőpiaci gondokat okoz, különösen néhány olyan szakmában, amelyeknél az anyanyelv használata nem elsőrendű, s amelyek esetében a magyar képzés nemzetközileg elismert.

Ilyen szakma például egyértelműen az orvosi hivatás, ahol az orvosok általában magas fokon beszélnek legalább egy idegen nyelvet, valamint a magyar orvosképzés nemzetközileg is elismert és magas színvonalú. Az orvosok elvándorlása azzal jár, hogy a hazai egészségügyi rendszer működése, illetve azon belül különösen egyes orvosi szakmák ellehetetlenülhetnek, mivel az illető terület minimális ellátásához szükséges orvosok sem állnak rendelkezésre.⁵

1. ábra: Tízezer lakosra jutó orvosok száma Magyarországon, 1960–2015

Forrás: KSH

A KSH adatai szerint 2004-ig mind az összes orvoslétszám, mind a tízezer főre jutó orvosok száma is folyamatosan növekedett ugyan, de 2004-et követően mindkét szám jelentősen elkezdett visszaesni, s arányuk azóta is folyamatosan hullámzik.

Mindennek többszörös kapcsolata is van a társadalombiztosítási rendszerrel. Bár egyes időszakokban a társadalombiztosítási rendszer – legalábbis annak egy része – átmenetileg akár jelentős többlettel is rendelkezhet. Hosszabb távon azonban az évtizedek óta a reprodukciónál lényegesen alacsonyabb átlagos gyermekszám és a növekvő ütemű elvándorlás miatt ez meg fog változni. Ezért fel kell készülni arra a helyzetre, amikor az egyre inkább előregedő, inaktív népesség nyugdíját, illetve növekvő orvosi igényeit fedező egészségügyi költségeket arányaiban és számszerűen is egyre kevesebb hazai aktív munkavállalónak kell megtermelnie. Ez egy igen valószínű, bár kétségtelenül negatív forgatókönyv.

A következőkben azt kívánjuk megvizsgálni, miként lehetne ezt az ellentmondást úgy feloldani, hogy a nyugdíjrendszer és az egészségügyi ellátórendszer hatékonysága nem-hogy ne csökkenjen, hanem inkább növekedjen – miközben a nettó bérek is emelkedhetnek, fékezve, vagy akár vissza is fordítva a munkaerő elvándorlását. A működőképes javaslat megfogalmazása előtt azonban egy kicsit el kell kanyarodni más irányokba is. Először meg kell vizsgálni, hogy hogyan alakultak az állam egyre növekvő feladatai, miből finanszírozták azokat az állami feladatokat az elmúlt időszakok során, valamint, hogy milyen alternatív megoldások kínálóznak.

Kiemelt szerepet kap ezen elemzés során a társadalombiztosítási rendszer, s azon belül is mindenekelőtt az egészségügyi rendszer elemzése – annál is inkább, mert az egészségügyi rendszer kapcsolódik legszorosabban a humán tőkén, az emberi munkaerőn keresztül az egész gazdaság működéséhez.

(Az állami elosztás folyamatos bővülése az elmúlt 100 év során) Amint az közismert, az elmúlt 100 év során az összes fejlett országban folyamatosan növekedett a megtermelt GDP-n belül az állami újraelosztás aránya. Napjainkra ez az arány a 20. század elején jellemző 10-20%-ról lassan, de biztosan 50% körüli arányra kúszott.⁶

Az állami újraelosztás növekedése alapvetően a következő tényezőkkel függött össze:

- a korábban az egyházak és a családok által megoldott szociális feladatok állami átvétele, az állami szociális ellátórendszer kiadásainak növekedése;
- a közegészségügyi és járvány megelőző rendszer fejlődése, kiadásainak növekedése;
 - az ingyenes vagy kedvezményes áru, biztosítási alapú vagy államilag finanszírozott orvosi ellátás megjelenése és elterjedése;
 - a kötelező, szintén az állam által beszedett járulékokból finanszírozott nyugdíjrendszer megjelenése;
 - a közösségi közlekedési infrastruktúra szerepének növekedése, valamint fajlagos költségeinek emelkedése (utak, repülőterek stb.);
 - egyre költségesebb gazdaságfejlesztési feladatok felvállalása az államok által, ide értve a kutatás-fejlesztés egy jelentős részét is, illetve a fogyasztóvédelmi tevékenységet is;
 - az oktatási rendszer bővülése, a felsőfokú képzés tömegessé válása – amelyet nagy részben szintén az állam finanszíroz;
 - egyre drágább belső és külső védelmi és rendfenntartó feladatok;
 - bővülő és dráguló igazságügyi és a belső rendet biztosító rendszer;
 - a politikai ciklus „kiszolgálása” – azaz a választások előtt az államháztartási kiadások megnövekednek, s utána viszont nem csökkennek vissza rugalmasan.

Hozzá kell még azt tenni, hogy az állami újraelosztás növekedése miatt növekszik a korrupciós veszély is – ami további állami forrásokat igényel, s egyúttal szítja a társadalmi feszültségeket is.

(Az állami feladatok finanszírozásának módjai) Az állami feladatok finanszírozását történelmi okokból különböző forrásokból fedezik az egyes országok. A feladatok egy részét a költségvetésből (elsősorban a gazdaság szereplői közt többé-kevésbé szétterített adóbevételek, illetve illetékek révén), más részüket pedig a bérekre terhelt elvonásokból finanszírozzák. Természetesen további finanszírozási források is létezhetnek kivételesen. Ilyenek lehetnek például a nemzetközi transzferek (az EU-források vagy győztes háborúk után a külföldiekre kivetett hadisarc, avagy például a II. világháborút követő Marshall-segély stb.). Ezek a források általában ugyan nem jellemzőek, de néhány esetben – mint például hazánkban jelenleg az EU-transzferek esetében – igen fontos szerepet játszanak a gazdaság finanszírozásában.

A bérekre terhelt elvonások jelentős részben a társadalombiztosítási kiadások (vagyis a nyugdíjak, az egészségügyi szolgáltatások, a munkaügyi rendszer, valamint egyéb szociálpolitikai eszközök) finanszírozását biztosítják.

A fejlett országokban a hagyományos, korcsoportok közti elosztást megvalósító, felosztó-kirovó nyugdíjrendszerben már hosszabb ideje a társadalombiztosítási rendszer súlyosbodó válságát figyelhetjük meg (lásd például: World Bank 1994). Ennek alapvető oka az, hogy a felosztó-kirovó rendszer adottságainak megfelelően a társadalom előregedése miatt egyre kevesebb dolgozó fiatalnak kellene finanszíroznia az arányaiban egyre gyarapodó időskorúak öregségnyugdíj-ellátását, illetve a nyugdíjasok (fajlagosan is) egyre drágább egészségügyi kezelését. Számos javaslat készült már eddig is ennek a problémának a kezelésére. Felmerült, hogy olyan megoldást kellene alkalmazni, amelyben a korábbi befizetések elkülönült számlán kamatoznak (s a nyugdíjba vonulás során ezt a számlát veszi elő a nyugdíjas és azt használja a nyugdíja forrásaként). Stagnáló gazdaságokban azonban nehéz olyan döntéseket hozni és portfóliókat találni, amelyek

hosszú távon biztosítják a nyugdíj-megtakarítások értékállóságát. A nyugdíjrendszer esetében ezért a felvetett összes többi megoldási javaslat is gyakorlatilag hasonló értékállósági problémákat vet fel.

Az egészségügyi ellátórendszer szintén finanszírozási gondokkal küzd, ugyanis (ahogy arra már utaltunk az előzőekben) a mindinkább korosodó lakosság egészségügyi ellátása is egyre több pénzt igényel.⁷ Hazánkban – ahol a bérekre terhelt járulékokból befolyó bevétel a foglalkoztatottak és a nyugdíjban részesülők arányának kedvezőtlen irányú mozgása mellett még a kivándorlás miatt is egyre kevésbé fedezik a kiadásokat – ezek a problémák fokozottan léteznek.

(Miért fedezik a társadalombiztosítási rendszert sok országban, így Magyarországon is az élők munkájára terhelt elvonásokból?) Tény és való, hogy a társadalombiztosítási rendszert nemcsak hazánkban, hanem sok más országban is az élők munkájára terhelt elvonásokból (kötelező, részben a munkaadók, részben a munkavállalók által fizetendő járulékokból) fedezik. A külső szemlélődőnek az a benyomása támadhat, mintha a társadalombiztosítást valamiért kötelező lenne az élők munkájára terhelt elvonásokból finanszírozni. Az ilyen típusú megoldásra azonban nincs semmilyen komoly közgazdaságtudományi érv. E módszer mai, igen gyakori alkalmazásának alapvetően történeti okai vannak. A társadalombiztosítás eredetileg ugyanis magánbiztosítók által működtetett rendszer volt, amelyet aztán Németországban és Nagy-Britanniában az állam kötelező jellegűvé tett – mind a munkaadók, mind a munkavállalók számára.

A társadalombiztosítás magyar neve maga is félrevezető e tekintetben, angolul azt ugyanis SOCIAL SECURITY-nek, franciául SECURITÉ SOCIALE-nak vagy PROTECTION SOCIALE-nak nevezik. Vagyis az „igazi” nevük inkább TÁRSADALMI BIZTONSÁGI vagy TÁRSADALMI VÉDELMI RENDSZER, s nem pedig társadalombiztosítás.

Ez praktikusán azt is jelenti egyúttal, hogy számos országban csak az erősen beidegződött hagyomány miatt került sor a társadalombiztosítás bérekre terhelt elvonásokból történő finanszírozására.

(Az élők munkájára terhelt hagyományos társadalombiztosítási finanszírozás gazdasági hátrányai és előnyei)

A hátrányok

Számos elemzés készült az élők munkáját terhelő túlzottan magas elvonások káros hatásairól. Ezek a hatások Magyarországon különösen erősen hatnak, hiszen a bérekre eső összes adó- és járulékteher (vagyis az úgynevezett adóék) hazánkban kiemelkedően magasnak minősül európai viszonylatban is. Az egyedülálló, átlagos jövedelmekkel rendelkező munkavállaló esetében az OECD statisztikái szerint Európában csak Belgiumban, Ausztriában és Németországban magasabbak a munkabérekre terhelt közterhek.⁸

Mivel hazánkban egykulcsos személyi jövedelemadót alkalmazunk, ezért az alacsony keresetűekre nehezedő elvonások nálunk különösen magasak. Így nem meglepő, hogy az EUROSTAT adó- és társadalombiztosítási terhekre vonatkozó elemzése megállapította: „Az alacsony keresetűekre nehezedő adóteher 2013-ban Belgiumban, Magyarországon, Franciaországban, Németországban, Olaszországban, Ausztriában, Romániában, Lettországon és Svédországban volt a legmagasabb (mindegyik tagállamban 40,0% felett). A legkisebb adóteher pedig Máltán, Írországon és az Egyesült Királyságon (30,0% alatt), valamint Cipruson (a legfrissebb adatok 2007-esek) nehezedett az alacsony keresetűekre.” EUROSTAT (2016).

Ugyancsak fontos, hogy az élők munkát terhelő magas elvonások rombolják az üzleti morált és az adózási fegyelmet is, tartósítják a szürkegazdaság magas arányát, valamint (ahogy azt már jeleztük) a nettó bérek alacsony tartásával hozzájárulnak a képzett munkaerő elvándorlásához is.

Az előnyök

Ugyanakkor a társadalombiztosítás hagyományos finanszírozásának vannak előnyei is. Így például a nyugdíjrendszer esetében egy általános, mindenki által normálisnak tartott, elfogadható követelés, hogy a nyugdíjba vonulás után alapvetően hasonló jövedelmeket kapjon az egyén, mint amennyit aktív évei során keresett. Ezért a nyugdíjak finanszírozásának ez a rendszere – ahol a bérekre vetített járulékokból fizetik a nyugdíjakat – jó megoldásnak látszik. Az öregségi nyugdíjrendszerek számos problémától szenvednek⁹, ezért a megoldások alapvetően arra irányulnak, hogy pótlólagos forrásokat találjanak a nyugdíjrendszer számára, illetve, hogy biztosítsák a nyugdíjcélú megtakarítások értékállóságát. Ez természetesen nem könnyű feladat napjaink hosszabb távon is stagnáló európai gazdaságaiban, csökkenő népességszám mellett.

(A béreket terhelő elvonások rendszere napjainkban Magyarországon) Ma Magyarországon az évtizedes hagyományoknak megfelelően „kvázi biztosítási” rendszerben működik az egészségügyi ellátórendszer, a nyugdíjrendszer, valamint a munkaügyi ellátórendszer. A jobb megértés érdekében először is vessünk egy pillantást a bérekre terhelt elvonásokra hazánkban!

A bruttó bérből 2017-ben a munkavállalónál levonásra kerül:

- 15%-os személyi jövedelemadó,
- 7%-os egészségbiztosítási járulék (4% természetbeni + 3% pénzbeli járulék),
- 10%-os nyugdíjbiztosítási járulék,
- 1,5%-os munkaerőpiaci járulék.

A munkáltató által fizetett szociális hozzájárulási adó 2012. január 1-től 2016. december 31-ig a bruttó bérek 27%-a volt, ez 2017. január 1-től már csak 22%. Ezen túl a *szakképzési járulék további 1,5%*. A szociális hozzájárulási adóból részben a nyugdíjkasszát, részben pedig az egészségkasszát finanszírozzák (sajnos nem lehet pontosan megmondani, hogy milyen arányban, vagyis, hogy mennyi jut ebből az egyes alrendszerekre), míg a szakképzési járulék a szakképzés fenntartásán túl – a munkaerőpiaci járulékkal együtt – nagyrészt a munkaügyi rendszer fenntartására van fordítva.

Ez a rendszer első látásra igen bonyolultnak látszik, sőt, a második látásra is az... Ráadásul – mivel nem minden esetben világos, hogy az egyes járulékelemekből pontosan mit is kívánnak finanszírozni – így nem is látszik egyértelműen, hogy egyes elemek módosítása milyen változásokat eredményez a rendszer egészében, illetve annak részleteiben.

(Egy alternatív megoldás: az egészségügyi alrendszernek – teljes vagy részleges módon – az adórendszerből történő finanszírozása, a fiskalizáció) Amint azt már jeleztük, a társadalombiztosítás finanszírozására vonatkozóan nincsen semmilyen olyan kötelező közgazdaságtudományi alapelv, amely előírná annak forrásait. A fejlett országokban előfordul, hogy a munkabérekre vetített járulékok helyett (legalább részlegesen) a költségvetés bevételei fedezik a társadalombiztosítási alrendszer egyes kiadásait, és ezt a megoldást (elsősorban francia nyelvterületen) „la fiscalisation”-nak, „fiskalizációnak” nevezik.

A fiskalizációra több nyugat-európai országban vannak példák.¹⁰ Említhető Nagy-Britannia vagy a skandináv országok költségvetésből finanszírozott egészségügyi rendszerei, valamint Franciaország, ahol szintén részleges fiskalizációra került sor.¹¹ De gyakorlatilag az is fiskalizáció volt, amikor a közelmúltban hazánkban a társadalombiztosítási rendszer deficitjét rendre a költségvetésből fedezték. Sőt a fiskalizációt a kormány 2020-ig rendszerben is kívánja tartani a Nemzetgazdasági Minisztérium előrejelzése szerint (Nemzetgazdasági Minisztérium, 2016).

A társadalombiztosítási rendszer (a nyugdíjbiztosítási és az egészségbiztosítási alapok) támogatása a költségvetésből a Nemzetgazdasági Minisztérium (2016) előrejelzése szerint Magyarországon 2015-ben 560,0 milliárd forint volt, 2016-ben 487,8 milliárd, 2017-ben 871,8 milliárd, 2018-ban 966,2 milliárd, 2019-ben 932,7 milliárd, 2020-ban pedig várhatóan 1066,8 milliárd forint lesz. Vagyis ezekben az években már ténylegesen jelentős fiskalizálás figyelhető meg. Ez a fiskalizáció teszi lehetővé ugyanakkor, hogy a nyugdíjbiztosítási alap és az egészségbiztosítási alap egyenlegei az elkövetkező években nullszaldósak legyenek, szemben a nyugdíjkassza 2015-ös 4,6 milliárd forintnyi többletével és az egészségbiztosítási alap 30 milliárd forintnyi hiányával. A társadalombiztosítás fiskalizálása azonban hazánkban meglehetősen véletlenszerű és nem igazán áttekinthető – legalábbis néhány nyugat-európai egészségügyi rendszer finanszírozási megoldásával összehasonlítva.

Bár a magyar nyugdíjrendszer sincs megnyugtató helyzetben, de mégis inkább az egészségügyi rendszerrel fogunk foglalkozni a következőkben, ugyanis

- első lépésben egyszerűbb a könnyen elkülöníthető – amúgy is a szolidaritás elvén alapuló – egészségügyi rendszer rendbetétele, mint a bonyolultabb nyugdíjrendszer megreformálása;
- az egészségügyi rendszer hatékony működése közvetlenül hat a gazdaság eredményességére, mivel az egészséges és jó fizikai és mentális állapotban levő munkaerő produktívabb is lesz;
- mindenkinek az az érdeke, hogy az egészségügyi rendszer hatékonyan működjön, ugyanis csak így lehet elkerülni jelentősebb közegészségügyi veszélyhelyzetek kialakulását;
- ezen túl a nemzetközi példák is inkább az egészségügy fiskalizálására állnak rendelkezésre, míg a nyugdíjrendszerek esetében sokkal kevesebb nemzetközi „best practice” (jó gyakorlat) található a fiskalizációra.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az egészségügyi rendszer fiskalizációja nem jelenti azt, hogy az egész rendszer állami fenntartásba kerülne. Elképzelhető például, hogy az egészségügyi rendszerben – akárcsak az oktatás terén – nem minden szolgáltatást államilag fenntartott és igazgatott szervezetek végzik, hanem azokat lehet (megfelelően ellenőrzött és akkreditált) magánszolgáltatókkal (magánkórházakkal, orvosokkal, orvosi laboratóriumokkal és diagnosztikai központokkal) is végeztetni, miközben a finanszírozás állami feladat marad.

(A magyar egészségügyi rendszer helyzete és problémái, és az orvosi bérek rendezésének szükségessége) Az egészségügyi rendszer ma hazánkban számos problémával küzd, nem teljesskörűen és vázlatosan:

- az alulfizetett orvosok és egészségügyi szakszemélyzet ijesztően gyors ütemben hagyja el az országot, súlyos szakemberhiányt okozva ezzel;
- a kórházak gyógyító színvonala nem kielégítő, sokszor a betegeket indokolatlanul küldöztetik az intézmények között, sok a várakozási idő, a digitalizált betegnyil-

vántartás még gyerekcipőben jár, s ezért a kezelés nem kórtörténetre szabott, s sokszor nem adekvát, illetve nem mindig a megfelelő szakemberek végzik el;

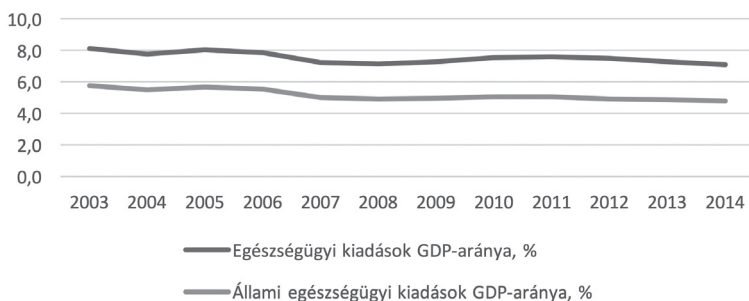
- a kórházi orvosi karrierutak nem működnek teljesítményalapúan és átláthatóan, a megörökölt főorvosi feudálisztikus rendszer jelen körülmények között nem ösztönzi sem a szakmai ismeretek megfelelő átadását, sem pedig a tudásalapú pozíciószerezést, illetve karrierutak bejárását a fiatalabb kollegák számára, a szakmai továbbképzés színvonala és rendszeressége pedig nem megfelelő;

- A digitalizáció hiánya, illetve nem megfelelő szintje¹² miatt egyrészt sok az indokolatlan többletmunka, másrészt az adminisztráció elveszi a szakképzett orvosok idejét, s jelentős többletköltségeket generál, miközben várakozási listák, illetve hiányok keletkeznek az orvosi kompetenciát igénylő tevékenységek elvégzésénél;

- nem transzparens és megfelelő a gyógyszerek és gyógy módok kiválasztása, mert a gyógyszer- és gyógyászati termékeket gyártó magáncégek érdekei esetenként felülírják a szakmai szempontokat;

- egyes kórházak folyamatosan hiányt termelnek, amit a költségvetésnek kell rendszeresen kipótolnia – egyszerre van jelen a hiány és a pazarlás, miközben a korrupció, illetve a kapcsolati tőkék domináns megjelenése korlátozza a szakmai szempontok érvényesülését a betegek ellátásánál;

- a hiányok rendezése és az ellátás zavartalanságát biztosító lépések kikényszerítése a politikai érzékenység miatt rendre megtörténik, mely gyakorlat konzerválja a nem normatív alapon és nem a valós teljesítmények mentén működő rendszer tovább élését, megmaradását.

2. ábra: Egészségügyi kiadások Magyarországon a GDP százalékában, 2003–2015

Forrás: KSH, 2016¹³

Az egészségügyi kiadásokon belül – az ábra adatai szerint – az állami finanszírozás folyamatosan csökkent 2000 óta. Egy friss elemzés szerint: „Magyarország az Európai Egészségügyi Fogyasztói Index rangsorában a tavalyihoz képest három helyet hátrébb csúszva a 30. helyen áll, így pedig már a sereghajtó Görögország is megelőzte hazánkat. A magyarnál rosszabb egészségüggyel már csak Lengyelország, Albánia, Bulgária, Montenegró és Románia rendelkezik.”¹⁴ Talán nem meglepő, hogy ennek nyomán az összes (mérhető) egészségügyi kiadás is folyamatosan csökkent ezen időszak alatt. A válság idején a lakosságnak ráadásul még kevesebb pénz is állt rendelkezésre, hogy költ-

sön az egészségére.¹⁵ Természetesen a lakossági egészségügyi kiadások jelentős részét kitevő hálapénzt a statisztika nem képes megbízható pontossággal mérni. Ezek az adatok – a System of Health Accounts¹⁶ nemzetközi módszertana szerint – nem tartalmazták az egészségügyi beruházásokra fordított kiadásokat sem, amelyeket hazánkban (legalábbis az állami egészségügyi rendszer esetében) szintén a költségvetésből fedeznek.

Az orvosi és a szakszemélyzet elvándorlása azonban szorosan összefügg az igen alacsony egészségügyi bérekkel. 2015 során az egészségügyi szakdolgozók átlagbérére mindössze havi bruttó 219 ezer forint volt. Sőt, az orvosok sem kerestek képzettségük arányában sokkal többet: átlagkeresetük havi bruttó 508 ezer forintot tett ki.¹⁷ Természetesen ezt a jelentős bérelmaradást az orvosok egy részénél csökkentheti a paraszolvencia, az orvosi „hálapénz”, de nyilvánvaló ugyanakkor az is, hogy a hálapénz nem érhető el minden orvos számára egyenlő mértékben.¹⁸

Ugyanakkor Nyugat-Európában az orvosok a hazai bérek közel öt-tízszeresét is elérhetik. Ezért sem meglepő, hogy nagy számban hagyják el a hazai orvosok az országot. Ez azért is könnyebb az egészségügyben, mivel az orvosi szakma általában nem igényel haladó szintű idegennyelvtudást. Ráadásul az orvosok itthon is részben angol, illetve latin eredetű szavakkal dolgoznak, s a szakirodalom is jórészt angolul hozzáférhető.

Fontos aláhúzni, hogy 2011 óta kinyílt az EU munkaerőpiaca, amire a magyar kormányzat az egészségügyben késedelmesen reagált. Bár 2016 második felében jelentős béremelésre került sor, de az orvosok esetében a kivándorlás intenzitása arra enged következtetni, hogy csak ennél jóval nagyobb lépéstől várható érdemi hatás.¹⁹ Bár nem tudunk olyan felmérésről, hogy hol van az a szint, amikor már csak kis hányaduk számára lenne vonzó a kinti munkavállalás, ezért az itthoni keresetek tekintetében lehet egy fogódzót találni. A hipotézisünk szerint ez az egyetemet végzettek átlagos kereseti szintjét meghaladó lehetne.

Indokolt lenne ezért az orvosok bérét havi 200 ezer Ft-tal a legrövidebb időn belül megemelni (a 200 ezer Ft-ba beleszámítottuk a kormány által ígért 100 ezer Ft-os béremelést a 2017-es évben).

Az emelés indokául három okot is lehet említeni.

- Egyrészt gyermekkori emlékekből mindenki felidézheti, hogy nem a buta vagy tehetségtelen fiatalok voltak azok, akik felvételt nyertek az orvosi egyetemre.
- Másrészt az orvosi munkával járó felelősséghez (a versenyszektorban) legfeljebb csak egyes műszakiak felelőssége hasonlítható.
- Harmadrészt az orvosi egyetem elvégzése időben hosszabb – ha pedig a szakorvoshoz szükséges gyakorlatot és vizsgákat, a rezidensképzést is nézzük, akkor még inkább. Arról nem is beszélve, hogy az orvosi egyetemre járó magyar fiatalok között is gyakori az egyetemi tandíj fizetése – s ugyanakkor az orvosin más egyetemhez képest a díjak is magasabbak.

A 36 ezer orvos keresetének havi 200 ezer Ft-tal megemelése éves szinten mintegy 48 Mrd Ft bruttó kiadást jelentene.

Érdeemes szót ejteni arról, hogy az orvosi bérek emelése révén megvalósuló jobb egészségügyi ellátás vajon kinek is segítene a leginkább. Az triviális, hogy a betegek helyzete kortól függően nem egyformán javulna. Az ellátás igénybe vételének életkor szerinti megoszlását jól lehet érzékelni az MNB adataiból, amiből nyilvánvaló, hogy az idősek nagyobb arányban veszik igénybe az egészségügyi ellátást, de az egészen fiatal népesség esetében szintén elég jelentős az egészségügyi rendszer igénybevétele.

1. táblázat. Az egészségügyi kiadások életkor szerinti megoszlása

Életkor	Egy főre jutó természetbeni egészségügyi kiadás ²⁰
0–4	115
5–34	85
35–50	155
51–65	185
66–	285

Forrás: MNB (2012)

(Az egészségügy fiskalizációja: Hogyan lehet megoldani?) Eddig többek közt arról szölkünk, hogy a bérekre terhelt túl magas közterhek milyen károkat okoznak, illetve, hogy a hazai orvosbéreket jelentősen meg kellene emelni. Ez a két kijelentés látszólag ellentétben lehet egymással, de úgy gondoljuk, hogy egy átgondolt és értelmesen végrehajtott fiskalizáció révén eredményeket érhetünk el.

A következőkben azt fogjuk vizsgálni, hogy mennyibe kerülne a költségvetésnek a fiskalizáció és az orvosok béremelése együttesen, illetve, hogy honnan lehetne a forrásokat előteremteni.

Napjainkban az egészségügy finanszírozása nagyon bonyolult, s több forrásból is történik. Ez a bonyolult finanszírozási megoldás azonban nem véletlen. Egyrészt történeti okai vannak, másrészt a bonyolultság miatt nem lehet áttekinteni, hogy ténylegesen mennyi pénzt is kap az egészségügy egy adott év során, aminek politikai előnyei is vannak.

A fiskalizálás, vagyis az egészségügyi rendszer tisztán a költségvetésből történő finanszírozása két szempontból is üdvös lenne,

- egyrészt a bérekre terhelt elvonások csökkentése miatt emelkednének a nettó munkabérek, s ez a GDP növelésére is hatna,
- másrészt a munkaerő külföldre vándorlása csökkenhetne, illetve a hazai vállalkozások versenyképessége is növekedne,
- valamint áttekinthetőbbé, világosabbá válna az egészségügy finanszírozása is.

Napjainkban az egészségügyi rendszer finanszírozása részben a költségvetésből, részben a munkabérekre terhelt elvonásokból történik. (Úgy is mondhatjuk, hogy az egészségügyet szolgáló finanszírozás ma kétlábú.) A közvetlenül a minisztérium (Emmi) alá sorolt intézmények 578 Mrd Ft kiadásai a központi költségvetésben szerepelnek. A 2069 Mrd Ft-ból gazdálkodó Egészségügyi alapból természetbeni ellátásokra 1091, gyógyszerre, gyógyászati eszközökre pedig 381 Mrd Ft-ot költenek (2017-es terv-adatok). Mit is jelent pontosan a „természetbeni ellátás”? Az egészségügyi járuléknak két része van: természetbeni és pénzbeli. Az elsőért jár maga az orvosi ellátás: a gyógyítás, műtét stb. (ezt nevezik természetbeninek), a másodikért pedig a táppénz, ezért pénzbeli, mert konkrétan pénzt kapunk érte. De ez sem ilyen egyszerű, mivel a táppénzt egy ideig a munkaadó finanszírozza, s csak egy bizonyos idő elteltével fizeti az egészségbiztosítási kassza.

Az egészségügyi rendszer összes bevétele – függetlenül a forrásoktól – 2017-ben összesen 2674 milliárd forint lesz. Ebből a költségvetés ad 967 Mrd Ft-ot.

Az egészségügyi rendszer eddigi külső bevételeinek nagyobbik részét a fiskalizálást követően a költségvetésnek kellene kiváltania. Ez praktikusán azt jelenti, hogy a 2017-

es évben 967 helyett 1926 milliárd forintot kellene a költségvetésből az egészségügyre fordítani.²¹ És ehhez adódna még hozzá az orvosi béremelés 48 Mrd Ft-ja.

A kérdés az, hogy ez mennyiben lenne reális alternatíva? Lehetséges lenne-e közel 1000 milliárd forintot „összeszedni” a költségvetésben? És ha igen, akkor miként lenne ez lehetséges? Az ezer Mrd Ft az éves GDP-hez viszonyítva 2,6%-ot tesz ki.

Egy ilyen cél ambiciózus, de 7-10 év alatt elérhető. Még akkor is, ha a hasonló célt (a dolgozók itthon tartását) megcélzó béremelési-járadékcsoökkentési program sikerei esetén (illetve azt követően) lehet erőteljesebben koncentrálni a fiskalizálásra. Három ok támasztja alá a megvalósíthatóságot:

- még van fehéredési tartalék a gazdaságban, ami emelheti az adóbevételeket;
- a deficitmutató tekintetében elért kedvező helyzetnek köszönhetően az EU-val az utóbbi évekbelinél valamivel magasabb hiány is elfogadható²²;
- a következő 3 évben várható magasabb (3% feletti) gazdasági növekedés az államháztartás pozícióját jelentősen javítja;

2021-től pedig évi 2%-os növekedés elérése évi 120-150 Mrd Ft többletforrást hoz államháztartásnak (a kiadások reálértékének szinten tartása esetén).

Mindezekből arra következtethetünk, hogy a fiskalizáció a várható gazdasági helyzet mellett megoldható, s azt meg is kellene oldani. Nyilvánvalóan a teljes egészségügyi fiskalizáció nem vezethető be egyik napról a másikra, az egészségügyi rendszer egészére. Viszont arra kellene törekedni, hogy záros határidőn (vagyis legfeljebb pár éven) belül sor kerüljön az egészségügy teljes fiskalizációjára, vagyis arra, hogy az egészségügyet teljes egészében a költségvetésből fedezzük, s ne terheljünk semmit az élőlomunkára.

Természetesen további kutatásokat igényel az is, hogy milyen forrásokkal lehetne segíteni az egészségügy fiskalizációját. (A legkézenfekvőbb lépés az egészségtelen termékekre kivetett speciális adók [chips-adó], illetve a dohányjövődék vagy a benzin fogyasztói adójának emelése lenne. De mivel ezek a speciális termékadók, emelésük sok egyéb hatással is járna, azért azokat külön-külön vizsgálni kell.)

(Miben segíthet a magyar gazdaságnak a járadékcsoökkentés és a részleges fiskalizáció?)

Bár a fiskalizációval szemben okkal fel lehetne vetni, hogy nem tökéletes megoldás, hiszen valahonnan mégiscsak finanszírozni kell az egészségügy kiadásait. Ez a vélemény azonban nem veszi azt figyelembe, hogy a forrás kiválasztása alapvető közgazdasági következményekkel jár. Több problémára is orvosságot ad a szisztematikusan és átgondoltan végrehajtott finanszírozási forráscsere. Ezek a következők:

- Már említettük, hogy a béreket megdrágító járadékok csökkentése fékezheti a munkavállalási célú kivándorlást, hiszen a munkáltatói tehercsokkenés jó eséllyel és már középtávon emeli a munkavállalók nettó bérét.

- A járadékcsoökkentéshez kapcsolódó orvos béremelés nyomán egyfelől lelassul az orvosok elvándorlása, illetve sor kerülhet a már korábban elvándorolt orvosok visszatérésére is. Ez már önmagában is képes lenne az egészségügyi rendszer hatékonyságát növelni, mivel számos esetben csak azért nem használnak milliós értékű gépeket, mert nincsen hozzá szakorvos személyzet.²³

- Másrészt a vásárlóerő növekedése (amely a nettó bérek növeléséből és a többlet-foglalkoztatásból is adódik) ösztönzőleg hathat a kereslet bővítésén keresztül a gazdasági növekedésre.

- Vélhetően csökken a szürkén foglalkoztatottak száma és aránya is, ami a versenyképesség javulását és az adóbevételek növekedését eredményezheti.

- Hosszabb távon pedig emeli a kezdő nyugdíjak összegét emeli azoknál, akik részben szürkén voltak foglalkoztatva, s a járuléksökkentés hatásaként pedig kifehéredik a fizetésük a nyugdíjba vonulásukat megelőző időszakban.
- Nem mellékesen a hazai kisvállalkozásainkat növekedésre²⁴ és munkaerő-felvételekre, illetve a képzetesebb²⁵ munkavállalók alkalmazására ösztönözheti, hiszen a kis méret „megőrzésére” az eddigi egyik – talán a legerősebb – motiváció a szürkegazdaságban való versenyelőny kihasználása volt.
- Továbbá – közvetett módon ugyan – a legálisabb és erősebb vállalkozások a jövőben várhatóan erősíthetik a hazai szakmai szervezetek szervezetségét, súlyát, szakmai potenciálját.
- Az egészségügyben részben visszaszorulhatna a hálapénz amiatt, hogy javulna az orvosok legális jövedelmi helyzete.
- Az egészségügyön belül számos reformot végre lehetne hajtani azért, hogy a magasabb bérért legálisabb, teljesítményelvűbb, normatívabb működési helyzet alakuljon ki, s javítani lehetne a torzulásokat (nem muszáj egyforma béremelést adni minden egészségügyben dolgozónak), s segíteni az orvosi karrierutak megfelelő működését.
- Es végül – de nem utolsósorban – alá kell húzni, hogy a fiskalizáció első lépéseire már ma is rendelkezésre állnak a források a költségvetésben. Tehát ezt a folyamatot oly módon lehet elkezdni, hogy rövid távon további adókat nem, vagy csak kis mértékben kellene emelni.

A tanulmányunkban összefoglaltuk és elemeztük azt a helyzetet és azokat az okokat, melyek a mai Magyarországon véleményünk szerint egyértelműen indokolják az egészségügy területén végrehajtandó fiskalizáció szükségességét. Nem foglalkoztunk azzal, hogy nyilvánvalóan létezik az egészségügy biztosítási oldalról történő megközelítése is, s ennek van elméleti és gyakorlati megalapozottsága. Ám ma – amikor az állampolgári jogú alapjövedelem, illetve alapnyugdíj napi aktuális téma a tudományban és a közéletben is – meggyőződésünk, hogy a nem járulékokból, hanem költségvetésből való fedezettség mellett is biztosítható mind a prevenció, mind pedig a költségtakarékos és adekvát ellátás megoldása. Azért is, mert a poszt szocialista időszakban, napjainkban (nemcsak hazánkban, de a hasonló múltú környező országokban is) ezek az elvek – a prevenció, a költségtakarékosság és az adekvát kezelés biztosítása – nem érvényesültek megfelelően az egészségügyben. Mindezek miatt itt és most nem szükségszerű, hogy az egészségügyet biztosítási alapon működtessük.

Azzal azonban tisztában vagyunk, hogy a fiskalizáció indokoltságának, ütemeztettségének, konkrét lépéseinek kimunkálásához további kutatásokra van szükség. Ezért ez a tanulmány vitaindító szándékkal született.

IRODALOMJEGYZÉK

- Árva L. – Mádi L. (2016): A társadalombiztosítás finanszírozási reformja. Avagy hogyan üthetnénk több legyet egy csapással? *Pénzügyi Szemle*, 2016/3. 389–406.
- Elemzés az államháztartásról, 2012. május, MNB. <https://www.mnb.hu/letoltes/elemzes-az-allamhaztartasrol-201205.pdf>
- EUROSTAT adatok
- EUROSTAT (2016): http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Wages_and_labour_costs/hu
- EUROSTAT, WHO (2011): System of Health Accounts. Módszertan.

- Giday András – Szegő Szilvia: A társadalombiztosítás megújításának keretei Magyarországon. *Polgári Szemle*, 2016. 4–6. szám.
- Workania (2016): <http://www.fizetesek.hu/>, készítette: workania.hu
- IMF Datamapper (2015): <http://www.imf.org/external/datamapper/index.php>
- KSH (2015): Monostori Judit – Óri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): Demográfiai portré 2015.
- KSH (2015): Magyarország, 2015. <http://magyaridok.hu/belfold/vegre-merseklodik-az-egeszsegugyi-migracio-1455811/>
- A Magyar Orvos Kamara (2016): Hírlevél. <http://www.mok.hu/hirek.aspx?nid=81742&cid=450>
- Makrogazdasági és költségvetési előrejelzés, 2016–2020, Nemzetgazdasági Minisztérium, 2016. december [web:] goo.gl/3koXvQ
- Maddison, A. (2007): *Contours of the World Economy, 1-2030 AD*. Oxford University Press.
- Krugman, Paul: Is Vast Inequality Necessary? [web:] <http://www.nytimes.com/2016/01/15/opinion/is-vast-inequality-necessary.html>
- Navarro, M., Zucman, G. (2016): Quel avenir pour le financement de la protection sociale? In: La Découverte | « Regards croisés sur l'économie » 2007/1 n° 1 | pages
- Nemzetgazdasági Minisztérium (2016): Makrogazdasági és költségvetési előrejelzés 2020.
- OECD (2007): Perspectives de l'emploi de l'OCDE. OCDE 2007, ISBN 978-92-64-03305-4
- OECD (2015): Economic Outlook Volume 2014 (No. 96). Továbbá OECD Database.
- OECD (2015b): Pensions at a Glance. 2015.
- OECD (2015c): Health at a Glance, 2015.
- OEP (2015): Az Egészségbiztosítási Alap 2015. évi költségvetésének pénzforgalmi teljesítése.
- Pellet, R. (2012): Fiscalité sociale: les contradictions des syndicats des salariés. *Droit Social*, 2012, Juin, No. 6.
- Portfolio.hu (2014): http://www.portfolio.hu/gazdasag/a_romanok_bezzeg_csokkentek_a_tb-jarulekot.200317.html
- Rodrick, D. (1998): Why do more open economies have larger governments? *Journal of Political Economy*, 106: 5. 997–1032.
- Tanzi, V., Schuknecht, L. (2000): *Public Spending in the 20th Century*. Oxford University Press.
- WHO (2015): World Health Statistics, 2013, 2014, 2015.
- WHO (2000): World Health Organization's Ranking of the World's Health Systems, 2000.
- World Bank (1994): *Averting the Old Age Crisis. Policies to Protect the Old and Promote Growth*. Published by Oxford University Press.
- http://index.hu/belfold/2017/02/07/orvosiany_surgossegi_betegellatas_orvosi_kamara_eger_istvan/goo.gl/NkFVl3
- http://tenytar.blog.hu/2017/02/10/ramaty_allapotban_a_magyar_egeszsegugy_europai_felmeres_is_figyelmeztet

ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK ALAPADATAI

1. ábra. Tízezer lakosra jutó orvosok száma Magyarországon, 1960–2015

Év	Dolgozó orvosok száma	Tízezer lakosra jutó dolgozó orvos
1960	14 295	14,3
1961	14 822	14,7
1962	15 724	15,6
1963	16 364	16,2
1964	16 978	16,7
1965	17 528	17,2
1966	17 948	17,6

Év	Dolgozó orvosok száma	Tízezer lakosra jutó dolgozó orvos
1967	18 777	18,3
1968	19 290	18,8
1969	19 902	19,3
1970	20 491	19,8
1971	21 066	20,3
1972	21 843	21,0
1973	22 510	21,6
1974	23 095	22,0
1975	23 588	22,3
1976	24 123	22,7
1977	24 793	23,3
1978	25 444	23,8
1979	26 311	24,6
1980	26 898	25,1
1981	27 449	25,7
1982	28 098	26,3
1983	28 358	26,7
1984	29 010	27,4
1985	29 524	28,0
1986	30 245	28,8
1987	30 794	29,4
1988	31 160	29,9
1989	31 537	30,4
1990	32 883	31,7
1991	33 859	32,6
1992	34 546	33,3
1993	34 093	32,9
1994	34 622	33,5
1995	34 634	33,6
1996	35 026	34,0
1997	35 477	34,5

Év	Dolgozó orvosok száma	Tízezer lakosra jutó dolgozó orvos
1998	36 143	35,2
1999	36 386	35,6
2000	37 000	36,2
2001	37 200	36,4
2002	37 295	36,8
2003	38 241	37,8
2004	38 877	38,5
2005	32 563	32,3
2006	35 572	35,3
2007	32 202	32,1
2008	36 088	36,0
2009	35 196	35,1
2010	33 943	34,0
2011	34 736	34,9
2012	36 250	36,6
2013	37 711	38,2
2014	38 994	39,6
2015	35 854	36,5

Forrás: KSH

2. ábra. Az egészségügyi kiadások alakulása a GDP százalékában Magyarországon

2.4.1. Egészségügyi kiadások alakulása (2003–)												
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Egészségügyi kiadások GDP-aránya, %	8,1	7,8	8,0	7,8	7,3	7,1	7,3	7,6	7,6	7,5	7,3	7,1
Államiegészségügyi kiadások GDP-aránya, %	5,7	5,5	5,7	5,6	5,0	4,9	5,0	5,1	5,0	4,9	4,9	4,8

Forrás: KSH, STADAT. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fec001.html.

JEGYZETEK

- 1 Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a külföldön dolgozók arányát tekintve Magyarország egyáltalán nincs rossz helyzetben – még a környező országokat nézve sem.
- 2 A Nyugat-Dunántúlon több tízezer ember ingázik a szomszédos Ausztriába, s sokan vannak olyanok is, akik több-kevesebb rendszerességgel dolgoznak külföldön úgy, hogy itthon sem adják fel munkahelyüket, státuszukat. Sajnos a statisztikák nagyon közelítőlegesen képesek csak leírni ezt a helyzetet.
- 3 „A tükröstatistikák adatai szerint 2014 elején a hivatalosan Európában élő mintegy 330 ezres magyar populáció a hazai átlagnál fiatalabb és képzetesebb volt.” Lásd KSH (2015), 15. oldal.
- 4 Lásd erről bővebben: http://index.hu/belfold/2017/02/07/orvoshiany_surgossegi_betegellatas_orvosi_kamara_eger_istvan/
- 5 Erre vonatkozóan lásd a Magyar Orvosi Kamara közleményeit, például: <http://www.mok.hu/hirek.aspx?nid=81742&cid=450>
- 6 Számos elemzés készült erre vonatkozóan, lásd többek közt például: Rodrick (1998), illetve Tanzi, V., Schuknecht, L. (2000), vagy Maddison, A. (2007).
- 7 Fontos megemlíteni, hogy az ellátandó időskori létszám abszolút értékben és arányaiban is nő, de emellett azzal is számolnunk kell, hogy ezeknek az embereknek az ellátási igényei is nőnek, miközben az orvosi kezelések gépi és gyógyszerkínálati lehetőségei is folyamatosan bővülnek, fejlődnek.
- 8 Ezt a statisztikát némileg módosítja a 2017-tel elkezdődő járulékreform, amely több év alatt érzékelhetően csökkenti a kiugróan magas adóék-szintünket. Ám a közvetlen régiókban még a többéves program szisztematikus végigvitele esetén is (s itt meg kell jegyezni, hogy a rendszerváltás óta eltelt két és fél évtized nem arról ismerszik meg, hogy ciklusokon átívelő programok zökkenő nélkül ki tudtak volna teljesedni...) a magyar adat még mindig magasnak számít majd.
- 9 Erre vonatkozóan lásd például: Árva-Mádi 2016.
- 10 Lásd például: OECD, 2007.
- 11 A nyugat-európai országokban megvalósított részleges fiskalizációkra vonatkozóan lásd Árva-Mádi: i. m.
- 12 Bővebben lásd: goo.gl/NkFV13
- 13 https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fec001.html (letöltés 2017-03-09)
- 14 Lásd: http://tenytar.blog.hu/2017/02/10/ramaty_allapotban_a_magyar_egeszsegugy_europai_felmeres_is_figyelmeztet
- 15 Miközben köztudomású, hogy Magyarországon kiemelkedően magas a lakossági teherviselés az egészségügy területén, így a gazdasági válság a lakossági igénybevételnél is hat.
- 16 Lásd: EUROSTAT, 2011.
- 17 <http://www.enkk.hu/hmr/index.php/ber-es-letszamstatistika>
- 18 A hálapénz redistributív szerepe ugyanakkor szakmai igazágtalanságot is szül. A hálapénz nagysága és gyakorisága ugyanis általában nem a valós teljesítményeken alapszik: nem csak egy-egy orvosszakmán belül, de a különböző orvosi beavatkozások között sem arányosan oszlik el.
- 19 A legfrissebb statisztika fordulatot sejtet, ám egy adatból igazi trendre még nem lehet következtetni. Erről bővebben: <http://magyaridok.hu/belfold/vegre-merseklodik-az-egeszsegugyi-migracio-1455811/>
- 20 A természetbeni egészségügyi kiadás eléggé bizarr elnevezése gyakorlatilag az orvosi beavatkozások költségeit jelentik, a gyógyszerek nélkül (azért természetbeni, mert a pénzbeni kiadások a táppénzt jelentik).
- 21 A lakosság, a munkaadók (táppénz), valamint a gyógyszergyártói és forgalmazói befizetések a maihoz hasonló szintjét feltételezve.
- 22 2020-ra az államháztartási deficit GDP-arányos értéke a Gazdasági Minisztérium előrejelzése szerint 2,4%-ról 1,2 %-ra csökken.
- 23 Így például nagyon lényeges diagnosztikai eszközök sok esetben kihatálatlanok az orvoshiány miatt.
- 24 Nem feledhetjük, hogy komoly kockázata is van ennek a lépésnek: azok a vállalkozások, melyek nem képesek hatékonyságnöveléssel és/vagy munkafolyamatok racionalizálásával javítani a helyzetükön (illetve nem zsebbe pótolták ki a minimálbért, hanem ténylegesen csak a minimálbért tudták/tudják biztosítani az alkalmazottaiknak), azok nehéz helyzetbe kerülnek. Ennek kivedésére segíthet egy időlegesen pályázható állami segélyalap, mely használata időt biztosít az átszervezések kidolgozására és végrehajtására. Ám mindezek mellett is lesznek vesztesek – akiknek a megjelenése azonban egy versenyelűbb, legálisabban működő, s mindezek által pedig egy fejlettebb gazdaság-szerkezetet és működési modellt feltételezve kikerülhetetlennek látszik.
- 25 Az automatizáció elkerülhetetlen, s már középtávon jelentős súllyal való megjelenése egyébként is arra kell ösztönözzön bennünket, hogy segítsük azon munkavállalóink képzettségbeli és motivációs állapotának javítását, akiknek a közeljövőben akár tömegesen is megszűnhet az állása, pozíciója az automatizáció erősebb hullámának megjelenésével.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Az 1920-as évek (1. rész)

(*A Károlyi-kormány német megítélése 1918 őszén*) „Bármiként is áll a dolog, szükségünk van Magyarországra, mint fontos élelmiszertermelőre, nemcsak ennek a háborúnak a során, hanem még hosszú ideig azt követően is. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy orientális politikánk számára, amíg az oroszországi körülmények nem konszolidálódnak a javunkra, Magyarország – egykor talán Bulgáriával együtt – megnehezítheti a Kelet felé vezető utat, vagy akár el is zárhatja azt”¹ – jelentette 1918. augusztus 11-én Egon Franz von Fürstenberg-Stammheim² budapesti főkonzul a Centrum-párti Georg von Hertling (1843–1919) birodalmi német kancellárnak, mintegy kijelölve Magyarország helyét a későbbi német külpolitika számára.

A magyarországi eseményeket követve a berlini kormány 1918. október közepétől számolt Károlyi Mihály (1875–1955) miniszterelnökségével, akit Németországban antantbarát politikusként könyveltek el, s a háború alatti pacifista, demokratikus és állítólagos németellenes magatartása miatt törvényen kívül helyeztek. Úgy vélték, hogy Ausztria–Magyarország kiválása a központi hatalmak koalíciójából rendkívül súlyos helyzetbe sodorná a Német Birodalmat; nem zárták ki azt sem, hogy Magyarország az ellenséges táborhoz pártolna. Károlyi személyéhez ezért különböző várakozások fűződtek: ezek a Németországgal való szakítást nyíltan követelő álláspontjából adódtak; de tartottak Károlyi megtorlásától is, hiszen személyét éveken keresztül nyilvános diszkrimináció és lejáratás érte. Ráadásul a német vezérkar kémelhárító részlege megbízta Hermann Consten (1878–1957) őrnagyot, a német hírszerzés budapesti főnökét Károlyi megfigyelésével, hogy „az illetékes magyar katonai szervekkel együttműködve derítsék fel a Németország elleni forradalmi mesterkedéseket.” Azt tervezték, hogy a környezetéből megszerzett dokumentumokat átadnák apósának, Andrassy Gyula (1860–1929) közös külügyminiszternek, aki visszavonulásra kényszerítene Károlyit. Ő azonban értesült Consten ügyetlen akciójáról és az ellene irányuló szándékokról, s a képviselőházban leleplezte az őrnagy mesterkedéseit. (Mindazonáltal 1923-ban a törvényszék az ellene indított perben unokatestvére, Károlyi Imre és Consten vallomásai alapján rendelte el javai elkobzását, mondta ki Károlyit hazaárulónak és kényszerítette száműzetésbe.)³

1918 végén, az Osztrák–Magyar Monarchia francia sugallatú felbomlasztása után Németország szokás szerint teljesen gyakorlatias szempontok alapján ítélte meg a magyar–német kapcsolatokat: szükségük volt Magyarországra, mint fontos élelmiszertermelőre, geopolitikailag pedig az ország megnehezíthette, vagy akár el is zárhatta a németek Kelet felé vezető útját. Ezért Fürstenberg német követ már az 1917–1918. évi osztrák–magyar különbéke-törekvésekben a német érdekek veszélyeztetését látta, hiszen a Monarchia idő előtti kilépése a háborúból végleges csapást mérhetett a balkáni és olasz frontra, s Németország magára maradt volna a béketárgyalásokon.

Tisza István (1861–1918) korábbi miniszterelnök 1918. október 17-i parlamenti beszédében kijelentette, hogy a központi hatalmak vereséget szenvedtek. A Németországgal fennálló szövetséget feleslegesnek nyilvánította; annak helyébe a Népszövetség lép. A dualizmus helyett elégségesnek tartotta a pusztá perszonáluniót, s a Monarchia

Németország nélküli különbékéjének lehetőségére gondolt. A Magyarországon uralkodó általános felfogás szerint „addig kell Németországgal együttműködni, ameddig lehetséges, és addig szabad együttműködni, ameddig feltétlenül szükséges.”⁴

A német kormány nem támogatta a Károlyi-kormány megalakulását annak „határozott németellenes irányvonala miatt”. A Külügyi Hivatal pedig kirívó hálátlanságot vett azon magyar körök szemére, akik „Magyarország megmentését a Németországtól való elszakadásban és az antanthoz való átállásban” látták: Németország a háború alatt „az erősen szorongatott Magyarországnak” többször is nagy szolgálatot tett; a magyar politikai törekvés – az államiság egységének megóvása – csak a Németországra való szilárd támaszkodással valósulhatott meg. Ha Németország megvonja e támogatást – és nem mérsékli többé diplomáciai vagy katonai eszközökkel Magyarország szomszédjait –, akkor az ország felbomlik és balkáni állammá süllyed. 1918. október 27-én Berlinből táviratilag utasították Fürstenberget: értesse meg magyar mérvadó személyiségekkel, hogy az országot csak a Németországgal való összetartás óvhatja meg a legrosszabbtól. Az antantot nem Károlyi, hanem a központi hatalmaknak a békekonferencián tanúsítandó harmonikus és ügyes együttműködése tántoríthatja el. Átlátszó az antant terve, hogy Magyarországot kötelezettség nélküli ígéretekkel elszakítsák tőlünk és könnyedén elbánjanak vele. „Ha Magyarország még Erdélyt is el akarja veszíteni, úgy a velünk való szakítás politikája biztosan oda vezet. Mi a Romániához vezető utat könnyen meg fogjuk találni, ha Magyarországot ebben a kérdésben nem támogatjuk”⁵ – szölt a cinikus magyarázat, jelentősen túlértékelve Németország nemzetközi pozícióit. A „romániai kártya” magyarelles nyomásra való kijátszását „Magyarország hűtlensége és nyílt ellenségeskedése” miatt Wedel bécsi német követ is támogatta, s ennek érdekében német diplomáciai lépéseket sürgetett Romániában. Úgy vélte: ha elismerik Románia nemzeti törekvéseit, elejtik az 1918. május 7-i bukaresti szerződést (ebben Románia lemondott erdélyi igényeiről, Dél-Dobruzsza visszakerült Bulgáriához, s az ország kiszolgáltatott helyzetbe került a központi hatalmaktól) és visszavonják a német csapatokat, semmi olyat nem adnának fel, ami már ne ment volna veszendőbe. E lépéssel nem kockáztatnák csapataikat és kedvezőbb légkört teremthetnének a jövőbeni megegyezés számára.⁶

Bulgária kiválása a háborúból kihatót Magyarország belpolitikai viszonyaira is. Miközben Wekerle Sándor (1848–1921) miniszterelnök a nemzeti erők koncentrációját fontolgatta, Károlyi ezzel szemben a radikális ellenzéki pártok blokkjának megteremtésére törekedett. Ennek „közös programja a mielőbbi béke megteremtése, perszónalunio létrehozása Ausztriával és végül hamisítatlan demokrácia bevezetése... ha a baloldali irányzat előtér Magyarországon, és ha ehhez még katonai sikertelenségeink is társulnak, Magyarországon is veszély közeledtét látom” – figyelmeztette táviratban Fürstenberg a Külügyi Hivatalt azon a napon, amikor Németországban Erich Ludendorff (1865–1937) főszállás-mester már azonnali békekötésre szólította fel a politikusokat. A bécsi német követség szerint „Magyarország buzgó sietséggel pártolt el Ausztriától és a szövetségtől, hogy idejében megtalálja a kapcsolatot az antant táborához... A jövőbeni Magyarország, Szlovákiával vagy nélküle, Balkán-állam lesz, akárcsak a többi. Gazdaságilag nem különbözhet bennünket, mint agrártermékeinek vásárlóit, de nekünk is szükségünk van rá, már csak a Duna miatt is. Az antant, a pénzügyi serkentést nem számítva, nem sokat tud segíteni. Magyarország ezután is, akárcsak ezelőtt, gazdaságilag és politikailag a német oldalra fog hajolni, ha a mostani árhullámok már elapadtak. A szálak akkor majd ismét összefonódnak maguktól is”⁷.

A polgári demokratikus forradalom győzelme és az önálló magyar államiság megteremtése történelmi fordulatot jelentett a magyar–német kapcsolatokban. Magyarország

ettől kezdve szuverén államként tarthatott kapcsolatot Németországgal, s megnyílt az út az antanttal kötendő békeszerződés előtt.

A Monarchiával a Padova melletti Villa Giustiban 1918. november 3-án aláírt fegyverszünet értelmében az antanthatalmak jogot kaptak többek között arra, hogy a még harcoló Németország ellen átvonulási jogot szerezve felhasználják a Monarchia vasútjait, közútjait és vízi útjait. A német alakulatokat 15 napon belül el kellett távolítani Ausztria–Magyarország területéről, az ott maradt egységeket pedig internálni kellett.⁸ A császári Németország végleg magára maradt, mivel Törökország és Bulgária már korábban kapitulált. Véglegesen felbomlott Németország és Ausztria–Magyarország közel négy évtizedes szerződése, amely az 1879. évi német–osztrák kettősszövetségen s az 1882. évi – Olaszország bevonásával kötött – hármasszövetségen alapult.

A tárgyalást vezető Armando Diaz (1861–1928) tábornok, a szövetségesegek nyugati hadseregének parancsnoka közölte a Monarchiát képviselő Victor Weber tábornokkal, hogy a balkáni frontszakaszon nem lesz külön fegyverszünet. Weber a hírt Budapestre továbbítva hozzátette, hogy a padovai fegyverszünetnek „kell alkalmazandónak lennie Ausztria–Magyarország valamennyi frontjára”. Weber üzenete ellenére a balkáni frontszakaszon felállított fegyverszüneti bizottság két magyar tagjának Franchet d’Espérey (1856–1942) kijelentette, hogy a balkáni fronton ő illetékes a fegyverszünet megkötésére. Ezért Károlyi és a francia tábornok egyaránt szükségesnek tartotta a megállapodást a padovai feltételek alkalmazásáról.

Károlyi Mihály miniszterelnök az új Magyarországot a – megváltozott – wilsoni elvekre alapozva, rövid időre határozott antantbarát külpolitikára állította át. Az 1918. november 13-án Belgrádban – az antanthatalmak részéről Paul-Prosper Henrys (1862–1943) tábornok, a francia keleti hadsereg parancsnoka, Zivojin Misić (1855–1921) vajda, a szerb hadsereg főparancsnoka és Linder Béla (1876–1962) tárca nélküli miniszter – aláírt katonai konvenció pontosította és megkönnyítette a padovai fegyverszünet Magyarországra vonatkozó végrehajtását. A konvenció demarkációs vonalat (a Maros vonalától a Dráva vonaláig, Szabadka, Baja és Pécs érintésével) jelölt ki, amely megalkotta a szerb hadsereg előrenyomulását, Erdélyben pedig megszüntette az egyetlen védhető vonalat, a Kárpátokat. Előírta a magyar hadsereg leszerelését, illetve 15 napot adott a Magyarországon visszavonuló Mackensen-hadsereg leszerelésére és internálására. Biztosítékokat teremtett arra nézve is, hogy a magyar kormány nem támaszt nehézségeket az ország stratégiai pontjainak megszállásában és az átvonulási lehetőségek biztosításában. A konvenciót azonban a francia külügyminisztérium már két héttel aláírása után alapvető tévedésnek minősítette, amelyet haladéktalanul érvényteleníteni kívánt. A magyarokat sürgősen ki kellett parancsolni Szlovákiából.⁹ A belgrádi konvenció által kitűzött demarkációs vonal ugyan az országhatáron belül húzódott, de azt a reményt keltette, hogy a déli övezeten túlmenően az antant nem érvényesíti megszállási jogait. Úgy tűnt, hogy a belgrádi egyezményel Károlyi elérte külpolitikájának kezdeti célját, a független magyar állam elismerését.¹⁰

Az emberáldozatot alig követelő forradalom napjaiban a zavargások az események szinte törvényszerű velejárói voltak. Október végén a Bukarestből érkező és szabadságot német katonákat szállító vonat került Magyarországon súlyos helyzetbe. Szolnokon, Hatvanban, Zólyomban, Ruttkán és Zsolnán rablással és zsarolással találkoztak. A vonatot feltartóztatók a németek Magyarországgal szembeni zárlatával érveltek.¹¹ A forradalmi hangulat túlcsoordulásától a magyar tisztek is szenvedtek, mert elsősorban őket tekintették a letűnt úri réteg képviselőinek. A lakosság részéről azonban nem lehetett németellenes magatartást érzékelni.

A bukaresti német katonai kirendeltség vezetőjének küldött utasítás is a Magyarországgal való nyílt ellenségeskedés elkerülésére, a német csapatok magyar területen keresztüli hazaszállítására, illetve a Romániába és onnét visszamenő katonai és gazdasági szállítások biztosítására törekedett. Jelezték, hogy elvileg nem akarnak fellépni „a jelenlegi határokon túlmutató román egységtörekvésekkel szemben”, s ki akarják várni, milyen lépést tesz Románia. Utóbbival szemben „pillanatnyi politikánk célja, csapataink katonai biztosítása mellett a mostani kapcsolat fenntartása, a megszerzett előnyök biztosítása és átvitele a békegazdaságba”.¹²

A korábbi német sajtóvisszhang nyomán Károlyi miniszterelnöki kinevezésének hírére a budapesti német kolóniában pánik tört ki, amely a katonai hatóságokra is áterjedt. A polgári személyek internálástól, a tisztek hadifogságtól tartottak. Néhány család azonnal elhagyta Budapestet, mások pedig a főkonzulátuson kerestek menedéket. A hadifogságtól való félelem miatt november 3-án a német katonai hatóságok az elutazás mellett döntöttek. A magyar kormány nem látott indokot távozásukra és kínosan érintette a németek menekülése. Jóindulatát bizonyítandó a szociáldemokrata Garami Ernő (1876–1935) kereskedelmi miniszter feloldotta a magyar hajóknak a felségvizek elhagyására vonatkozó tilalmát, s egy gőzhajót bocsájtott a német kolónia rendelkezésére. A hajó november 3-án este 300 személlyel a fedélzetén, a magyar hatóságok jókívánságai közepette hagyta el Budapestet Bécs irányában.¹³

Mivel november 9-én Németországban is győzött a polgári forradalom, s november 11-én a szociáldemokrata Friedrich Ebert (1871–1925) kancellár vezette új kormány fegyverszünetet kötött az antanthatalmakkal, a Károlyi-kormánynak hasonló nemzetközi helyzetben lévő Németországgal kellett rendeznie a padovai és belgrádi egyezmények előírásait. A két kormányrendszer formálisan közel állónak tűnt egymáshoz; demokratikus és pacifista beállítottságuk miatt természetes partnernek tűntek az antanttal való megállapodásban. Ebben az értelemben üdvözölte táviratilag Hock János (1859–1936), a Magyar Nemzeti Tanács elnöke Ebert kancellárt: „A Magyar Nemzeti Tanács a felszabadult magyar nép nevében üdvözli a felszabadult német népet. Nagyon örülünk annak, hogy a káros és megsemmisítő tömegmészárlás helyett mostantól a legnagyobb emberi eszme magasztos közössége köt össze bennünket; váll–váll mellett egy emberként, minden nép közös harcában az életért, a békéért és a teremtő munkáért. Együttal szabad legyen hangot adni annak a sürgős kérésünknek, hogy rendeljék el a hazánkban tartózkodó német csapatok azonnali békés leszerelését.”¹⁴

Jóllehet Ebert nem kevésbé patetikus hangon válaszolt, remélve, hogy „az eszmék közösségében a népek egy boldogabb jövőnek néznek elébe”, a leszerelés ügyében azonban nem hajlott semmiféle kompromisszumra: a német katona leszerelésére csak német földön kerülhet sor. Az antant és a Németország között november 11-én kötött fegyverszünet bázisán kérte a német csapatok átvonulása során a vasúti szállítás és élelmezés „barátságos” megoldását, hogy azok „hazai földön áttérhessenek a béke állapotára.”¹⁵ Mivel a katonai ügyekért továbbra is a régi katonai vezetők, Wilhelm Groener (1867–1939) és Albrecht von Massow (1879–1953) vezérőrnagy feleltek, a német álláspont változatlanul merev maradt. Nyilvánvalóan nemzeti érdekek, s nem ideológiai azonosságok határozták meg cselekvésüket.

A magyar kormány a belgrádi katonai konvenció szorításában továbbra is a Németországgal meglévő kapcsolatok fenntartására törekedett. Az 1918. november 11-i német fegyverszünet aláírása után már november 13-án képviselőt szándékozott küldeni Berlinbe a magyar–német diplomáciai kapcsolatok megtárgyalására.¹⁶ November 15-én

azonban Kunfi Zsigmond (1879–1929) munkaügyi és népjóléti miniszter közölte a német főkonzullal, hogy a fegyverszüneti szerződés előírásai ideiglenesen megakadályozzák hivatalos magyar képviselő kiküldését, de nem hivatalos formában továbbra is azt tervezi. Ha az antanttal kötött fegyverszüneti egyezmény értelmében megszakadnának a két ország diplomáciai kapcsolatai, az antant és Németország fegyverszünete azt tárgyalanná tenné. A magyar kormány mindent elkövet, hogy ne szakadjanak meg létfontosságú kapcsolatai Németországgal.¹⁷

Az ország megszállásának előkészítésére, majd a fegyverszüneti tárgyalások folytatására Budapestre érkezett Fernand Vix (1876–1941) francia vezérkari alezredes a magyar kormányt a Németországgal fennálló kapcsolatai megszakítására igyekezett rászorítani. A magyar sajtó – hivatalos ösztönzésre – már a kapcsolatok megszakításáról tudósított, de erre nem került sor. A kormánytagok többsége, főleg a szocialisták, kívánatosnak tartották, hogy a kapcsolatok nem hivatalos formában akkor is fennmaradjanak, ha hivatalos fenntartásuk tovább már nem lehetséges.

Fürstenberg is megkísérelte befolyásolni a magyar kormányt, hogy a francia nyomás ellenére kapcsolataikat legalább nem hivatalos formában tartsa meg, jóllehet nem számolt az antanttal szembeni határozott kiállásával. A Külügyi Hivatalnak is Károlyi barátságos kezelését javasolta. Nem tartotta célszerűnek a magyar kormányt az antanttal szembeni tiltakozást vagy annak hivatalos nyilatkozatra kényszerítését, mert egy ilyen akció könnyen kényszerhelyzetbe hozhatná, s esetleg a diplomáciai kapcsolatok hivatalos megszakítására készítené a magyar kormányt. Ezzel pedig meghiúsulna a német gazdasági javak kivonása. Csak akkor lesz szükség német beavatkozásra – vélekedett Fürstenberg –, ha a Magyarországon tartózkodó franciák ismét elutazásunkat követelik és nem hivatalos tartózkodásunk ellen is tiltakoznak. A magyar kormány jóindulatú beállítottsága miatt azonban a végleges döntés elodázásában reménykedett.

A magyar–német kapcsolatok ezekben a hónapokban négy kérdés körül forogtak: a Romániában állomásozó német csapatok hazaszállítása Magyarországon keresztül; a még úton lévő német áruszállítások akadálytalan lebonyolítása; a Magyarországra irányuló német szénszállítások fenntartása és a budapesti német főkonzulátus működőképességének biztosítása.

(A Mackensen-hadsereg hazaszállítása – 1918. november–december) 1918. október 27-én Andrássy Gyula (1860–1929) közös külügyminiszter jegyzékben értesítette Wilson elnököt, hogy Ausztria–Magyarország különbékét kér s elfogadja Wilson október 20-i feltételeit, amely már hatályon kívül helyezte a Monarchiára vonatkozó 10. pontot. Időközben az Egyesült Államok hadviselő szövetségesként ismerte el a csehszlovák kormányt és támogatta a délszláv népek nemzeti törekvéseit.¹⁸ A várható következményekre reagálva október 30-án Paul von Hindenburg (1847–1934) marsall kérte a Külügyi Hivatalt: Ausztria–Magyarország különbéke kötése esetén járjon el annak kormányánál, és a német katonai érdek alapján biztosítsa a Magyarországon, Romániában és Ukrajnában állomásozó német csapatok osztrák–magyar területen keresztül Németországba szállítását. Teremtsen lehetőséget a három országban lévő német csapatok további ellátására Ausztria–Magyarországon keresztül, tartsa fenn a Romániából és Ukrajnából érkező német gazdasági szállításokat az osztrák–magyar területeken keresztül, illetve biztosítsa az olaszországi német alakulatok elszállítását.¹⁹

Károlyi Mihály már kormánya kinevezése előtt, október 31-én délután magához kérte Fürstenberget, s a kormánytagok jelenlétében megállapodott vele, hogy Németország továbbra is folytatja a Magyarországnak létfontosságú szénszállítmá-

nyokat, cserében pedig ő lehetővé teszi a német csapatok hazaszállítását. A főkonzul a „kockán forgó nagy német érdekre való tekintettel” táviratilag kérte a német sajtó befolyásolását, hogy fogadja barátságosan a Károlyi-kormányt, és a német sajtótámadásokkal ne súlyosbítsák egyébként is nehéz helyzetét. A főkonzulátus még működő távirókészülékén von Doertenberg őrnagy értesítette a német hadügy-minisztériumot, hogy Magyarországon nem értesült a német tisztek és a legénység elleni barátságatlan fellépésekről s azonnal felveszi a kapcsolatot az új magyar honvédelmi miniszterrel.²⁰

1918. november 7-én megérkezett a Legfelső Hadvezetés döntése: a teljes német megszálló hadsereget ki kell vonni Magyarországon keresztül Sziléziába. August von Mackensen (1849–1945) tábornagy, Románia katonai kormányzója november 8-án adta ki a legapróbb részletekig kidolgozott parancsát a november 12-én kezdődő, Magyarországon keresztüli kiűritésről, amely vasúti szállításra és gyalogmenetre épült. A hadianyag-szállítás már november 5-e óta folyt és az osztrák–magyar egységek kivonása is folyamatosan zajlott.²¹ Mackensen higgadtan cselekedett; két csoportban indultak meg. Havasalföldről a bajor von Schoch tábornok vezette keleti csoport a Tömösi-szoroson és az attól keletre húzóódó hegységen keresztül északi irányba, a Brassóba és Segesvárra vezető úton haladt. A von Scholz tábornok parancsnoksága alatt álló nyugati csoport a Vöröstoronyi-szoros útjain haladt. Valamennyi harcoló és a gyalogmenetre alkalmas, nem harcoló csapatnak gyalogmenetben kellett elérnie Erdélyt. A Brassóba és Nagyszebenbe vezető szűk átbocsájtású vasútvonalon a hadianyagot és a gyalogmenetre alkalmatlan csapatrészeket szállították. A harcoló csapatok vasúti szállítását csak Erdélyből tervezték: Schoch tábornok csoportját a Brassó–Segesvár–Kolozsvár–Nagyvárad–Szolnok vonalon, Scholz tábornokét pedig a Nagyszeben–Szászsebes–Arad–Szolnok vonalon. A Brassó–Nagyszeben gyülekezési térség zsúfoltságát elkerülendő a csapatok a vasútvonal mellett mindaddig gyalogmenetben maradtak, amíg az elszállítási listán sorra nem kerültek. Von Steuben 11. hadserege nem tudott csatlakozni a romániai megszálló csapatokhoz, ezért azt a parancsot kapta, hogy a Tisza és a Temesvár közötti térségben fedezze a hegyekből leérkező német hadsereg nyugati szárnyát, majd vonuljon vissza az Arad–Szedeg vonalra, ahonnan vasúton szállítják őket haza. 1918. november 15-én szakadni kezdett a hó. A tábornagy a katonai fegyelem fenntartásában az egységek bizalmi embereinek segítségét kérte, és felhívást intézett csapataihoz. Ebben rámutatott, hogy főparancsnokként felelős a déli front csapatainak lehetőleg gyors, biztonságos és tisztességes hazajuttatásáért. Erre minden szükséges intézkedést megtettek, de még nagy nehézségek állnak előttük. A folyamatos hóesés miatt egész csapatrészek rekedtek a hegyekben, romlott ellátásuk és egészségügyi helyzetük. A vasúti közlekedés a szokatlanul erős havazásban akadozott, s a vasútállomások altisztjei csak megvesztegetéssel hajlottak a német kívánságok teljesítésére. Mackensen elkeseredettségében már erőszak alkalmazására gondolt. Néhány nap múlva azonban javult a helyzet. A havazás alább hagyott, a magyar kormánnyal is megkezdődtek a tárgyalások. A vasúti szállítások folyamatosan haladtak. Enyhült az ellátási hiány. Az erdélyi szászok is segítőkészségre bizonyultak. A csapatok többsége pedig belátta, hogy a hazavonulás csak a rend és fegyelem fenntartásával sikerülhet. Bonyodalmak adódtak ugyanakkor a fegyverszünetek eltérő értelmezéséből. A magyar kormány – francia nyomásra – az 1918. november 13-i belgrádi katonai konvenció előírásaira hivatkozva a német csapatok lefegyverzését és a hadianyag kiszolgáltatását követelte. Ezt a tábornagy határozottan elutasította, arra hivatkozva, hogy őt csak a november 11-én Németország és az antant fegyverszüneti

szerződése köti, amely nem tartalmaz fegyverzetátadási kötelezettséget a magyar területen való áthaladáskor. Mivel a magyar hadügyminiszter – Károlyival ellentétben – egyetértett a tábornaggal, a németek hazaszállítási folytatódta.

A magyar lépés mögött francia követelés húzódott meg, jöllehet a francia hadvezetésen belül is nézeteltérés mutatkozott. Henrys tábornok, a francia keleti hadsereg főparancsnoka szerint november 19-én lejárt a fegyverszünetben előírt határidő, s a német hadsereget le kell fegyverezni és internálni kell. Franchet d'Esperey (1856–1942), a keleti antant haderők parancsnoka viszont úgy vélte, hogy a német csapatok visszavonására a német fegyverszünet a mérvadó, amely a határidőt november 26-ában állapította meg. Véleménye szerint a németek hazavonulásának elősegítése francia érdek. November 21-én azonban Párizsból utasítás érkezett, miszerint a német fegyverszünet nem terjed ki Mackensen csapataira. Tehát a padovai és belgrádi előírások érvényesek rájuk. Utasították Károlyit: szerelje le és internálja a német hadsereget. A magyar kormány azonban tehetetlen volt Mackensennel szemben.²²

Mackensen 1918. december 16-án délelőtt érkezett meg Budapestre; az újpesti pályaudvaron vonatát megállították, s a mozdonyt azonnal lekapcsolták. A pályaudvart gépfegyverrel felszerelt magyar katonaság szállta meg és az egész szerelvényt örök vették körül. A parlamenti tanácskozáson azt követelték tőle, parancsolja meg magyar földön tartózkodó csapatainak fegyvereik átadását és internálásukat, számára pedig a parancs végrehajtásáig budapesti tartózkodást jelöltek ki, ahol egy villa áll rendelkezésére. A szöszegés a tábornagyot teljesen letaglózta. Csapatai ugyanakkor tulajdonképpen már átjutottak Magyarországon. 1919. januárban előbb az újvidéki Futakra vitték, majd szeptemberben egy szaloniki tengerparti villában helyezték el őket. Mackensen végül 1919. december 1-jén reggel Passaunál lépte át a német határt, ahol ünnepélyesen fogadták, méltatva, hogy személyes szabadságát áldozta hadserege hazatéréséért.²³ Már életében legendává vált, mintegy Bismarcktól Hitlerig megtestesítve a folytonosságot.

(Fürstenberg elemzése Magyarországról 1918–1919 fordulóján) Fürstenberg 1919. február közepén terjedelmes jelentésben elemezte Magyarország Németországhoz fűződő viszonyát az 1918. évi őszirozás forradalom után. Ebben kifejtette, hogy még a Németország melletti szövetségért kardoskodók táborában sem tartották kívánatosnak Németország döntő győzelmét, mert „az európai német hegemoniában a magyarság nemzeti voltának veszélyeztetését látták... Ebben az országban minden kultúra gyökere csaknem kivétel nélkül germán eredetű, a felsőbbrendű fajtól való félelem mégis gyökerezik a magyar lélekben”. A magyarok széles körei fordulnak el tőlünk azon aggodalom miatt, hogy Magyarország Németországtól gazdasági függőségbe jut, amely a Mitteleuropa-gondolat vitája során is megmutatkozott. A „szövetség elmélyítésének” szerencsétlen német jelszava pedig tovább növelte az aggodalmakat Magyarországon.

A Károlyi-kormány „feltétlen antantbarát politikájának” elemzésekor a német sérelmek között elsőként Mackensen és hadseregének internálását említette. Az ügyben szerinte a magyar kormány „egyetlen esetben sem lépett fel energikusan a franciákkal szemben,” s némi túlzással úgy vélte, hogy a Mackensen-hadsereg hazaszállítása „mindenekelőtt a mi csapataink érdeme, magyar részről ebben csak a katonai hatóságoknak és a magyar vasút-igazgatóságoknak volt szerepük”, akik részben a kiadott parancs ellenére mindent megtettek a szállítások folytatásáért. További sérelemként az átmenő német forgalomban lévő milliós német értékek jogtalan visszatartását említette.

Fürstenberg a magyar kormány esetenkénti diplomáciai ügyetlenségét annak járatlanságának tudta be. Pontosan érzékelt, hogy a kormány lépéseit az antant kívánságainak teljesítése és jóindulatának megszerzése mozgatta. A kormány kényszerhelyzetét figyelembe véve megkísérelte titokban fenntartani a kapcsolatokat és a magyarországi német politikai és gazdasági érdekeltségek miatt biztosítani a budapesti német főkonzulátus fennmaradását. A főkonzulátus ugyan nem tartott hivatalos kapcsolatot a magyar külügyminisztériummal, de a magyar hatóságokhoz fűződő kapcsolatai továbbra sem szakadtak meg. A magyar kormány sohasem fog a Németországgal való teljes szakítás mellett dönteni – folytatta –, csak akkor, ha a franciák erre kényszerítik. Egyre nyilvánvalóbb azonban – vélekedett –, hogy a franciák nem akarják honorálni a hivatalos magyar köröknek „a barátságért folytatott tolakodó igyekezetét”; Anglia nem mutat semmiféle előzékenységet, Amerika érdeklődése pedig plátói természetű, egyedül Olaszországgal „kacérkodtak”. A környező országokhoz való közeledés az áthidalhatatlan ellentétek miatt teljesen kizárt. Szerinte az autokrata német császári rendszer megakadályozta a korábbi baráti viszony helyreállítását, az 1918. őszi német forradalom azonban felszámolta ennek akadályait. Úgy tűnt, hogy az 1918. őszi forradalmak után az ideológiailag egymáshoz közelálló két rendszer bázisán Fürstenberg is a két ország közeledésével számolt.

Az új szemlélet a magyar sajtóban is tükröződött; 1919 elején a sajtófőnök Németország barátságos kezelésére utasította a magyar sajtó képviselőit, mivel Magyarország előreláthatólag rövidesen szoros kapcsolatba lép Németországgal, de e törekvéseket az antanttal szembeni kényszerhelyzet miatt még nem lehet nyilvánosan kifejezni. A magyar sajtó azonban nem hallgatta el, hogy a német újságok, ha egyáltalán Magyarországról tudósítottak, csak a német katonák és áruk hazaszállításával foglalkoztak, s egy szót sem ejtettek a Magyarország számára fontos ügyekről. Ezért a magyar lapokban sűrűsödtek a szemrehányások, hogy Németország kevés súlyt fektet a baráti viszony helyreállítására. Fürstenberg ezért jóindulatú cikkek megjelentetését ajánlotta, amelyek a Magyarország területi integritásáért folytatott küzdelmét ecsetelnék és bizonyosan jótékony hatást fejtenének ki a magyarokra. Egyúttal egybecsengne a német állásponttal, de semmire sem kötelezne.

Fürstenberg kérdésesnek ítélte, visszanyeri-e Magyarország a jövőben korábbi politikai jelentőségét Németország számára, amellyel a régi Monarchiában rendelkezett, „de mint a szlávokkal szemben előretolt erő, bizonyos jelentősége feltehetően mindig lesz. Gazdaságilag pedig számunkra mindig értékes marad, különösen persze akkor, ha nem szakítják el Ausztriától egy közbeékeltsz sláv torlással.” Nem tartotta szükségesnek, hogy Németország elkötelezze magát Magyarország mellett, s állást foglaljon a szomszédjaival meglévő konfliktusokban. A német szükséghelyzettel magyaríthatónak vélte a kevesebb gazdasági segítséget is. „De nem lenne célszerű teljesen elfordulni Magyarországtól. Bizonyosan előnyös lesz a jövőre vonatkozóan, ha most megértő magatartást tanúsítunk kétségbeejtő helyzete iránt és nem tesszük felelőssé az országot egy felelőtlen kormány magatartásáért.”²⁴

1919. február közepén még nem volt érzékelhető, hogy a párizsi békekonzferencia hogyan dönt Magyarország sorsáról, de Fürstenberg már a feltételezett változásokhoz igyekezett alakítani a német politikát. A főkonzul a szigorú magyar politikai centralizáció megszűnésével és a nemzetiségi területek laza föderációjával, s nem elszakításukkal számolt. Az egyes országrészek politikai önállóságának és gazdasági emancipációjának növekedésétől Budapest vezető szerepének megszűnését várta, főleg a közlekedés és kereskedelem területén. Úgy vélte, hogy a valószínűsíthető válto-

zásokhoz a német kereskedelemnek és iparnak is alkalmazkodnia kell, ha nem kívánja elveszíteni értékesítési területeit. A vidék igényeinek kielégítése és a decentralizáció jegyében ezért az ország különböző helyein új képviselőket és kirendeltségeket kell nyitni. Mivel a jövőben a politikai befolyásolás előreláthatólag előnyben részesíti vagy elhanyagolja a gazdasági kapcsolatokat, a német ipar kettős károsodásával számolt: szűkülnek értékesítési lehetőségei, illetve az elhanyagolt területeken szükség-szerűen konkurencia alakul ki.

Különösen fontosnak tekintette a gazdaság újjászervezését Erdélyben. Feltételezte Erdély Romániához kerülését, de annak bizonyos autonómiáját remélte. Mindenképpen Erdély nagyobb gazdasági jelentőségével és kereskedelmi közvetítő pozíciójával számolt, amelyet a Keletre, de főleg a Románia felé való közvetítésben tartott felhasználandónak. A közvetítésre elsősorban az erdélyi szászokat tartotta alkalmasnak, akik üzleti megbízhatóságuk miatt a románok körében is tekintélyt élveztek. A német befolyás megszilárdulását nemzeti érzelmük is erősítené. Szász körökből többször kérték, hogy német ipari vállalkozások Budapestről független képviselőket hozzanak létre Erdélyben és azokat lehetőleg szász kereskedőknek engedjék át. Így a szász mezőgazdákat tömörítő erdélyi-szász mezőgazdasági egyesület bizonyos mezőgazdasági cikkek (ekék, műtrágya, stb.) képviselőtére vállalkozott. Erdélyi kereskedelmi körökben egyébként úgy vélekedtek a német–román kapcsolatok újrafelvételéről, hogy a német ipart hivatalosan ugyan bojkottal fenyegették meg, de a Németországgal fennálló magánkereskedelmi forgalomban nem támasztottak nehézséget, mert a német iparcikkek bojkottja mindenütt áruhiányhoz vezetett volna.

Erdélynek Románia és a Közel-Kelet felé irányuló pozíciójához hasonlóan tekintette Dél-Magyarország helyzetét a Balkán déli része, különösen Szerbia irányában, amely szerinte általában barátságosabban viszonyul a Németországgal kiépítendő kereskedelmi kapcsolatokhoz, mint a francia befolyás alatt álló Románia. Fürstenberg az érintett kereskedelmi kamarák bizalmas értesítését és gyors döntést sürgette, mert az antant országok gyors és céltudatos lépésével számolt. A német ipari körök számára a főkonzulátussal való kapcsolatfelvételt ajánlotta.²⁵

Füstenberg javaslatait Berlinben azonban „súlyos kételyekkel” fogadták. 1919. március közepén a Külügyi Hivatalban Horstmann követtanácsos a Magyarországhoz fűződő német viszonyt illetően – a budapesti főkonzulátus jelentéseit elemezve – Füstenberggel ellentétes következtetésekre jutott. Fürstenberg jelentései korábban azt sugallták, hogy német részről nincs szükség a Magyarországgal szembeni elkötelezettségre és a szomszédos államokkal kapcsolatos konfliktusainak minősítésére; egyszerűen Németország kényszerhelyzetével magyarázható, hogy gazdaságilag kevésbé tud Magyarországnak segíteni, s ezt magyar részről pontosan megértik. Nem lenne célszerű teljesen elfordulni Magyarországtól, inkább megértő magatartást kellene tanúsítani szorult helyzete iránt. Fürstenberg a német sajtó Magyarországgal szembeni hangvételének mérséklését és barátságosabb kezelését ajánlotta. Egy ilyen cikk tartalmi ajánlásában kifejtette: „az ország integritásáért vívott súlyos harc iránti” megértésnek olyan formában kellene történnie, amely számol a nemzetiségek törekvéseivel is; utalni lehetne arra, hogy az új nemzeti politika Magyarország keretében minden tekintetben számukra is biztosítja nemzeti létüket és szabad fejlődésüket. Német részről Magyarország integritása habozás nélkül képviselhető, mivel megegyezik a német állásponttal.

Horstmann szerint azonban aggályos a német sajtó Magyarország integritása melletti állásfoglalása. Legalábbis kérdésesnek tartotta, hogy a német érdekeknek megfelelő-e Magyarország újbóli megerősödése. „Minél nagyobb és hatalmasabb lesz Magyarország,

földrajzi helyzeténél fogva – a múlthoz hasonlóan – annál inkább befolyásolja majd a magyar politika a Német Birodalom Közel-Kelethez fűződő kapcsolatait. Újraélednének a románokkal és a szerbekkel való végzetes ellentétek. Még inkább megnehezülne a csehekhez fűződő német kapcsolatok. Egy kicsiny és gyenge Magyarország viszont előreláthatóan arra kényszerülne, hogy Német-Ausztriára és így a Német Birodalomra támaszkodjék.

Ezzel szemben egy Nagy-Románia létrejötte, amely Besszarábián és Bukovinán kívül egész Erdélyt és a Bánát jelentős részét is magában foglalná, előnyös lehetne a német politika jövőbeni alakulására Romániában és ezzel az egész Balkán térségében... A németiség fennmaradása szempontjából egy ilyen megoldás szintén üdvözölhető lenne... Ezért nézetem szerint politikai okokból nem ajánlatos kiállni a sajtóban Magyarország integritása mellett... Más vonatkozásban... mindig érdekünk lesz, hogy Magyarországgal – akár nagy lesz, akár kicsiny – a legjobb kapcsolatot tartsuk fenn, helyzetéből fakadóan ugyanis a Közel-Kelet irányába vezető területet képez.²⁶

A Magyarország iránti német magatartást racionális és irracionális tényezők határozták meg. Különösen szembeötlő a Romániához fűződő kapcsolatok helyreállításának törekvése, amely jóval megelőzte a magyar „árulást”, hiszen már 1918. október végén Erdély elvesztésének lehetőségét emlegették. A románbarát német politika mozgatórugóját az a félelem táplálta, hogy Németország a háború befejeztével elveszítheti a román kőolajforrásokat. Azt remélték, hogy ha nagyvonalúnak mutatkoznak Magyarország rovására, akkor a háború után is biztosíthatják a román olajszállítmányokat. A magyar „árulás” segített leküzdeni a német külpolitikuskok aggályait, hogy Magyarország feje felett kezet nyújtsanak a korábban szövetséges Romániának, aki az utolsó pillanatban ugyan hadat üzent Németországnak. A Romániához való közeledést nem csak gazdasági- és államérdek, hanem Magyarország megbüntetésének szándéka is vezette.²⁷

Racionális és irracionális megfontolások keveredtek az erdélyi németek sorsának megítélésében is. A Külügyi Hivatal szerint a románbarát német irányzat az erdélyi szászok érdekét is kifejezi. Mögötte az a szándék húzódott meg, hogy általuk is befolyásolják a román politikát. Romániában németbarát politikuskokat kell hatalomra segíteni, akiket német népiségű politikuskok támogatnak. Így biztosíthatók a romániai német gazdasági érdekek. A Külügyi Hivatal annak ellenére fenntartotta az erdélyi szászok felhasználásának szándékát, hogy legkésőbb 1919 januárja óta tudta: azok nem kívánnak integrálódni a román államba, s csak masszív fenyegetések hatására álltak ki Románia mellett.²⁸ Román részről jóval keményebben kezelték a romániai német érdekeket. Német árukat Romániában és Magyarországon egyaránt lefoglaltak, s a birodalmi németeket Romániában sokkal barátságatlanabban kezelték. A bukaresti német követnek 1918. november 9-én átnyújtott ultimátumban pedig a német csapatok teljes kivonását követelték 24 órán belül. Az ultimátum lejárta után pedig Románia hadat üzent Németországnak. Ennek ellenére a német politika a romániai német gazdasági érdekek fenntartásának szándéka miatt Magyarországra jobban neheztelt, mint Romániára.

1919 februárjában a Külügyi Hivatal Romániához való közeledésének – Magyarország rovására folytatott – csúcspontján azonban a német külpolitikuskok keserűen érzékelték fáradozásaik hiábavalóságát. A bécsi román követ ugyanis egyértelművé tette Wedel bécsi német követnek, hogy még nem érkezett el a két ország közeledésének ideje. Románia a Mackensen-hadsereg kivonása során elkövetett értelmetlen rombolások hatása alatt áll és a román népben „leírhatatlan gyűlölet” alakult ki.²⁹

Amikor nyilvánvalóvá vált a Romániával szembeni német politika sikertelensége, von Massow ezredes teljhatalmú katonai megbízott – akinek jelentései nagymértékben hozzájárultak a felelős tisztek, politikusok és tisztviselők Magyarország iránti negatív véleményének kialakulásához – rendkívüli fordulatot tett az időközben „fehérré” vált Magyarország irányában. Németország számára üdvözlendőnek tekintette a magyarok megerősödését, hiszen a nemzeti Magyarország régi hadseregétől nagyobb teljesítmény várható, mint a szocialista Magyarországtól.³⁰

A német külpolitika „térpolitikai” irányultságát jelezte, hogy Románia mellett az újjáalakult délszláv állam magyarelles kormányát és annak területi követeléseit is támogatta. A délszlávokat Németország számára nélkülözhetetlennek tekintették a tengerpartok birtoklásában, s katonai megfontolásokból is német–délszláv megegyezésre törekedtek. A Külügyi Hivatal saját hűtlenségét – miként Romániával is tette – a szövetséges lehetséges „árulásával” igazolta: Németország nem veszít semmit Nagy-Magyarországon, hiszen úgy tűnik, az antant azt már úgyis leírta.³¹

A Magyarországgal szembeni német magatartást egyértelmű előítélet és bizalmatlanság határozta meg. Egyedül Fürstenberg főkonzul igyekezett objektívan és mérsékelten hatni, de ő sem volt mentes a Károlyival szembeni ellenszenvtől. A Külügyi Hivatal érintetlenül hagyott császári diplomáciája már a háború befejeződését követő első napokban hátrányosan hatott a magyar–német kapcsolatokra. A szocialisták ellenőrzési igyekezetei hatástalanok maradtak. A Külügyi Hivatal felügyelő Karl Kautsky független szociáldemokrata (USPD) képviselőnek a fontos iratokat csak elintézésük után mutatták be.

A német külpolitikában sem Magyarországgal, sem Romániával szemben nem változtak az álláspontok; e vonatkozásban a forradalom hatástalan maradt az események menetére. A Külügyi Hivatalban az elképzelések hiánya és az előkészületek gyengeségei miatt csak 1919 közepén indult meg egyfajta szellemi és a személyi struktúrát érintő változás, így az már nem volt hatással a Károlyi-korszak magyar–német viszonyára. A kis és politikailag jelentéktelen állammal szembeni változatlan arrogancia főleg a német–magyar ügyekkel foglalkozó tiszteknél volt feltűnő. A külpolitikai tevékenységre alkalmatlan, legyőzött tisztek szelleme és hivatalban hagyása rányomta bélyegét a német külügyi tevékenységre és jelezte a szociáldemokraták tehetetlenségét. A császári Németország töretlen szellemét jelezte, hogy a tisztán politikai kérdések (például csapatkivonás és leszerelés) intézését politikusok helyett tiszteknek engedték át, hiszen a csapatkivonás technikai részlete alárendelt jelentőségű. A tisztek a politikai kérdéseket az elfogadhatatlan vereség miatt gyűlölködéssel terhelték meg. Szabad folyást engedtek Magyarországgal szembeni érzelmeiknek, amely állítólag hazaáruló, hűtlen és hálátlan, s ezzel károsították a német politikai érdekeket. A tisztek és az általuk befolyásolt tisztviselők nem akarták figyelembe venni, hogy az „árulás” Magyarország önfenntartási ösztönének szükségszerű következménye volt. Egyedül Fürstenberg bírálta a német intézkedéseket, rámutatva arra, hogy a Magyarország iránti német megítélésnek nem szentimentális, hanem reális alapról kell kiindulnia.

(A német külpolitika és a Magyarországi Tanácsköztársaság) A Tanácsköztársaság kikiáltása (1919. március 21.) után a német kormány felvette a kapcsolatot az új rendszerrel; a bécsi német követség már március végén jelentette, hogy állandó kapcsolatban áll a magyar kormánnyal és sikeresen tárgyal vele a német állampolgárok, a német tulajdon és a főkonzultus védelme ügyében. A budapesti német főkonzul azt javasolta a Külügyi Hivatalnak, hogy fenyegető külpolitikai következményei miatt ne üdvözljék hivatalo-

san a magyar kormányt, de a tényleges ügyekben mutassanak hallgatólagos közeledést, amely meghozza gyümölcsét.³² A budapesti német főkonzulátus helyzete ugyan tisztázatlan maradt, de fennmaradását a tanácsköztársaság nem veszélyeztette. A 22 főnyi alkalmazotti és családtagjaik zavartalan ellátására magyar támogatással „bevásárló központot” létesítettek.

A magyar kormány jóindulatúan kezelte a német kívánságokat, s minden lehetséges védelmet megadott a német állampolgároknak. Kilátásba helyezte a szocializált magántulajdonok visszaszolgáltatását is.³³ Magyar javaslatra Berlinben felállították *A magyar állami- és államilag garantált kölcsönök hitelezővédelmi egyesülését*, ahol a magyar értékpapírokkal rendelkezők augusztus 31-éig jelenthették be igényüket.³⁴ A német kormány bizalmának megnyerését szolgálta a Hohenlohe-Öhringen hercegnek tett magyar ígéret, miszerint kártalanítják szocializált javait; 40 ezer holdas birtokról, 200 ezer koronás bankszámláról és 11 millió koronás értéklevelekről volt szó.³⁵

A két ország külpolitikai számításait és egymáshoz való viszonyát eltérő, gyakorta önmagában is ellentmondásos, napi politikai érdekek és megfontolások mozgatták. Német részről azt remélték, hogy a magyar forradalom kiszélesedése növelheti az antant délkelet-európai nehézségeit, amely felértékeli Németország súlyát és jelentőségét a térségben. Esetleg szükségessé teszi bevonását a Szovjet-Oroszország elleni intervencióba, amely a német hadsereg részleges újjászervezését és a versailles-i békefeltételek enyhítését jelentheti.³⁶ Ugyanakkor attól is tartottak, hogy a tanácsköztársasággal fenntartott kapcsolatuk kiváltja az antant rosszallását. Ezért a német kormány 1919. április 9-én a bányakörzetek sztrájkjaira, a szállítási viszonyokra és a német vasutak kevés szénmennyiségére hivatkozva leállította a magyarországi szénszállításokat. Egyúttal ígéretet tett, hogy a körülmények javulásakor jóindulatúan megvizsgálja majd a szénszállítás lehetőségét, amelynek feltétele a magyarországi német tulajdon gondos kezelése és védelmezése. Von Stockhammern táviratában Fürstenberg szigorúan bizalmas, személyes informálására még hozzáfűzte: a jelenlegi magyar kormány szénszállításokkal való támogatása politikai megfontolásokból még akkor sem lenne kívánatos, ha erre lehetőségük kínálkozna. Érdejük ugyanis az antant azon vádjainak elkerülése, miszerint Németország támogatja a bolsevizmust. Ugyanakkor nem szándékozták nyers elutasítással megsérteni a magyar kormányt, ezért a tényleges szempontok mellett erre is figyeltek.³⁷

A tanácsköztársaság Németországgal kapcsolatos álláspontjában egyfajta kettősség érvényesült, amely kifelé barátságot, az országon belül pedig a forradalmi erők erősödését tételezte fel. A magyar külpolitikai számításokban a versailles-i szerződés miatt Németországot potenciális szövetségesként kezelték: azt remélték, hogy Németország elutasítja az antant békefeltételeit, s nem marad más választása, mint követni a magyar utat. Magyar politikusok többször kifejtették Fürstenbergnek: az ország viszonyainak stabilizálódását csak a Német-Ausztriához, a Német Birodalomhoz és Olaszországhoz való közeledésben látják.³⁸ Az anchluss támogatása fejében azt remélték, hogy nem kell tartaniuk területelcsatolástól Ausztria javára. Az erős Németország elvonná Franciaország érdeklődését Magyarországról, így csak Romániával és Csehszlovákiával kellene foglalkozniuk. Az elégedetlen Olaszország lekötne a délszlávokat. Németország szocialista kormányától pedig anyagi támogatást is reméltek.³⁹

Ha pedig Németország mégis aláírná a békeszerződést, akkor végképp kicsúszna a talaj a lába alól és a szocialista forradalom elkerülhetetlenné válna. Azonban még a német békeszerződés ismertté válása (május 7.) előtt tömegmozgalmak robbantak ki a tanácsok

hatalmának biztosítására és visszaszerzésére. Április elején – elsősorban a Magyarországi Tanácsköztársaság hatására – radikalizálódás kezdődött Bajorországban,⁴⁰ s 1919. április 7-én Münchenben kikiáltották a Bajor Tanácsköztársaságot. Az augsburgi munkás- és katonatanácsok már április 5-én elhatározták, hogy szövetségre lépnek a magyar tanácskormányal. A *Népszava* cikkei⁴¹ pedig már arról tudósítottak, hogy a tanácsrendszer egész Németországban közvetlen megvalósulás előtt áll. Ezért azonnal felmerült a kapcsolatteremtés gondolata Budapest és München között. Az ausztriai nyugtalanságok miatt pedig az sem tűnt kizártnak, hogy rövidesen létrejön a bajor–osztrák–magyar tanácsköztársaságok szövetsége.

Április közepén a budapesti rendőrségi népmegbízott vezetésével tízfős küldöttség utazott a bajor fővárosba, állítólag hírügynökség felállítására. A Bécsben kért beutazási vízumot Wedel követ nem merete megtagadni – jöllehet tisztában volt a beutazás céljával –, mert a magyarországi német érdekek sérülésétől tartott.⁴² Az orosz–magyar–osztrák–bajor kommunista szövetség létrehozására irányuló német külügyi hivatali félelmek megalapozatlanok maradtak, mert Ausztriában még áprilisban leverték a kommunista felkelést, május első napjaiban pedig Gustav Noske (1868–1946) csapatai a Bajor Tanácsköztársaságot is vérbe fojtották.⁴³ Így megszűnt a Bajorország és Magyarország közötti közvetlen kapcsolat lehetősége. München és Moszkva rádiókapcsolata Budapesten keresztül zajlott. A két ország egyedüli közvetlen kapcsolata a Münchenben felállított hírügynökség volt. A Magyarországi Tanácsköztársaság pedig példaképpül szolgált a bajor forradalmárok számára, s erősítette önbizalmukat. Anyagi jellegű együttműködésre nem került sor; érintkezésük mindössze eszmei–ideológiai természetű maradt.

1919 őszére a Magyarországon működő külföldi diplomáciai képviseltek felállításával szükségessé vált a magyarországi német képviselőlet újjászervezése. A tanácsköztársaság bukása után ugyanis nem került sor a német képviselőlet újjászervezésére. A budapesti német főkonzulátus – mint a bécsi német követség gazdasági kirendeltsége – tartósan képtelen volt hatékonyan képviselni a német érdekeket a gazdasági vonatkozásban is mind kíméletlenebbül cselekvő antant országok missziójával szemben. A német főkonzulátus formálisan nem rendelkezett jogi legitimitációval a Monarchiából kiváló és az állami önállóság rangjára emelkedett Magyar Köztársaságban. A Károlyi által aláírt fegyverszüneti szerződés ugyan rögzítette a német képviselőlet visszavonását, de erre nem került sor. A rendelkezés szűk keretek közé szorította a német főkonzulátus tevékenységét. Németország hivatalosan nem ismerte el a tanácskormányt, ezért a budapesti képviselőlet hivatalos megbízása sem került szóba. Magyar részről a két ország együttműködésének reményében fenntartották a német főkonzulátust. A német érdekek tartós károsodásának elkerülésére Thermann budapesti követtanácsos Olaszország példájának követését ajánlotta. Eszerint a követség formális felállítására a békeszerződés megkötéséig nem kerül sor, a képviselőlet tényleges kiépítése azonban közvetlenül megkezdődik és a misszió addigi vezetője – Fürstenberg – rendkívüli meghatalmazottként működik az új magyar kormány mellett. A feljegyzés nyomán 1920. január 8-án költségvetési lépéseket sürgettek a budapesti német követség felállítására ügyében.⁴⁴

(A magyarországi németiség helyzete 1918–1919-ben) A magyarországi németiség létszáma több bevándorlási hullám eredményeként a 19–20. század fordulójára megközelítette a kétfélmillió főt, a lakosságon belüli aránya pedig a tíz százalékot. Földrajzilag a többi nemzetiségtől eltérően a magyar állam területén szétszórtan, nagyobb összefüggő települések és a Német Birodalommal közös határ nélkül éltek.

Az 1850–1880 közötti bevándorlási hullámban az osztrák birodalom tartományai-
ból, Ausztriából, Morvaországból és Csehországból érkeztek németek Magyarországra.
Szakértelmükre szükség is volt, mivel a magyarság nem tudta biztosítani az 1867. évi
kiegyezés utáni polgári-ipari fejlődéshez szükséges munkaerőt és szakértelmet. Német
nyelvű volt az ipar, a közlekedés, a műszaki tisztviselők jól képzett, felső rétege és je-
lentős mértékben a német vezényleti nyelvű közös hadsereg.⁴⁵

A magyarországi nemzetiségek helyzetét az 1868. évi liberális alapokon nyugvó,
de az egységes és oszthatatlan magyar nemzet elvéből kiinduló 44. törvénycikkkel
kivánták rendezni. Az államnyelv a magyar lett, de az alapfokú oktatásban, a köz-
igazgatásban és a bírászkodás terén biztosította az anyanyelv használatát, előírva
a többnyelvűséget. Hozzájárult nemzeti társaságok és egyletek alapításához is. A
törvény az egyéni jogok mellett így kollektív jogokat is garantált. A nemzetiségi tö-
rekvéseket ugyan nem engedte ki a világpolitika színpadára és nem elégítette ki a te-
rületi autonómiára törekvő nemzetiségi politikusokat, és a merev centralizáció nem
egyezett a soknemzetiségű ország etnikai struktúrájával. De gazdasági és kulturális
vonatkozásban mégis lehetővé tett bizonyos etnikai és helyi érdekek érvényesítését,
különösen akkor, amikor Európában Svájcot és Ausztriát kivéve sehol sem szabá-
lyozták törvényben a nemzetiségek jogait.⁴⁶

Az 1879. évi törvény előírta a magyar nyelv kötelező tantárgyként való oktatását
a nemzetiségi népiskolákban. A rendelkezést a szászok kivételével a hazai németek
hasznosnak tekintették. Az 1883. évi törvény a nem magyar tannyelvű középisko-
lába is bevezette kötelező tárgyként a magyar nyelvet és irodalmat. Nyugtalan-ságot
keltett azonban, amikor az 1891. évi kisdédóvó-törvény magyar nyelvű foglalkozá-
sok bevezetését írta elő. További aggályok támadtak az 1893. évi törvény elfoga-
dásakor, amely a községi és felekezeti iskolákban is bevezette a népiskolai tanítók
ellenőrzését.

A századfordulón a nemzeti eredmények felmutatásának kényszere az Apponyi Albert
(1846–1933) által kezdeményezett és 1907 júniusában szentesített XXVI. és XXVII.
törvénycikk elfogadásához vezetett, amely előírta, hogy a nem magyar tannyelvű is-
kolákban a magyar nyelv olyan mértékben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű
gyermek a negyedik osztály elvégzése után gondolatait magyarul élőszóban és írásban
érthetően ki tudja fejezni. Az intézkedés többet ártott, mint használt; az iskolásoknak
csak töredéke tanult meg magyarul, s az ország kedvező külföldi megítélése fokozatosan
a visszájára fordult.⁴⁷ 1917-ben 447 népiskolában tanították anyanyelven a németet, de
közülük 254-et az erdélyi szászok tartottak fenn.

Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom győzelme lehetővé tette a nemzeti-
iségi kérdés új, demokratikus alapokon való újraszabályozását. A korábbi erőltetett
magyarosítás helyett elismerte a nemzetiségi jogokat és törekedett megvalósításukra,
elsősorban az anyanyelvi oktatás bevezetésére a nemzetiségek lakta iskolákban, il-
letve a nemzetiségi területi autonómiák létesítésére. A nemzetiségekkel foglalkozó
tárca nélküli miniszter a polgári radikális Jászi Oszkár (1875–1957) lett. A nemzeti
kisebbségek megalakították néptanácsaikat; a németek nem voltak egységesek és két
központi néptanáccsal rendelkeztek.⁴⁸

Elsőként a Bleyer Jakab (1874–1933) budapesti egyetemi tanár vezette Német–
Magyar Néptanács (*Deutsch–Ungarischer Volksrat*) alakult meg, amely a németiség
legnagyobb esélyét a magyarokkal való szoros együttműködésben látta. Az első vi-
lágháború alatt Bleyer elutasította a szabad és egyenlő választójogot, hogy ne veszé-
lyeztesse az állam összetartását. Az ország területi sérthetlensége érdekében a for-

radalom után is szembeszegült a nemzeti autonómiatörekvésekkel, s a németiségnek csupán nyelvi jogokat követelt. Emiatt mozgalma kezdetől fogva elszigetelt maradt, s csak az ország integritását valló szepesi szászok és a dél-magyarországi Sváb Tanács (*Schwabenrat*) támogatta.⁴⁹

A hazai németiség többsége a Brandsch Rudolf (1880–1953) vezette Magyarországi Német Néptanács (*Deutscher Volksrat für Ungarn*) köré tömörült. Ő a német autonómia kiépítését sürgette, s a birodalmi németiséggel való sorsközösség tudatára akarta ráébreszteni a magyarországi németiséget, a németek és magyarok teljes egyenjogúságát követelve. Programja a magyarországi németiség széles rétegeit tömörítette, politikai meggyőződésükre való tekintet nélkül.⁵⁰ Fürstenberg a Brandsch-féle német érdekvédelmi szervezet támogatását ajánlotta, amelyet német nemzetibbnek tekintett, mint Bleyer Néptanácsát.

A magyarországi németiség korábban nem rendelkezett hatékony, célratörő szervezettel. A Német Néptanács is laza felépítésű szervezet volt, s pártalakításhoz nem szolgálhatott bázisul. Helyi pártok csak Burgenlandban alakultak. Karl Wollinger Német Szabadságpártja (*Deutsche Freiheitspartei*) teljes önrendelkezést, vagyis Nyugat-Magyarország elcsatolását követelte. Még a R. Steinacker, K. Ammon és A. Wolf vezette Német Autonómiapárt (*Deutsche Autonomiepartei*) is többet ártott a németek ügyének, mint használt. A németiség politikai szervezésére ezért Fürstenberg két millió márkás támogatást, központi irányító szerv megalakítását és egységes sajtó létrehozását kérte a birodalmi szervektől, összességében pedig a németiség szervezésének bizalmas felkarolását sürgette.⁵¹

A Német Néptanács súlya megnőtt, amikor Károlyi Mihály kormánya hozzálátott nemzetiségi autonómia-tervei megvalósításához. 1918. november 22-i rendelete biztosította a nemzetiségek anyanyelvi oktatását; 1918. december 21-i rendelete pedig a ruténeknek (1918/X. néptörvény), az 1919. január 29-i a németeknek (1919/XVI. néptörvény), az 1919. március 11-i a szlovákoknak (1919/XXX. néptörvény) biztosított területi nemzetiségi önkormányzatot.⁵² A kormány november végén határon kívül helyezte az Apponyi-féle iskolatörvény hátrányos rendelkezéseit a német iskolák esetében is.

Német autonómia-törvény kibocsátását sürgette a nyugat-magyarországi szeparatista mozgalom erősödése, amely arra sarkallta Bleyer Német–Magyar Néptanácsát, hogy alapvető autonómia-ellenessége ellenére mégis együttműködjön a Brandsch-féle Néptanáccsal az 1919. január 1-jén létrehozott Magyarország Németjeinek Központi Bizottságában (*Zentralausschuss der Deutschen Ungarns*).⁵³ 1919. január 8-án az erdélyi szászok medgyesi gyűlése követte az erdélyi románok még 1918. december 1-jén hozott állásfoglalását és kimondta csatlakozását a Román Királysághoz. Ilyen előzmények után fogadta el január végén a Károlyi-kormányt felváltó Berinkey Dénes (1871–1944) kormánya a német autonómiáról rendelkező néptörvényt. A törvény autonóm jogi területté, kormányzósággá nyilvánította a németek által lakott országrészeket, saját kormányzóval, kormánnyal és nemzetgyűléssel, amelyek hatásköre a belügyi, igazságügyi, oktatási és vallási kérdések, illetve a német nyelv hivatalos gyakorlására terjedt ki. A magyar kormánynál a német nemzetet tárca nélküli miniszterként Junker János korábbi szegedi táblabíró és két államtitkár, a szociáldemokrata Kalmár Henrik és az erdélyi szász Jekel Péter képviselte. A parlamentben a közös érdeklődésre számot tartó ügyekben német képviselők tárgyaltak.⁵⁴ A kormány a német autonómia-törvénnyel igyekezett ellensúlyozni az elszakadási törekvéseket és megnyerni a még magyar területen élő németeket. A már elszakadt országrészekben élő németek előtt

pedig azt kívánta bizonyítani, hogy Magyarországon jobb elbánásra számíthatnak, mint a kialakulóban lévő új államokban.

A német autonómiáról rendelkező törvényt az 1919. februárban alakult országos kormánybizottság (*Landesregierungsausschuss*) hajtotta végre. Nyugat-magyarországi német kormányzónak és gau-elnöknek – soproni székhellyel – a kormány az országos kormánybizottság ajánlására Zsombor Géza nyugat-magyarországi kormány megbízottat nevezte ki.

A német minisztérium és az országos kormánybizottság erejéhez képest mindent elkövetett az autonómia mielőbbi megvalósítására. A német adminisztráció kiépítése azonban a helyi közigazgatás ellenállása és a sokféle érdek miatt lassan haladt. Nagyobb sikereket értek el az oktatásügyben. A tanárhiány miatt elhatározták, hogy Nyugat-Magyarországon a német nyelvű oktatást a hatosztályos népiskolák első három, a nyolcosztályos népiskolák esetében pedig az első négy osztályban vezetik be. Kilatásba helyezték német borászati iskola felállítását is.⁵⁵

A Magyarországi Tanácsköztársaság a nemzetiségi kérdés megoldásánál abból indult ki, hogy különböző nemzetek egy államon belüli együttélése csak a teljes önrendelkezési jog elismerésével valósulhat meg. Ennek megfelelően a Forradalmi Kormányzótanács elismerte valamennyi magyarországi nemzet és nemzetiség teljes önrendelkezési jogát, a Magyarországtól való elszakadás jogával együtt. Az 1919. április 7-én megjelent rendelet biztosította az ország területén beszélt összes nyelv hivatali használatát.⁵⁶ A június 23-án elfogadott alkotmány pedig föderatív állammá nyilvánította a Tanácsköztársaságot, deklarálta a faji vagy nemzeti kisebbségek nyelvi, kulturális stb. egyenjogúságát, és lehetőséget nyújtott a felszabaduló nemzeteknek, hogy szövetséges tanácsköztársaságok formájában egyesüljenek a Magyarországi Tanácsköztársasággal.⁵⁷

A Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája legteljesebben a legnagyobb nemzetiséget alkotó németsegnél bontakozott ki. A Német Minisztériumot átszervezték Német Néphivatallá (*Deutsches Volksamt*), amelynek vezetője Kalmár Henrik (1870–1931) lett. A nagyobb összefüggő területen élő nemzet számára rendeleti úton (XXVI. FK sz.) lehetővé tették külön nemzeti tanácsok és intéző bizottságok, illetve járási és kerületi német tanácsok (LXXVII. FK sz.) választását. Az ún. nemzeti kerületi tanácsok önállóan intézték az illető terület igazgatását, igazságszolgáltatását és közművelődését. A Tanácsköztársaság alkotmánya elismerte a német nemzeti területet. A Forradalmi Kormányzótanács a német nyelvterületet három nemzeti kerületre osztotta: a nyugat-magyarországra, Sopron székhellyel; a budapesti közép-ső kerületre, Budapest székhellyel; Tolna, Baranya, Somogy kerületre, Bonyhád székhellyel. Ezeken a területeken a német népbiztos rendelte el és bonyolította a választásokat. A három kerület együttesen egységes nemzeti kerületi szövetséget alkotott, amelynek legfőbb szerve a kerületi és városi tanácsok küldötteiből alakult Országos Német Tanács lett.

A német autonómia teljesen csak Nyugat-Magyarországon épült ki. A német kerület 1919 áprilisában Sopronban megalakult direktóriuma négy megye (Moson, Sopron, Vas, Pozsony) küldötteiből állt, s a terület német biztosa Kellner Sándor lett. A kerület önkormányzati szerve, a kerületi tanácsülés (*Gaurat Versammlung*) május 20-án megalakította a kerületi tanácsot (*Gaurat*) és annak intézőbizottságát. A magyarországi németiség legfőbb hatalmi szerve, az Országos Német Tanács 1919. július 28–29-én megválasztotta a német népbiztost (ismét Kalmár Henriket) és a szűkebb intézőbizottság tagjait.

A magyarországi németiség önrendelkezési joga legteljesebben a művelődésügy területén érvényesült. A tanácsrendszeren alapuló szervezete végrehajtotta a szekularizációt,

államosította az iskolákat és egyéb kulturális intézményeket. Az anyanyelvi oktatásban alapvető fordulatot ért el: 500 iskolában bevezette a német nyelvet. Felvirágozott az iskolán kívüli népművelés is.⁵⁸

A németiség zöme elégedett volt a számára biztosított jogokkal, de engedményeik szükségességétől tartott. Az egyes országrészek idegen megszállása, részben a rendszer felbomlása, valamint a törvény szabotálása miatt az 1919. évi XVI. néptörvény határozatai csak rövidtávon érvényesülhettek.

(Magyarország külpolitikai fordulata Németország irányába – 1920–1921) 1920 elejétől von Fürstenberg gróf, budapesti német főkonzul Berlinbe küldött jelentéseiben a Magyarország iránti német érdektelenség feloldásán munkálkodott. Célját főleg a magyarországi francia, angol és olasz érdekeltségek részletes ismertetésével, a magyar gazdasági körök elégedetlenségére való hivatkozással és a magyarországi német gazdasági részvétel lehetőségeinek körvonalazásával igyekezett elérni.

1920 július közepén Teleki Pál (1879–1941) külügyminiszter Berlinbe küldte bizalmi emberét, Balogh Elemért, a Hangya fogyasztási szövetkezet vezérigazgatóját, hogy a Külügyi Hivatalban biztosítsa a német vezetést: a franciákkal folytatott tárgyalások ellenére „a nép nagy tömegei és a kormány együttes célja, hogy Németországgal kéz a kézben haladjon”.

Balogh elmondta Boyé külügyi államtitkárnak, hogy a kormány jelenlegi tehetetlenségi állapotában néhány koncesszióra kényszerül az antanttal, elsősorban Franciaországgal szemben. Mindenekelőtt egy megbízható, ugyan kisebb katonai erő létrehozásán, majd a gazdasági élet lassú erősödésén munkálkodnak, amely azonban az antant ellenére nem valósítható meg. Ezért a magyar kormány a bank- és vasútügy területén tett koncessziókkal igyekszik megnyerni a franciákat és eddig jó eredményeket ért el. Ugyanakkor attól tart, hogy a tárgyalások miatt Németországban félreértés keletkezhet, ezért Teleki külügyminiszter fontosnak tartotta ennek tisztázását.

Magyarországon meg vannak győződve arról – fejtegette tovább Balogh –, hogy a jövőben csak Németország segíthet Magyarországnak. Németország az ország általános szimpátiáját élvezzi, s annak megerősödésétől várhatja saját megmentését is. Teleki kérte ennek tudomásul vételét, s azt, hogy semmi, a magyar kormány semmilyen tárgyalásai ne tévesszék meg a német kormányt és keltsenek olyan benyomást, mintha átállt volna az antanthez. Magyarország tántoríthatatlan célja a jövőbeni együttműködés Németországgal.⁵⁹

Teleki Pál 1920. augusztus 18-án a Nemzeti Kaszinóban Emich Gusztáv berlini magyar követ⁶⁰ jelenlétében a magyar külpolitika irányáról kifejtette az AA magyar referensének, hogy Magyarország közeledését valamelyik antant nagyhatalomhoz a rendkívül nehéz kül- és belpolitikai helyzet követelte meg. Támogatást remélve Teleki előbb az olasz orientációt kereste, várakozásai azonban Rómában nem találtak megfelelő visszhangra. Ezután az angol kormánnyal próbálkozott, de itt is kevés közeledést mutattak a magyar kívánságok iránt. A magyar kormány számára ezután már csak a Franciaországhoz való közeledés lehetősége maradt. Teleki azonban nem tartozott azon optimisták közé, akik lehetségesnek tartották a francia ígéretek teljes megvalósulását. A vasútszerződéssel kapcsolatos tárgyalások kiinduló pontja a francia hitelnyújtás szükségessége volt Magyarország számára.⁶¹ 1920. augusztus végére megnövekedett a magyar lakosság csalódottsága a franciabarát politikával szemben. A terület-visszaadások elmaradása teljesen megváltoztatta a hangulatot. „Akkor pedig elérkezik számunkra az aktív beavatkozás ideje” – táviratozta Fürstenberg az AA-nak,

s utasítást kért a tervezett intézkedésekről, hogy a kedvező időpontban elindíthassa azokat.⁶² Fürstenberg egyértelműen a magyar biztonságpolitika igényéből vezette le a magyar külpolitika irányultságát, s kimutatta, hogy ha a kisantant gyűrije teljesen bezárul és semmi menekülés nem marad Magyarország számára, akkor majd nagy erőfeszítéseket tesz a német barátság visszaszerzésére.⁶³

1920. október végén Fürstenberg szerint „az itteni francia orientáció teljesen talajt veszített”, mivel elmaradt a nagyobb mérvben remélt hadsereg-támogatás és terület-vizszaadás. A francia sajtó a Magyarországtól való eltávolodást és korábbi szövetségeseik támogatását követelte. Ennek következménye a Németországhoz való közeledési kísérlet lett. A német befolyáshoz a politikai akciót szorosabb gazdasági kapcsolatokkal igyekeztek megalapozni.⁶⁴ Ezért a budapesti német követség fontosnak tekintette a német befolyás alatt álló bankvállalkozás alapítását, amelyet Szterényi József (1861–1941)⁶⁵ szorgalmazott Budapesten több kisebb bank összevonásával.⁶⁶

A magyar külpolitikában 1920 októberére talajt veszített francia orientációt mindinkább a Németország felé fordulás váltotta fel, amelynek jelei politikai nyilatkozatokban, illetve gazdasági ajánlatokban és gesztusokban egyaránt megmutatkoztak.⁶⁷

A Németországgal megvalósítandó politikai és gazdasági együttműködés szükségességéről Bethlen István (1874–1946) miniszterelnök 1921. március 1-én, a Nemzeti Kaszinóban erdélyiek bevonásával rendezett politikai vacsorán hirdette meg: „miként a háborúban hűséges fegyverbarátságban, vállalva harcoltunk, a jövőben is egymásra vagyunk utalva, s ezért már most törekedni kell arra, hogy a gazdasági kapcsolatokat minél szorosabbra fonjuk”. Az erdélyi szászoknak fontos összekötő szerepet szánt a magyarság és a német nép között. Bethlen az erdélyi szászokkal üzent – fűzte hozzá Fürstenberg.⁶⁸

Német részről messzemenően támogatták a magyar–német gazdasági és kereskedelempolitikai kapcsolatok intenzív kiépítését. A Külügyi Hivatal korábban sem hanyagolta el a szorosabb gazdasági együttműködésre irányuló magyar kezdeményezések kiközvetítését a német ipari- és kereskedelmi köröknek. Ezekről azonban korábban állandóan azt a választ kapták, hogy Magyarország elégtelen gazdasági konszolidációja miatt még kockázatos a jelentősebb német tőkerészvétel a magyar vállalkozásokban.⁶⁹

A királypuccs miatt Szterényi csak 1921. november 14-én számolt be Bethlen István miniszterelnöknek és Bánffy Miklós (1873–1950) külügyminiszternek szeptemberi berlini útjáról. Jelentéstételére Fürstenberget is meghívták. A birodalmi kormány gazdasági közeledési szándékának jegyében a magyar kormány elhatározta, hogy nagyobb gazdasági vállalkozásokra irányuló javaslatot terjeszt elő. Bethlen is egyetértett azzal, hogy a közeledés ügyében a német és magyar sajtóra is hassanak. Szterényi bejelentette, hogy beszél a *Berliner Tageblatt* és a *Vossische Zeitung* ismerős főszerkesztőivel, ha ehhez megkapja az AA támogatását.⁷⁰

Másnap részletes jelentésében Fürstenberg leírta, hogy Bethlen köszönettel tudomásul vette a birodalmi kormány állásfoglalását Németország és Magyarország szorosabb közeledéséről. Politikailag Bethlen és Bánffy bensőséges viszonyt óhajtott a két kormány között valamennyi külpolitikai kérdésben, párhuzamosan haladva, egymást kiegészítve és kölcsönösen tájékoztatva a Berlinben megbeszélte módon. A magyar politikusok teljes egyetértésüket fejezték ki Németország kilátásba helyezett külpolitikai orientációjáról.

Bethlen és Bánffy egybehangzóan kijelentették, hogy Magyarország számára egyedi megoldás a Németországgal való együttműködés. A magyar külpolitika eddigi és további kényszerlépései az antant nyomására történnek.

A megbeszélés gazdasági részénél Bethlen örömmel nyugtázta Szerényi közlését, hogy a német kormány magyarországi gazdasági és kereskedelempolitikai tevékenységében messzemenő részesedésre törekszik, hogy az antant ne szerezze meg az egész területet. Fürstenberg megjegyezte, hogy magyar részről mindent el kellene kerülni, amely elriasztaná a német érdekeltségeket a magyar piacra lépéstől. Bethlen kijelentette, hogy a magyar kormány a birodalmi kormány kívánságának megfelelően konkrét gazdasági javaslatokat – a korábbiakhoz hasonlóan – Szerényi révén továbbítja.

Szerényi József 1921. szeptemberi berlini látogatása fordulatot hozott a magyar–német kapcsolatokban. Az átmeneti frankofil orientáció után Magyarország ismét Németország felé fordult. Másrészt Fürstenbergnek az antant magyarországi gazdasági behatolására figyelmeztető német követi jelentései is meghozták eredményüket. Az élénkebb magyarországi német gazdasági tevékenység egybevágtott a német szándékokkal, jöllehet a magyar gazdaság állapota ekkor még sok bizonytalanságot rejtett magában.

Így Magyarország Bethlen István miniszterelnöksége kezdetén, 1921 őszén, még a lefegyverzés és a jóvátételek megkezdése előtt titkos együttműködésről állapodott meg Németországgal, amelynek részleteit a legmagasabb szinten egyeztetették. Ugyanakkor német részről konkrét külpolitikai együttműködésre nem voltak hajlandók; a két kormány mindössze informális kapcsolatban állt egymással. Német részről a szöveg alá söpörték a Burgenland kérdésében Magyarországnak nyújtandó támogatást. Németország a kisantant országokat (főként Romániát) is igyekezett partnernek megszerezni magának, így érdeklődése nem kizárólagosan Magyarország felé fordult. Bethlen nem tulajdonított megfelelő jelentőséget a Németországból érkező ajánlásoknak, miszerint Magyarország Németországhoz való közeledését megkönnyítené a magyar–román viszony javulása.⁷¹

Egyúttal megkezdődött bizonyos német árucikkek magyarországi értékesítési lehetőségeinek felmérése is. Elsősorban a német finomfeldolgozó-ipar exportjának zömét alkotó ún. „nürnbergi cikkek” (játékkipar, ceruzagyártás, kefe- és ecsetipar, biszuiipar) magyarországi értékesítési lehetőségei után érdeklődtek: milyenek a magyarországi általános piacviszonyok, vonatkoznak-e különleges eljárások a német cikkek bevitelére, hogyan ítélik meg Magyarországon a német termékeket, s milyenek a bel- és külföldi konkurencia eladási, engedélyezési és fizetési feltételei. Kíváncsiak voltak a konkurens termékek áaira s a nagybani árakra, mit szólnak az emberek a német árucímkéhez és a német hirdetésekhez, milyen német konkurens gyártmányok találhatók az országban és mekkora a forgalmuk. A magyar piacra lépés előtt érdekelte őket az is, mekkora a hazai termelés, lehet-e reklámmintát szerezni a konkurenciától, hogy hozzáigazítsák a német reklámot, melyek a legajánlhatóbb hirdetési orgánumok Magyarországon és milyen tarifával dolgoznak, s végül: melyik a legalkalmasabb időpont a hirdetés beindítására, s mikor indul be a vásárlás.⁷²

1921 végére a német Külügyi Hivatal óvatos formában felkarolta a Magyarországon felállítandó, s főként a Balkánra irányuló német exporttermelés – eredetileg német–magyar együttműködésben tervezett – javaslatát. A Centrum-párti Joseph Wirth (1879–1965) kancellárt értesítették arról, hogy a magyar kormány a német tőkével újra berendezett gyárak esetében – amennyiben termékeik nem jelentenek kifejezett konkurenciát a magyar iparnak – semmiféle külön akadályt nem támaszt, s állásfoglalását alapvetően a befektetett tőke nagysága határozza meg. Általában ezekre a gyárakra is a magyarországi adótörvények vonatkoznak, amelyek az ipar intenzív adóztatását célozzák. A Magyarországon felállítandó, s főként a Balkánra irányuló német sportcikkek exporttermelésének nyers-

anyag-beszerezési (szaru, agyag, alumínium elektromos úton) lehetőségei „legalábbis nem kedvezőtlenek”. A portorozsi gazdasági konferencián elfogadott határozatok ratifikálása esetén az utódállamokba irányuló ki- és beviteli szabadsággal az értékesítési piac is biztosítottak látszott. Nem hallgatták el, hogy a térségben az ebben az iparágban rendkívül aktív csehszlovák és osztrák ipar konkurenciájával kell számolni.⁷³

(*A budapesti Német–Magyar Kereskedelmi Kamara tevékenysége [1920–1931]*) Az első világháború előtti magyar–német gazdasági kapcsolatok szálainak ismételt összekötését, valamint a háborút követő bizonytalan gazdasági és politikai körülmények hatásainak csökkentését a budapesti Német–Magyar Kereskedelmi Kamara létrehozásától remélték, amely túlnyomórészt magánkezdeményezésre történt, s a budapesti birodalmi német egyesület köreiből indult ki. A Német–Magyar Kereskedelmi Kamara 1920. augusztus 6-án alakult meg a Pester Lloyd Társaság helyiségeiben az ipari, kereskedelmi és bankkörök 68 tagjának részvételével; a „Magyarországon uralkodó francia kurzus ellenére a meghatározó férfiak sok szimpátiával viseltettek Németország iránt.”⁷⁴ Ügyvezető igazgatóságába 20 magyar és 20 német kereskedőt választottak. A vezetés két „energikus és realista” birodalmi német kezébe került: Paul Kühnemann vezérigazgató a kamara elnöke, Bruno Dumke pedig főtitkára lett. A kamara jelentősége kezdetben csekély volt, főleg felvilágosítások nyújtására szorított értékesítési lehetőségekről és beszerzési forrásokról.⁷⁵ A budapesti német követség a kamara három hónapos tevékenységéről már elismerően jelentett a *Deutsche Industrie- und Handelstagnak (DIH)*; kiemelték, hogy munkáját gondosan és hozzáértéssel végzi, felvilágosításai és árorientációi megbízhatóak.⁷⁶

A Német–Magyar Kereskedelmi Kamara 1921 elején a kereskedelmi miniszterhez intézett beadványában a Németország és Magyarország közötti szabad áruforgalmat sújtó korlátozások feloldását sürgette. Kifejtették, hogy a magyar áruexport akadályainak megszüntetése kedvező hatással lenne a magyar valutára is. Az ország újjáépítéséhez pedig az importőröknek lehetőséget kellene teremteni, hogy Németországból beszerezzék a termeléshez nélkülözhetetlen anyagokat (félkész-termékek, speciális gépek, műszaki cikkek, tartalék-alkatrészek). A Balkán-országok felé irányuló tranzitkereskedelem érdekében Budapestet áruszállítási centrummá kell változtatni, az itteni cégeknek akadálytalan, szabad kereskedelmi forgalmat kell biztosítani. A német cégek Budapestre települését is akadályozza a gyors, szabályozott és rendszeres forgalom hiánya. Hiányzik a darabáru gyűjtőszállítványozási rendszere. Üzleti leveleiket visszatartják, a Bécsen keresztülmenő távirataik gyakorta négy nap alatt érkeznek meg, mert Bécs ellenérdekelt Magyarországgal a balkáni forgalomban. Ennek érdekében alapjaiban meg kell újítani a közlekedésügyet, beleértve a posta, a telefon és a táviróforgalmat. Kérték a kereskedelmi minisztert, hogy legalább üzleti leveleikre oldják fel a politikai cenzúrát, teremtsenek közvetlen telefon- és távirat-összeköttetést Németország és Magyarország között és a darabáru-forgalomban szervezzék meg az állami gyűjtőszállítványozást.

Dumke főtitkár a budapesti német követség támogatását is kérte a két ország közötti közvetlen telefon és táviróforgalom helyreállításában, mert a Magyar Posta közlése szerint Németország a magántelefon-forgalmat még nem vette fel. A német követség támogatta javaslatát. A birodalmi postaügyi miniszter válaszában jelezte, hogy Berlin és Budapest között magánbeszélgetések is folyhatnak. Mivel azonban a telefonvonalak Bécsen keresztül húzódnak, s a Bécs–Berlin hálózat zsúfolt, 9–19 óra között csak a legsürgősebb telefonbeszélgetésekre kerülhet sor Budapest és

Berlin között. Egyéb időpontban már rendes beszélgetések is folyhatnak. A korlátlan telefonkapcsolat majd csak a közvetlen Budapest–Berlin telefonvonal kiépítése után valósulhat meg.⁷⁷

A kamara nem kívánta tevékenységét Magyarországra korlátozni, hanem „fokozatosan kiterjeszti csápjait Keletre; először Jugoszlávia gazdasági köreivel keres érintkezést, majd előkészíti a többi Balkán-ország gazdasági feltárását a német érdekek számára”. Mivel az igazgatóság fele évtizedek óta Magyarországon élő birodalmi németből áll, teljesen biztosított, hogy a kamara pontos jelentést képes nyújtani Magyarország gazdasági viszonyairól. Az áruforgalom támogatására Gazdasági Jegyzetek (*Wirtschaftliche Notizen*) címmel kiadványt jelentettek meg.⁷⁸ A kamara öt munkatársa alig bírta a munkát. Tevékenységük a kereskedelmi élet valamennyi területére kiterjedt. A német és magyar exportőröknek megbízható képviselőről gondoskodtak, felvilágosítást nyújtottak értékesítési lehetőségekről, közvetítettek a megnehezült szállítási viszonyok és állandó valutaleértékelés közepette, útlevel- és vámügyek intézésével pedig megkönnyítették a személyi- és áruforgalmat. Ugyanakkor munkatársai pontosan érzékelték, hogy a normális kapcsolatok helyreállításához még sok nehézséget kell leküzdeni. A minden kalkulációt lehetetlenné tevő nagy valutaingadozást stabilabb árfolyamviszonyoknak kell felváltani; a kiviteli és behozatali tilalmak zavarják az ipar és a kereskedelem szabad fejlődését, ezért minden vonatkozásban a kereskedelem szabadságára van szükség. Az országok közötti forgalmat közvetlen árucserével, a határon való átrakodás nélkül, a szabad személyi forgalom révén, útlevel- és vízumnehézségek nélkül kell megkönnyíteni. A kölcsönös kereskedelmi forgalomban a bizalmat és a hitet vissza kell állítani a háború előtti szintre. Taglétszáma folyamatosan növekedett, s 1924-re 700 német és magyar cég lett a kamara tagja.⁷⁹ Egyúttal mind érzékelhetőbbé vált a kamara és a német követség kereskedelmi osztályának rivalizálása, illetve a követség beolvasztási törekvése. 1926-ban kamara igazgatótanácsai összetétele a magyar oldal felé csúszott – kesergett Schoen követ.

1926 nyarára intézményesült a budapesti német követség, az AA és a DIH kapcsolata, s rendszeres gazdasági és politikai információáramlás folyt közöttük. A követségnek a kamaráról szóló jelentéseit a külföldi gazdasági hírszerzéssel foglalkozó *Zentralstelle für den wirtschaftlichen Auslandsnachrichtendienst* is megkapta. Így a budapesti kamara információi és tevékenysége – annak tudtán kívül – szervesen beépült a német gazdaság hálózatába.

A Német–Magyar Kereskedelmi Kamara egyfajta altruista intézmény – jellemezték magukat a követségnek átadott beadványukban –, amelynek egész tevékenysége, eltekintve a tisztán mechanikus irodai erőktől, „az itteni németek tisztán hazafias meggyőződésből folytatott társadalmi munkáján alapul”. Több okból kizártak tartották, hogy a követség kereskedelempolitikai osztálya átvegye tevékenységüket: a politikai és részben kereskedelem-pszichológiai okok mellett a hatalmas levelezési forgalmat (1929-ben 6687 levél) és ügyintézését említették. Pénzügyi gondjaik enyhítésére rendszeres évi 2000 márkás német támogatást kértek.⁸⁰

A birodalmi gazdasági minisztérium azonban 1930. május elején elutasította a kamara folyamatos, évi kétezer márkás támogatási kérelmét. Elismerete ugyan, hogy az utóbbi években kifogástalanul dolgozott a német–magyar kereskedelmi kapcsolatok támogatásán, de a követség álláspontjára hivatkozva azzal érvelt, hogy feloszlata nem okozna érezhető hátrányt a német gazdaság számára.

1931. szeptemberben a kamara 2500 márkás azonnali támogatási kérelemmel fordult a DIH-hez, kifejtve, hogy a német előny megőrzésére a magyar piacért folyó harcban

hatalmas szolgálatokat tettek más országok erős törekvéseivel szemben. Szolgáltatási díjait a külföldi kamarák által megállapított díjak szerint számolják, de ma alig fizetik ezeket. A tagdíjak beszedése is gondot okoz, emiatt kintlévőségük 5074 Pengőt tesz ki. Ha a német ipar és kereskedelem részéről már korábban kilátásba helyezett támogatást nem kapják meg, akkor a legalapvetőbb kiadásait sem tudják fedezni, s október 1-étől tevékenységét a fizető tagok szűk körére redukálja.⁸¹

(Magyar–német külpolitikai villongások az 1920-as években – 1.) 1920 nyarán a két ország kapcsolatait Kun Béla (1886–1938?) kiadatási ügye árnyékolta be, s a német diplomácia külügyminiszteri szinten foglalkozott az országon átutazó Kun Bélával; ügyét a *Reichsrat* is megtárgyalta. Az Ausztriában internált magyar kommunista vezető a szovjet–osztrák hadifogolycsere egyezmény keretében ugyanis csak Németországon keresztül tudott Szovjet-Oroszországba utazni, amelynek intézése a német ígéretek ellenére nehezen haladt, s kitoloncolására Németországból végül 1920. július–augusztusban került sor.

1921 tavaszán Kun Béla társaival a Komintern utasítására azonban illegálisan ismét Németországba utazott, hogy Szovjet-Oroszország külpolitikai szorongatását enyhítendő a közép-németországi felkeléssel, az ún. „márciusi akcióval” tereljék el a figyelmet a lengyelek sikeres szovjetellenes háborújáról (Rigai béke, 1921. március 18.), s váltsanak ki egy olyan német kormány hatalomra jutását, amelyet esetleg a Reichswehr is támogatna, s elejét vehetné egy esetleges, további francia–lengyel együttműködésnek Szovjet-Oroszország ellen. A Kommunista Internacionálé megbízására cselekvő magyar csoport „bakunyinista puccskísérletével” jó időre beírta nevét a magyar–német kapcsolatok negatív történetébe.

A rendőrség csak annyit tudott megállapítani az illegálisan Németországban tartózkodó Kunról, hogy a márciusi eseményekben az „orosz elem” jelentős szerepet játszott. Mindez azzal magyarázható, hogy Kun a német vezetők szűk körével, öt–nyolc emberrel érintkezett csupán.⁸² A legszörnyűbb azonban, hogy Komintern „márciusi akcióját” a brutálisan meggyilkolt cári család beolvasztott és eladott ékszereiből finanszírozták.

(Magyar–német külpolitikai villongások az 1920-as években – 2.) 1920. május 8-án a bajorországi Ratisbonban tanácskozára gyűltek össze a titkos német szélsőjobboldali szervezetek és egyesületek képviselői, hogy megtárgyalják a bajor–osztrák–magyar jobboldal egységes fellépését az új európai rend kialakítása érdekében. Az értekezlet kalandorságot sem nélkülöző határozatai érdekében a porosz, bajor, osztrák és magyar erők megszállják Ausztriát, Németország északi részéből irreguláris csapatokat szállítanak Magyarországra, Max Bauer (1869–1929) ezredes és Ignaz Trebitsch-Lincoln (1879–1943) Budapestre utaznak Horthy Miklós (1868–1957) kormányzóhoz, hogy Erich Ludendorff (1865–1937) tábornok és Gustav Kahr (1862–1934) bajor miniszterelnök megbízottjaiként megtárgyalják az értekezleten elfogadott terveket.

Horthy május 17-én este fogadta őket, s megvitatták von Ludendorff tervét. E szerint Magyarország a puccsisták kiképzésére alkalmas hely; Horthy és társai (Eckhardt, Gömbös, Kozma és Prónay) szereznének fegyvert és muníciót, s a vállalkozáshoz szükséges 12 millió koronát. A Magyarországon kiképzett fegyveres puccsisták – akik kivándorló mezei munkásokként érkeznének Észak-Németországból Magyarországra – alkalmas időpontban „rendszerváltozást” hoznának létre Ausztriában. Ausztria „elintézése után” három oldalról (Ausztriából, Magyarországról és Bajorországból)

megtámadják Csehszlovákiát. Az osztrák és csehszlovák „akció” után következne Poroszország, ahol fegyveresen elsöpörnék a poroszországi szociáldemokratákat, s megalapoznák Ludendorff katonai diktatúráját. A terv első részének „záróakkordjaként” pedig Oroszországban robbantanák ki és segítenék hatalomra az ellenforradalmat. Az ehhez szükséges hamis rubeleket Magyarországon állítanák elő. Az Anschluss után megerősödött Németország pedig szövetségre lépne Magyarországgal és a „fehér” Oroszországgal. E három ország hadat üzenne az antantnak, amelyet rövid idő alatt térdre kényszerítene, s ezzel lehetőség nyílna Európa újrendezésére Ludendorff elképzeléseinek megfelelően, általában a régi határok mentén.

Május 22-én Horthy elvileg helyeselte a tervet, s bizottságot (Eckhardt, Gömbös, Prónay) küldött ki a részletkérdések megtárgyalására. Június elsején Bauerrel és Trebitschel hivatalosan közölték, hogy „Horthy minden pontban egyetért velünk, és hozzáláthatunk a munkához.”⁸³

1920. július elején folytatódtak a német és magyar jobboldali szervezetek tárgyalásai, amelyekben folyamatosan újabb nehézségek és variációk merültek fel. 1920 nyarán a bajor–magyar tárgyalásokat mindinkább beárnyékolta a Vörös Hadsereg offenzívája, amelyek a litván egységekkel együtt átkeltek a Nyemen-folyón. A német határt elérve Bruszilov vörös egységei – fantáziáltak tovább a puccsisták – átalakulhatnak nacionalista sereggé, amely Ludendorff csapataival egyesülve küzdhetnek az antant ellen. A lengyel–szovjet háborúba való beavatkozás sem ígért semmi jót. A lengyel győzelemmel és a rigai békével (1921. március 18.) pedig majd okafogyottá váltak a különböző magyarországi felvonulási tervek is.

Horthy 1920. július 16-án levelet küldött Kahr bajor miniszterelnöknek, aki a magyar pénz és gabonaszállítmányokért cserében fegyvereket ígért.

A háború utáni helyzet megoldásának több útja kínálkozott, közöttük a normális gazdasági kapcsolatok létrehozása a szomszédos államokkal. A legkockázatosabb volt a békeszerződés területi határozatainak fegyveres akcióval kieroszakolt megváltoztatása lett volna (bajor–osztrák részvétellel, illetve a lengyel–szovjet háborúban való részvétel révén). A franciákkal tervezett megoldás (a Schneider–Creuzot ügylet) békésebb utat ígért, de nagy gazdasági áldozatokkal, az ország szuverenitásának további csorbításával járt volna.

A német Külügyi Hivatal csak 1922 augusztusában – Fürstenberg jelentéseit követően, miszerint Bauer ezredes és Hermann Ehrhardt (1881–1971) kapitány, a Kapp-puccs menekülő vezetői Magyarországon tartózkodnak és a magyar kormány menedékkjogát élvezik – a birodalmi kancellár utasította a budapesti német nagykövetet, hogy figyelmeztesse Bethlen István miniszterelnököt: a német–magyar jobboldali kapcsolatok veszélyeztetik a két ország baráti viszonyát.⁸⁴

A magyar miniszterelnök a német bírálatra azzal reagált, hogy „minden kormánynak legelemibb és legsajátosabb joga azon személyek megválogatása, akiket fogadni, akikkel összeköttetésben állni jónak lát”, de mindez nem jelent illojalitást a jelenlegi német kormánnyal szemben. De magunkat megkötöttnek érezni nem fogjuk, a magyar kormány magát a német kormány cenzúrájának semmi körülmények között sem lévőnek hajlandó alávetni.”⁸⁵

Wirth kancellár véleménye szerint azonban „magyar mérvadó körök részéről a német szélsőjobboldali mozgalom pártolása már a belnémet viszonyokba való beavatkozás jellegét öltötte”, s nem fogadta el Bethlen érvelését, amely „a birodalmi kormánynál és Németország széles közvéleményénél elkeseredettséget” váltott ki. Ezért a kancellár szóbeli jegyzék átnyújtására utasította Fürstenberget,⁸⁶ mivel átadása és azt követően a jegyzékváltás elhúzódott, a kancellár leváltotta Fürstenberg nagykövetet.⁸⁷

(*Magyar–német külpolitikai villongások az 1920-as években – 3.*) A német szélsőjobb-oldaliak magyarországi rejtőzködésének mindinkább elmérgesedő ügye mellett 1922 júliusától a magyarországi némettség helyzetéről folyó vita is bekerült a két ország kapcsolatrendszerébe. Haniel külügyi államtitkár július 18-án foglalt állást a német nyelvű *Sonntagsblatt* betiltásának hírére és a magyarországi némettség képviselőinek parlamenti sikertelensége miatt. Fürstenbergnek küldött bizalmas levelében a magyar kormányt a magyarországi németséggel szemben Bánffy Dezső miniszterelnök (1895–1899) magyarosító törekvéseire és nemzeti türelmetlenségére emlékeztető politikával jellemezte. A magyarországi némettség nemzeti és kulturális sajátosságainak tervszerű megfélemlítési módszere passzivitásra kárhoztatja a most csírázó és ellenállásra képtelen némettség kulturális életét. A veszélyt már csak azért sem lehet alábecsülni – vélekedett Haniel –, mert a Monarchia összeomlása óta a nyílt vagy rejtett magyarosító törekvések most egyedül a Magyarországon maradt félmillió németségre irányulnak. A két esemény miatt elérkezettnek látta az időt az eszmei és kulturális összetartozás halhatóbb hangsúlyozására és – amennyire lehetséges – a tevékeny támogatásra is. A birodalmi kormány következetesen vallja – írta –, hogy elkerülendő bármiféle akció, amelyet magyar részről az ország belügyeibe vagy önálló államiságába való beavatkozásként értelmezhetnének. Ezért a magyarországi német mozgalom aktív pénzügyi támogatására nem kerülhet sor, de intenzívebben kell követni és kihasználni az alábbi utakat a magyarországi némettség eszmei és anyagi támogatására és erősítésére. Mindenekelőtt a német sajtót kell a korábbiaknál jobban arra ösztönözni és abba a helyzetbe hozni, hogy a német közvéleményt behatóbban tudósítsa a magyarországi némettség helyzetéről és élénk érdeklődést mutasson iránta.

Ezután a magyarországi némettség helyzetének ügyét a hivatalos magyar szervek előtt is célszerűen kell felvetni. Emich Gusztáv berlini magyar követtel már ebben az értelemben beszéltek, és utaltak a német közvélemény érdeklődésére a magyarországi némettség sorsát illetően. Haniel felhatalmazta Fürstenberget, hogy kínáló alkalommal Bethlennek is hozza szóba e kérdést. A német közvélemény érdeklődése és részvételének hangsúlyozása során főleg arra lehet utalni – fűzte hozzá –, hogy az ottani németiség igazságos kezelése nélkülözhetetlen feltétele a magyar kormánnyal való hasznos együttműködésének a kisebbségvédelem általa is joggal nyomatékosan képviselt ügyének.

A magyarországi német kisebbség kérdésében a magyar kormány kitarzott azon álláspontja mellett, hogy az belső magyar ügy. Megelégedéssel vette tudomásul, hogy a felelős német helyek továbbra is tartják magukat korábbi következetes felfogásukhoz, hogy alapvetően mindent ki kell kapcsolni, amit magyar részről valamilyen vonatkozásban a magyar állam belpolitikájába való beavatkozási kísérletnek lehet tekinteni. Határozottan visszautasították azt a megállapítást, hogy a magyar kormány az egységspárt sovinszta szárnyának befolyására olyan politikát folytat a magyarországi németséggel szemben, amely visszaesést jelent a magyarosítási törekvések és a nemzeti türelmetlenség korszakába, illetve a kormány tervszerű módszerei kulturális passzivitásra kényszerítik a németiséget.

Tudatták a német kormánnyal, hogy Nyugat-Magyarország elszakításával az ország legnagyobb olyan területét veszítette el, ahol magyar állampolgárságú német nyelvűek kompakt módon éltek, s Csonka-Magyarországon 49 tiszta német és 370 vegyes anyanyelvű (német–magyar) népiskola működik, amelyek számának növelése igény szerint kilátásban van. A nemzetgyűlésben 14 német anyanyelvű képviselő foglal helyet. A magyar kormány messze áll attól, hogy a magyarországi német kisebbségeket

kulturálisan vagy gazdaságilag elnyomná. Magas állami posztokon foglalnak helyet, gazdasági helyzetük jobb, mint a magyarságé. Felkérte a német kormányt, hogy a magyarországi némettség viszonyainak megítélésében ne tulajdonítson jelentőséget egyes személyek – közöttük a legitimista Bleyer Jakab sugalmazásának –, és maradjon a tények talaján.

A magyarországi német kisebbség ügyében erősödő német nyomás hatására 1922–1923 fordulóján Bethlen elhatározta, hogy felszámolja a magyar–német kapcsolatokat erősen megterhelő gyakorlatot, s bizottságot hívott össze a német kisebbség kérdésében követendő kormánypolitika kidolgozására. Elhatározták, hogy az ügy igazságos szabályozására új végrehajtási utasítást dolgoznak ki az 1868. évi nemzetiségi törvényhez, amely jobban illeszkedik a törvény szelleméhez, illetve törvényhozási intézkedésekkel javítanak a helyzeten.

A bizottság munkájának eredményéről Szerényi József 1923. február végi berlini látogatása során elmondta Mutiusnak, hogy a magyarországi német kisebbségvédelem alapját az 1868. évi nemzetiségi törvény alkotja. A szabályozásba minden helységet, illetve hatóságot bevonnak, amelynek területén a lakosság legkevesebb húsz százaléka valamely nemzeti kisebbséghez tartozik. A legnagyobb hangsúlyt az adminisztratív hatóságok jogkörének pontos meghatározására fordítják, és alapelv lesz, hogy a tisztviselőknek két éven belül el kell sajátítaniuk az ottani nemzetiség nyelvét. A bíróságokat illetően: a saját helyi- és kerületi bíróságok előtt saját anyanyelvén (fakultatív módon) járhat el; más bíróságok esetében csak abban az esetben, ha annak területén az érintett nemzetiség a lakosság legalább húsz százalékát kiteszi; a magyar írásos kiadványokhoz hitelesített fordítást kell mellékelni; a kihallgatásoknak az érintett fél anyanyelvén kell lefolytania; a jegyzőkönyveket ugyan magyarul veszik fel, de az aláírandó jegyzőkönyvek kívánságra lefordítandók. Az egyházak nyelvhasználatát illetően az 1868. évi nemzetiségi törvény 14–16. cikkelye mérvadó. Az idegen állampolgárságú tanárok és szellemi tevékenységet végzők esetében (a korábbi magyar területen) a magyar kormány hajlandó az érintett államokkal speciális megállapodásokra. Az iskolaügyet illetően azokban a községekben, ahol a kisebbség eléri a húsz százalékot, a lakosság kívánságára kéttípusú állami iskolákat állítanak fel, vagy a nemzeti nyelv dominanciájával az államnyelv mellett, vagy pedig államnyelvű iskolákat, amelyekben azonban a vallást, olvasást, írást és esetleg a számtant a másik nyelven is oktatják. Az idegen nyelvű tanárokat intézményesen képzik ki. Ezen túlmenően német nyelvű párhuzamos osztályokat kell felállítani egy fiú- és leány polgári iskolában, egy gimnáziumban és egy reáliskolában. A magyar kultuszminisztérium megkezdte a részletes javaslatok kidolgozását.

Mutius szerint Bethlen tervei jelentős haladást jelentenének a magyarországi német kisebbségvédelem korábbi helyzetéhez képest. Ki kell várni azonban, hogy a kormánypárt (Egységes Párt) sovinszta szárnyának túlsúlya miatt megvalósítható lesz-e. Mindenesetre a közeljövőben rá kell kérdezni a magyar kormánynál a megvalósítás állapotára, s egyidejűleg utalni a budapesti birodalmi német iskola oktatásában jelentkező magyar korlátozások megszüntetésére is.

A magyarországi némettség vezetői, Bleyer Jakab és Gündisch Guidó a kormány biztosítékai ellenére nem tapasztaltak tényleges javulást a magyarországi némettség helyzetében. 1923 márciusában szigorúan titkosan továbbított beadványt intéztek a birodalmi kormányhoz. Ebben hangsúlyozták, hogy a magyar kormány az elszakított területeken az ottani némettség támogatását keresi saját kisebbségi követeléselei elérése érdekében. Német részről az együttműködés feltételeként – már csak azért is, hogy a saját pozíciót ne terhel-

jék meg a kisebbségi politikájában sem kifogástalan partnerrel –, a magyar kisebbségi politika követeléseinak magyarországi megvalósítását állították. A beadvány készítői német részről egyértelmű állásfoglalást sürgettek és elérkezettnek látták az időpontot, hogy „egy további jó lépéssel előre vigyék a német ügyet és ezzel a magyarországi németiség megmentését,” amelyet „csak a nagy német nemzet közreműködésével” lehet megvalósítani.

1923. június 22-én megjelent a magyar kormány 4800/1923. M. E. rendelet a „trianoni békeszerződésben a nemzeti kisebbségek védelméről vállalt kötelezettségek teljesítéséről.” A magyarországi némettség vezetői kérték a követséget, hagyjanak időt a kormánynak a nyári szünet lejártáig, hogy elkészítse a rendelet végrehajtási utasítását és kimunkálja az általuk tervezett kulturális egyesület korporációs jogait. Taktikai okokból Welckeck sem tartotta célszerűnek a beavatkozást, mert attól a kormányt azt a benyomást nyerhetné, mintha kétségbe vonná lojalitási szándékait.

(Magyar–német külpolitikai villongások az 1920-as években – 4.) 1922-ben további vita alakult ki a két kormány között az Erzberger-gyilkosok kiadatásáról, a szélsőjobboldal elleni fellépésről és a magyarországi németiség helyzetéről. A weimari köztársaság prominens politikusát, Matthias Erzberger (1875–1921) Centrum-párti képviselőt és pénzügyminisztert 1921. augusztus 26-án pihenés közben lelőtték a Fekete-erdőben. Gyilkosai (Tillessen és Schulz) az Ehrhardt-kapitány vezette hírhedt, titkos *Organisation Consul* szervezethez tartoztak, amely az 1920. márciusi Kapp-puccs során vált ismertté. A merénylet után Pöhner nemzetiszocialista müncheni rendőrkapitány hamis útlevelel látta el őket, így a tettesek az ő segítségével és a szervezet bőséges pénzügyi támogatásával Magyarországra jöttek, kivonva magukat a német igazságszolgáltatás alól.

Bethlen István a genuai világgazdasági konferencián megígérte Joseph Wirth (1879–1965) Centrum-párti birodalmi kancellárnak, hogy közbenjár Erzberger állítólag Magyarországon tartózkodó gyilkosai kiadatása ügyében. 1922. február 10-én azonban a magyar kormány részletes szóbeli jegyzékben utasította el a nyomozást és őrizetbe vételüket, amelyet csak akkor engedélyez, ha a kölcsönösség alapján Németország hajlandó Tisza István gyilkosa, Csernyák kiadatására. A badeni detektívek magyarországi nyomozásuk után elutaztak Budapestről.

A magyar kormány mély megütözéssel elhatárolta magát attól a német szemrehányástól, hogy bizonyos befolyásos magyar szélsőradikális körök támogatják és védik Németország belpolitikai ellenfeleit, s így a birodalmi egység zavaróinak tűnnek. A magyar kormány biztosította a német kormányt, hogy sohasem cselekedett a birodalmi egység ellen, s nem tűrt meg területén erre törekvő magyar vagy német állampolgárokat, nyíltan vagy hallgatólagosan támogatva őket. Hasonló üzemeket csírájában haladéktalanul elfojtana.

A szinte hisztérikus jegyzékváltás és Fürstenberg távozása után úgy tűnt: mindkét fél engedett álláspontjából, és csökkentek a magyar–német kapcsolatok súrlódásai. 1922. november 22-én lemondott Wirth kormánya, s hivatalát a Hapag vezetője, Wilhelm Cuno (1876–1933) vette át. Cuno már röviddel kancellári kinevezése előtt Budapestre látogatott, ahol találkozott Bethlen Istvánnal és Szerényi Józseffel.

(Magyar–német külpolitikai villongások az 1920-as években – 5.) 1923–1924-ben az Ulain Ferenc (1881–?) puccskísérlete borzolta a két ország politikusainak kedélyét. 1923. augusztus közepén a német kormány „abszolút megbízható helyről” származó szigorúan titkos jelentésben⁸⁸ értesült arról, hogy az *Oberland* egyesület ajánlólevelével, az *Ébredő Magyarok Egyesületével* való kapcsolatfelvétellel Budapestre érkezett

a 26 éves esseni Friedrich Döhmel, akit a véletlen a jelentés készítőjéhez vezetett. Neki elmondta, hogy a Sörház-utcai ÉME-helyiségben arról tájékoztatták, hogy az Ébredők szoros kapcsolatban állnak az olasz fasisztákkal, az osztrák horogkeresztesekkel, valamint bolgár, török, horvát és néhány jobboldali német szervezettel, „csak még Hitlerrel nincs fix megegyezésük”. A fiatalember a kapcsolat felvételére érkezett Budapestre.

Az Ébredők azt tervezték, hogy a Ruhr-vidék 1923. januári belga–francia megszállása miatt kiéleződött helyzetet kihasználva ősszel „felforgató háborút” indítanak. Fegyvert Olaszországból, pénzt az amerikaiaktól – elsősorban a zsidó tőke visszaszorításában reménykedő Henry Fordtól és Schwabtól – kapnának. Szeptember végén mindenütt egyszerre lépnének akcióba. Magyarországi céljuk a „trianoni békeszerződés eltakarítása és az ország integritásának helyreállítása”. Megbuktatnák a Bethlen-kormányt, őt magát „felakasztanák”, a zsidó plutokráciát teljesen kiirtanák, s minden értéket a nemzeti ügynek szentelnének. Állítólag készen állt a hatalmat átvevő kormány is (miniszterelnök: Dr. Szemere Béla, pénzügyminiszter: Németh Gyula). A hatalomátvételt Prónay Pál és Héjjas Iván végeznék. Az informátor szerint a kormányzó az Ébredőkkel a legjobb viszonyban áll; ismeri terveiket és azt elfogadja, csak állítsák őt fait accompli a puccs előtt. Az Ébredők nem szimpatizálnak Gömbös Gyulával (1886–1936), Eckhardt Tiborral (1888–1972) és Friedrich Istvánnal (1883–1951), de bizonyos szimpátia és kollaboráció azért fennáll közöttük.

November 2-án Döhmel felkereste lakásán Ulain Ferenc szélsőjobboldali képviselőt, aki átnyújtotta neki a magyar és bajor népies szervezetek szerződéstervezetét. Ulain az írással Münchenbe készült, hogy aláírassa Adolf Hitlerrel (1889–1945) és Erich Ludendorffal. Amikor Döhmel Ulaintól hazatért lakására, letartóztatták. November 7-én Hegyeshalomban pedig a rendőrség letartóztatta Ulain Ferencet. Kabátja bélésébe varrva megtalálták nála az Ébredő Magyarok Egyesületének szerződéstervezetét a két ország szélsőjobboldali szervezeteinek kölcsönös támogatásáról a Münchenben és Budapesten tervezett puccsok során.

A magyar közvéleményt hetekig foglalkoztató Ulain-per 1924. január 25-én fejeződött be. Az ítélet indoklása kimondta, hogy a vádlottak: Ulain Ferenc képviselő, Szemere Béla és Bobula Titusz bizonyíthatóan kísérletet tettek kapcsolat kiépítésére Bajorország politikai köreivel az 1914 előtti magyar határok visszaállítására. „Hazafias szervezetek” segítségével a törvényes kormány megdöntését, vagy puccsterveik végrehajtására irányuló kényszerítését tervezték.

Ennek ellenére a bíróság a vádlottak tévelygését rendkívül enyhén ítélte meg. Az ítéletnél figyelembe vették állítólagos hazaszeretetüket, amelyből a cselekmény táplálkozott. Kimondták, hogy terveik megvalósíthatatlanok voltak és ezért az állam veszélyeztetettsége sem állt fenn. Ezen enyhítő körülményekre való tekintettel a bíróság még a törvénykönyvben előírányozott büntetés minimumát is magasnak találta és a vádlottakat a Btk. 156. paragrafusára alapján „felforgatásra való szövetkezés” cselekedetével egy hónap és 14 nap fogságra ítélte, s beszámította a vizsgálati fogságot.⁸⁹

A per koronatanúja a német Döhmel volt. A bíróság azonban nem fogadta el vallomását, mivel beugrató ügynökként szerepelt és anyagi előnyök vezették. Az indoklás szerint ilyen embertől meg kell tagadni a hivatalos elismerést és támogatást. Az ítéletet a sajtó – s elsősorban a liberális lapok – élesen bírálta. Döhmelt a per után a magyar rendőrség hazatoloncolta; a német határon adták át a német rendőrségnek, amely Münchenbe vitte és tanúként hallgatta ki Hitler és társai hazaárulási perében. Ellene a német ügyészség hazaárulási eljárást kezdeményezett.⁹⁰

(Magyar–német külpolitikai villongások az 1920-as években – 6.) 1925–1926-ban a frankhamisítási-ügy során is emlegették Németország felelősségét. Budapesten összesen 21 személyt tartóztattak le. Közöttük volt a Magyar Királyi Postabank vezérigazgatója, Baross Gábor is, az elhunyt kereskedelmi miniszter fia is, akit azzal vádoltak, hogy az egész vállalkozást állami pénzekből finanszírozta. Az előkészítő munkálatok több mint 100 000 birodalmi márkába kerültek. A magyar kormány kezdetől fogva azon az állásponton volt, hogy sima bűnügyi esetről van szó, de időközben magas állami tisztviselők is gyanúba keveredtek. Parlamenti beszédében Bethlen miniszterelnök elismerte, hogy az ügybe politikai motívumok is közrejátszottak. Végül 1926. január 21-én 25 fős parlamenti bizottságot állítottak fel, amely naponta titkosan ülésezett, ahol kihallgatták Bethlent, Rakovszky und Walko minisztereket, Khuen-Héderváry külügyminiszter-helyettest, Perényi bárót és Kozmát, a Távirati Iroda vezetőjét.⁹¹ Bethlen és Khuen-Héderváry külügyminiszter-helyettes attól tartott, hogy a kihallgatások során fény derülhet a német jobboldaliakhoz fűződő kapcsolatokra.⁹² Khuen-Héderváry január 30-án még nem tudta pontosan megmondani Levetzownak, a német követség munkatársának, hogy a nyomdagépeket Lipcsében vásárolták-e. A papírok valószínűleg Kölnből érkeztek, a második szállítmány Passaun keresztül érkezett az országba. A kliséket pedig Magyarországon készítették.⁹³

A parlamenti bizottság 1926. február 24-én benyújtott többségi jelentése szerint azonban sem Bethlent, sem kormányát nem illeti vád a hamisításban való részvételéért, s annak eltűréséért. Az ellenzéki Vázsonyi Vilmos által megfogalmazott jelentés részletesen kimutatta a kormány politikai felősségét, de az ellenzéki véleményt a „varázsló” Bethlen a nyári parlamenti vitában könnyedén félresöpörte. Hír György váratlanul és gyanús körülmények között bekövetkezett halálával pedig a frank-ügy egyik koronatanúja eltűnt a színről.⁹⁴

(Magyar–német gazdasági kapcsolatok az 1920-as évek közepén) Az 1920-as évek közepén Németországban és Magyarországon is megváltoztak a gazdaságpolitikai elképzelések. Magyarországon az 1925 januárjától életbe lépő átlagosan 30%-os értékvédmekkel igyekeztek szilárd védelmet biztosítani a magyar iparnak, egyúttal ösztönözni az önálló iparfejlesztést, illetve kikényszeríteni magyar mezőgazdasági termékek bevitelét az iparcikkeket exportáló országokba, elsősorban Ausztriába és Csehszlovákiába.

Az új magyar vámtarifa erősen korlátozta ugyan a Magyarországra irányuló német exportcikk-behozatalt – amely ellen a német iparvállalatok tömegesen tiltakoztak –, a német vállalatok azonban a legnagyobb kedvezmény elve alapján kihasználhatták Magyarországnak más országokkal kötött szerződési megállapodásait, amelyek bizonyos agrárkiviteli engedmények fejében ipari vámengedményeket tartalmaztak.⁹⁵

A magyar mezőgazdasági termékek németországi exportját egyre érzékenyebben akadályozták a német mezőgazdaság védelmére hozott, s mindinkább átfogó rendszerré formálódó agrártámogatási intézkedések. A törekvés szervesen összefüggött a kereskedelmi mérleg lehetőség szerinti, minél nagyobb tehermentesítésével oly módon, hogy a mezőgazdasági termékek behozatalát saját termeléssel pótolják. A német mezőgazdaság termelésének növelése viszont erőteljes tőkeberuházást tett szükségessé, amely – a belső pénzügyi feltételek híján – főleg amerikai tőkéből valósult meg. A német mezőgazdaság részére 1929 végéig folyósított állami kölcsönök 2582 millió RM-t tettek ki, amelyhez még 144 millió RM magánkölcsön is járult, amelyért az állam kezekedett.⁹⁶

A nagyrészt állami eszközökből származó, illetve állami intézmények által közvetített hitelek jelentősen befolyásolták a német mezőgazdaság termelési és reprodukciós

folyamatát. 1925. augusztus 17-én vámmódosítási törvényt bocsájtottak ki, amely részlegesen helyreállította a háború előtti időszak agrárvédelmi vámjait, s ezzel megszüntette az agrártermékek vámszabadságát. 1926-ban a búza, a rozs, és zab q-kénti vámtételeit 5 RM-re emelték (tonnánként 50 RM). Az új vámtételek bevezetése szorosan kapcsolódott az ún. kiviteli jegyek rendszeréhez. A gabona-exportőrök a vámtarifa összegével megegyező, átruházható kiviteli jegyeket kaptak, amelyek fejében azonos mennyiségű gabona vámnélküli behozatalára jogosultak. A kiviteli jegyek értelme az volt, hogy a döntően agrárjellegű keleti német területek mezőgazdasági üzemének lehetőségük nyílt a szállítási költségekkel megdrágult nyugatnémet piac helyett gabonájukat a világpiaci áron exportálni. Így majdnem teljes egészében megkapták a világpiaci és belföldi ár közötti, a vámtételek okozta árkülönbséget, miközben kiviteli jegyeiket eladták a nyugatnémet importőröknek. Az importőr pedig a jegy birtokában vámentességet élvezett. A kiviteli jegy így gyakorlatilag a gabonakivitel szubvenciójaként funkcionált, egyidejűleg pedig kiegyenlítette Németország keleti és nyugati területeinek gabonaárait.

A német agrárvédelmi rendszer kiépítése egybeesett a német ipar külföldi értékesítési piacainak visszaszerzési törekvéssel. A német gazdaságpolitika export-orientáltsága abból az alapvető követelményből fakadt, hogy jóvátételi kötelezettségeit és felvett költségeit kereskedelmi mérlegének aktívumából kellett fizetnie.

A német ipar fokozott exporttörekvése és a német agrárvédelmi rendszer kiépítése egyre súlyosabb helyzetbe hozta Magyarországot. 1926-ban Magyarország már nem vihetett be élő marhát és sertést Németországba; a vágott sertés bevitelét 1927 tavaszáig a tartományok esetenkénti engedélye alapján még lehetővé tették.⁹⁷

A magyar és német kormány 1927 őszén állapodott meg abban, hogy 1928 elején vámtarifa-szerződési tárgyalásokat kezdenek, és kereskedelmi szerződéssel váltják fel az 1920. június 1-i ideiglenes megállapodást. Karl Ritter, a Külügyi Hivatal gazdaságpolitikai osztályának vezetője 1927. december 7-én Bethlen István és Gustav Stresemann (1878–1929) genfi találkozájára elutasító feljegyzést készített miniszterének és államtitkárának a Magyarországgal küszöbön álló tárgyalások két témakörét (állategészségügyi egyezmény elutasítása és szállítási kontingentálás fenntartása) illetően.

A magyar vámtarifára vonatkozó terjedelmes német kívánságlista 1928. január 3-án készült el, s pontosan szemléltette a gazdasági érdekkülönbségeket. A német fél a több mint 80 különböző árucikk közül csupán a 25 kg feletti ipari célú földimogyoró-olaj, pálmaolaj, kismennyiségű vegyi alapanyagú gyógyszerek, papírtekercs, finomszörme-áru, vas vagy fém sport- és tornaszerek esetében javasolt szerződéskötést.⁹⁸ A német élelmiszer- és mezőgazdasági minisztérium pedig vonakodott még a magyar kívánságlista véleményezésétől is, mert korainak tartották tárgyalását.⁹⁹

A birodalmi minisztertanács 1928. március 15-i ülésén a Magyarországgal kötendő kereskedelmi szerződés kérdésének tárgyalásakor végül is sikerrel jártak Martin Schiele élelmiszer- és mezőgazdasági miniszternek a szerződéskötés megtorpedőzésára irányuló törekvései. Kijelentette, hogy a magyarok március 20-tól már tárgyalni akarnak, de mivel egyidejűleg kellene Magyarországgal, Csehszlovákiával, Lengyelországgal és Litvániával gazdasági tárgyalásokat folytatni, a Magyarországgal folyó tárgyalások elhalasztását kérte. A Centrum-párti Wilhelm Marx kancellár egyetértett a kéréssel.¹⁰⁰ A magyar–német kereskedelmi tárgyalások többszöri nekifutás ellenére végül is meghiúsultak.

1925–1928 között a magyar–német külkereskedelmi forgalomban szembeötlő volt az ellentétes irányú fejlődés: Németország esetében a kivitel állandó emelkedése,

Magyarországnál pedig az export csökkenése.¹⁰¹ 1928-ra Németország – 1926-hoz képest – 158 millió P-ről 231 millió P-re növelte Magyarországra irányuló kivitelét – így a magyar összes behozatalban Csehszlovákia után a második helyre került –, miközben az állategészségügyi intézkedések leple alatt folytatott német gazdasági elzárkózási politika következtében a Németországba irányuló magyar mezőgazdasági export 114 millió Pengőről 95 millió P-re csökkent.¹⁰²

A magyar–német kereskedelmi szerződés ügye 1928 végén Bethlen és Stresemann, illetve Schubert külügyi államtitkár luganói megbeszélésein került hivatalosan ismét szóba. Érdemi előrelépés azonban e tárgyalásokon sem történt; Stresemann csekély jelentőséget tulajdonított a magyar–német közeledésnek, ugyanakkor nem vállalta a visszautasítás kockázatát, ezért továbbra is a halogató s a homályos ígéretek taktikáját alkalmazta.¹⁰³

(*Összegzés*) Magyarország 1918. október–novemberben Károlyi Mihály miniszterelnökségével az antantra tette fel kártyáját. A november 3-án aláírt fegyverszünet és következményei azonban kiábrándították a magyar lakosságot; csalódottsága Németország számára kedvező változást jelzett. Miután csorbultak a Károlyi franciabarát politikájához fűződő remények, az emberek lassan visszatértek régi politikai meggyőződésükhöz, amely a Németországra való támaszkodásban látta a kiutat Magyarország számára. A vártnál gyorsabban terjedt a felismerés, hogy az elhibázott antantbarát politika megcsönkította és teljesen elszigetelte Magyarországot, amely csak egy nagyobb hatalommal szövetszerve létezhet tovább. Ez a hatalom csak Németország lehet, s hogy Magyarország Német-Ausztria révén közvetlen szomszédos lehet vele. Kimondatlanul abban is reménykedtek, hogy „Németország védelmével Magyarország egy későbbi időpontban visszaszerezheti korábbi határait”.¹⁰⁴

Az antant kegyére utalt Magyarország a Németországgal fenntartandó kapcsolatok tilalma ellenére nem szakította el egykori szövetségéhez fűződő fonálát. Károlynak hálátlan feladat jutott: lavíroznia kellett az antant követelései és a német kívánságok között. Németországgal szemben azonban nemcsak politikai ügyességet, hanem a német csapatkivonással és a nem-hivatalos kapcsolatok fenntartásával félreérthetetlen jóindulatot tanúsított. Ezzel bizonyította többszöri kijelentését, miszerint ő nem Németország ellensége, hanem csupán az autoritatív német rendszer ellenzője, amely Magyarországot a vészterhes szövetség bilincseivel béklyózza meg.

Az 1918. novemberi német forradalom után Budapesten a két ideológiailag rokon rendszer intenzívebb kapcsolataira számítottak, amelyek hasonló problémák előtt álltak. Kiábrándultan érzékelték azonban Németország politikai érdektelenségét, anélkül, hogy valamit is gyanítottak volna annak románbarát Balkán-terveiről. Magyarországon enyhe rosszkedvűséggel ismerték fel, hogy Németország csupán korlátozott anyagi célokra törekszik, s tőle politikai és erkölcsi támogatás nem várható, még a részvét szintjén sem.

1918–1919 fordulóján a Magyarországgal szembeni német magatartást egyértelmű előítélet és bizalmatlanság határozta meg. Egyedül Fürstenberg főkonzul igyekezett objektíven és mérséklően hatni, de ő sem volt mentes a Károlyi Mihállal szembeni ellenszenvtől. A Külügyi Hivatal érintetlenül hagyott császári diplomáciája már a háború befejezését követő első napokban hátrányosan hatott a magyar–német kapcsolatokra. A szocialisták ellenőrzési igyekezetei hatástalanok maradtak. A Külügyi Hivatal felügyelő Karl Kautsky független szociáldemokrata (USPD) képviselőnek a fontos iratokat csak elintézésük után mutatták be. A német külpolitikában sem Magyarországgal, sem Romániával szemben nem változtak az álláspontok; e vonatkozásban a forradalom hatástalan maradt az események menetére.

A Külügyi Hivatalban az elképzelések hiánya és az előkészületek gyengeségei miatt csak 1919 közepén indult meg egyfajta szellemi és a személyi struktúráját érintő változás, így az már nem volt hatással a Károlyi-korszak magyar–német viszonyára. A kis és politikailag jelentéktelen állammal szembeni változatlan arrogancia főleg a német–magyar ügyekkel foglalkozó tiszteknél volt feltűnő. A külpolitikai tevékenységre alkalmatlan, legyőzött tisztek szelleme és hivatalban hagyása rányomta bélyegét a német külügyi tevékenységre és jelezte a szociáldemokraták tehetetlenségét. A császári Németország történelmi szellemét jelezte, hogy tisztán politikai kérdések (például csapatkivonás és leszerelés) intézését politikusok helyett tiszteknek engedték át, hiszen a csapatkivonás technikai részlete alárendelt jelentőségű. A tisztek a politikai kérdéseket az elfogadhatatlan vereség miatt gyűlölködéssel terhelték meg. Szabad folyást engedtek Magyarországgal szembeni érzelmeiknek, amely állítólag hazaáruló, hűtlen és hálátlan, s ezzel károsították a német politikai érdekeket. A tisztek és az általuk befolyásolt tisztviselők nem akarták figyelembe venni, hogy az „árulás” Magyarország önfenntartási ösztönének szükségszerű eredménye volt. Egyedül Fürstenberg bírálta a német intézkedéseket, rámutatva arra, hogy a Magyarország iránti német megítélést nem szentimentális, hanem reális alapokról kell folytatni.

1918. november 10-én megkezdődött a 170 ezer fős megszálló hadseregével Romániában állomásozó Mackensen tábornagy csapatainak Magyarországon keresztül Felső-Sziléziába való hazaszállítása, amely öt ország (Németország, Franciaország, Magyarország, Románia, Csehszlovákia) nagypolitikájának örlőmalmaiba került. A magyar kormány francia ösztönzésre diplomáciai nyomást gyakorolt, de nem akarta s nem is volt képes arra, hogy megakadályozza a német csapatok fegyveres elvonulását. Így nem került sor a német csapatok lefegyverzésére és internálására, s az év végéig Ausztrián keresztül a hadseregcsoport utolsó szerelvényei is Németországba érkeztek. Eközben Mackensen „vezéráldozatot” hozott; december közepén Budapesten átutazóban a magyar kormány internálta. 1919. január elején az antant vette át őrzését, s előbb az újvidéki Futakra, majd Szalonikibe vitték, ahonnan november végén szabadult.

A német diplomáciai iratok elutasító s egyfajta várakozó állásponttól tanúskodnak az 1919. március 21-én kikiáltott Magyarországi Tanácsköztársasággal szemben. A német–magyar kapcsolatokat alárendelték a napi politikai érdekeknek, abban a reményben, hogy Magyarország iránti tartózkodásuk erősíti tárgyalási pozíciójukat az antanttal szemben. Mindazonáltal a német kormány felvette a kapcsolatot a magyar tanácskormányval, s minden lehetséges védelmet megadott a német állampolgároknak.

A magyar külpolitikában 1920 októberére talajt veszített francia orientációt mindinkább a Németország felé fordulás váltotta fel. A Németországgal megvalósítandó politikai és gazdasági együttműködés szükségességét Bethlen István miniszterelnök 1921. március 1-jén hirdette meg. A magyar–német gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok intenzív kiépítését a német fél messzemenően támogatta, de az elégtelen gazdasági konszolidáció miatt a magyar vállalkozásokban jelentősebb német tőkerészvételt még kockázatosnak tartottak, s ezért óvatosan cselekedtek.

A szorosabb magyar–német kapcsolatok kiépítésének legfáradhatatlanabb képviselője – a német származású korábbi miniszterelnök, Wekerle Sándor halála után – Sztéryny József lett. A különböző pénzügyi és gazdasági szervezetekben s minden kínálkozó lehetőség esetén a magyar–német együttműködést szorgalmazta. Kormány megbízottként 1921. szeptemberi berlini látogatása után fontos szerepet kapott a két kormány közvetlen, titkos kapcsolattartásában. A közeledés érdekében kölcsönösen befolyásolták sajtóikat is. Német részről – a francia gyanakvás miatt – ekkor konkrét külpolitikai együtt-

működésre nem voltak hajlandók; a két kormány mindössze informális kapcsolatban állt egymással.

Az első világháború előtti magyar–német gazdasági kapcsolatok szálainak összekötését, valamint a háborút követő bizonytalan gazdasági és politikai körülmények hatásainak csökkentését remélték az 1920 augusztusában Budapesten megalakult Német–Magyar Kereskedelmi Kamara tevékenységétől. A kamara túlnyomórészt magánkezdeményszerre alakult meg, s a budapesti birodalmi német egyesület köréből indult ki. Tízéves fennállásuk alatt rendelkezésre álltak a két ország közötti mindenmű kereskedelmi kérdésben, támogatták tagjaik gazdasági forgalmát, és felvilágosítást nyújtottak különböző képviselvényitási, értékesítési és hitel felvételi ügyben. A húszas évek közepén a Német Birodalom a magyar külkereskedelmi forgalomban Ausztria és Csehszlovákia után a harmadik helyet foglalta el. A német technikát és a német kereskedő ügyességét Magyarországon nagy tisztelet övezte, ezért a német áruk a legjobb hírnévnek örvendtek.

A magyar–német politikai kapcsolatokat 1922 elejétől több vitás kérdés terhelte meg. Közéjük tartozott Matthias Erzberger birodalmi pénzügyminiszter Magyarországon rejtőzködő két gyilkosának kiszolgáltatása, amelyet magyar részről Tisza István gyilkosának kiszolgáltatásához kötöttek. A német kormány tagadhatatlan tényként kezelte a bajor és magyar szélsőjobboldali körök élénk kapcsolatát, amely a magyar kormány hallgatólagos tűrésével történt. A szinte hisztérikus jegyzékváltás során Fürstenberg budapesti német követet is visszahívták, mert védte Bethlent, de 1922 végére a vita elsimult.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és az új határok alapvető változásokat hoztak a hazai németiség életében. Dél-Magyarországon, a Dunántúli-középhegységben és egy keskeny nyugat-magyarországi sávon 550 ezer német maradt; 83%-uk falun élt. Az összlakosságból elfoglalt arányuk 10%-ról 5–6%-ra esett vissza. Az iparosítás, a hírközlési és közlekedési eszközök fejlődése és főleg a gazdasági világválság következményei miatt a falusi lakosság egyre inkább rétegződött.

1922 júliusától a magyarországi németiség helyzetéről folyó vita bekerült a két ország kapcsolatrendszerébe. Német részről a magyar kormányt magyarosítással és nemzeti türelmetlenséggel vádolták, az pedig belügynek tekintette a német kisebbség kérdését. Rövidesen kialakult és mozdulatlanúságra merevedett az a feltételrendszer, amely előbb a másik féltől várta a kezdeményezést. A magyar kormány az erdélyi magyar és német kisebbségek összefogásával tervezett nyomást gyakorolni a román kormányra, s ezt állította a magyarországi németiség helyzete javításának feltételül. Német részről pedig az erdélyi együttműködés feltételül előbb a magyarországi németiségnek tett kedvezményeket állították. A magyar kormány nem akarta felismerni, hogy a német külpolitikai vezetés nem hajlandó kockáztatni Romániához fűződő jelentős érdekeit az ottani német és magyar kisebbségek kormányellenes összefogásával. A magyar kormány 1923-ban kiadott rendelete három iskolatípust határozott meg a német községek anyanyelvi oktatása számára, de a vita nem csökkent. Rövidesen Gustav Stresemann birodalmi külügyminiszter kezdeményezésére egyetértés alakult ki abban, hogy az aktív német kisebbségi politika „atmoszférikusan” javítja Németország nemzetközi pozícióját, szimpátiát vív ki, és kedvező kiindulási pozíciót készít elő a távlati politikai célok eléréséhez. Stresemann elsősorban a Népszövetség keretében látta megvalósíthatónak kisebbségi politikáját; támogatásukat 1926 márciusában a birodalmi kabinet programban rögzítette. Az 1924-ben létrehozott Magyarországi Német Népművelődési Egylet 1928 elején a német külügyminisztériumnál egyenesen azzal vádolta meg Bethlen István miniszterelnököt, hogy aktív részt vállal a német mozgalom szétzilálásában. Ezt követően vezetőjük,

Bleyer Jakab 1929. májusi parlamenti beszédében már pozitívan nyilatkozott Bethlen kisebbségi politikájáról.

A világméretű agrárválság, majd a világgazdasági válság beköszöntével a német fél gazdasági ügyekben kérlelhetetlennek bizonyult, a gazdasági és politikai ügyek szétválasztását vallotta, és semminemű olyan privilégium nyújtására nem hajlott, amely Magyarországot megkülönböztetett kezelésben részesítette volna Közép–Kelet-Európa többi országával szemben. Magyar részről pedig a politikai és gazdasági kérdések szétválaszthatatlanságával érveltek. 1931 júliusában ugyan magyar–német kereskedelmi egyezményt kötöttek, de aláírása egybeesett a pénz- és hitelválság kirobbanásával. Mindkét országban szigorú devizagazdálkodást vezettek be, s a magyar kormány december végén transzfermoratóriumot rendelt el. Ezek az intézkedések megbénították a két ország kereskedelmi forgalmát, s a német áruhitelezők körülbelül 50–70 millió pengőnyi követeléseit fagyasztotta be.

A fizetési forgalom új alapokra helyezésére a kölcsönös beszámítás (klíring-egyezmény) látszott a legalkalmasabbnak, amelynek alkalmazásáról a két fél 1932 áprilisában állapodott meg. Az egyre passzívabbá váló magyar–német kereskedelmi mérleg egyensúlyát azonban a német kereskedelempolitika szigora miatt sem a klíringegyezménnyel, sem kompenzációs üzletekkel sem sikerült kielégítően rendezni.

JEGYZETEK

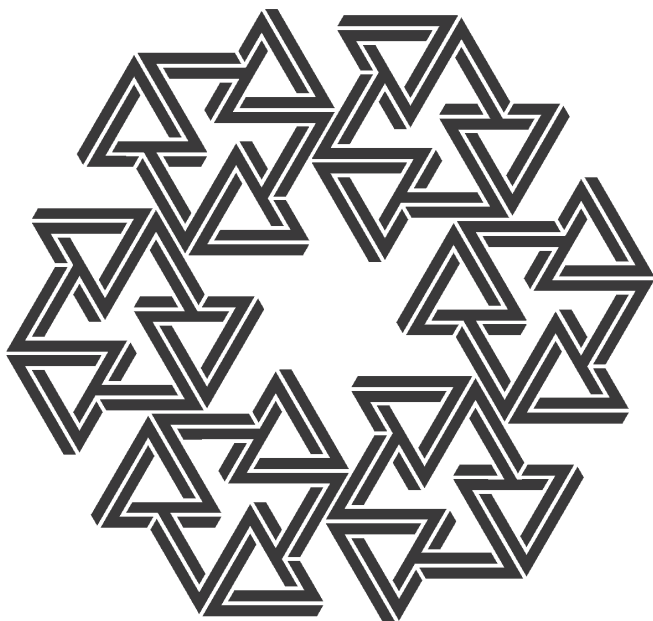
- 1 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn – PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 34 544. TOKODY 5
GYULA: *A budapesti német főkonzulátus jelenti... Az 1918–1919-es forradalmak és az ellenforradalom német diplomáciai iratok tükrében.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989. p. 20–21.
- 2 Egon Franz von Fürstenberg–Stammheim gróf (1869–1925): 1912–1920-ig magyarországi német főkonzul, majd a konzulátus követség-gé alakítása után 1922. novemberig a Német Birodalom követe Magyarországon. Mivel a magyar–német kapcsolatok teljes diplomáciai 6
iratanyagát Budapestről 1945-ben hadiszákmányként a Szovjetunióba szállították és sorsáról ma sem tudunk semmit, a magyar–német kapcsolatok két világháború közötti történetének le-
véltári iratanyagán alapuló rekonstruálása csak 8
az NSZK-nak az amerikaiak által rendezett s 1955-ben visszaadott iratanyaga és néhány meg-
maradt magyar forrás alapján történhet. Az NSZK 9
külügyminisztériumának politikai archívuma (PA AA) Bonnban, majd Berlinben több alkalommal 10
kitűnő kutatási feltételeket biztosított számomra, amelyet ezúttal is köszönök.
- 3 KÁROLYI MIHÁLY: *Hit, illúziók nélkül.* Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. p. 112–114.
- 4 PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 44 179. Fürstenberg 11
császári főkonzul távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. október 20.) Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 31–32.
- 5 PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn (Számolás nélkül). A Külügyi Hivatal rejtjeltávirata Fürstenbergnek (1918. október 27.) Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 38.
- 6 PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 6001. Wedel bécsi követ távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. október 29.) Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 39.
- 7 PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns. A 46 763. A bécsi császári német nagykövetség a Külügyi Hivatalnak (1918. október 22.) Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 35.
- 8 Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 47.
- 9 ORMOS MÁRIA: *Padovától Trianonig 1918–1920.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. p. 59–66, 90.
- 10 FÜLÖP MIHÁLY–SIPOS PÉTER: *Magyarország külpolitikája a XX. században.* Aula Kiadó, Budapest, 1998. 42.
- 11 PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns. A 47 189. Friderici őrnagy, a Szófia katonai biztosa mellé rendelt rangidős tiszt távirata a hadügyminisztériumnak Ratiborból (1918. november 1.) Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 44–45.

- 12 PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns. (Számozás nélkül) Az admirális törzskarának távirata Horstmannak, a bukaresti kirendeltség vezetőjének (1918. november 1.) Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 46.
- 13 PA AA (B), Österreich 92. Nr. 10. Bd. 6. A budapesti német főkonzul jelentése (1918. november 27.), illetve uo. Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 51 884. Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 65.
- 14 PA AA (B), Österreich 92. Nr. 10, Bd. 6. A Magyar Nemzeti Tanács távirata Ebertnek (1918. november 10.), illetve PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. (Számozás nélkül) Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 66.
- 15 PA AA (B), Österreich 92. Nr. 10, Bd. 6. Ebert távirata a Magyar Nemzeti Tanácsnak (1918. november 14.), illetve PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns. A 48473. Népszava, 1918. november 16. Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 67.
- 16 PA AA (B), Akten der Abteilung I. A. Österreich 92, Nr. 10. Bd. 6. Fürstenberg távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. november 13.) Akten der deutschen auswärtigen Politik (ADAP), Serie A: 1918–1925. Bd. I. 9. November 1918 bis 5. Mai 1919. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1982. p. 98.
- 17 ADAP, Serie A: 1918–1925. Bd. I. 9. November 1918 bis 5. Mai 1919. Fürstenberg távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. november 15.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1982. p. 98.
- 18 Fülöp Mihály–Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században.* p. 35–36.
- 19 PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 45 887. Paul von Hintze, a Külügyi Hivatal és a Legfelső Hadvezetés összekötőjének távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. október 30.) Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 42.
- 20 PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 46 202. Fürstenberg távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. október 31.) Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 43–44.
- 21 Mackensen. *Briefe und Aufzeichnungen des Generalfeldmarschalls aus Krieg und Frieden.* Bearbeitet und mit geschichtlichem Begleiter versehen von Wolfgang Foerster. Bibliographisches Institut AG. Leipzig, 1938. p. 359.
- 22 Ormos Mária: *Padovától Trianonig.* p. 95.
- 23 Mackensen. *Briefe und Aufzeichnungen des Generalfeldmarschalls aus Krieg und Frieden.* p. 388–389.
- 24 PA AA (B), Österreich 92, Nr. 10. Bd. 6. Fürstenberg jelentése az AA-nak (1919. február 15.), illetve uo. Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 5816. Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 84–89.
- 25 Akten der Botschaft Wien, Österreich–Ungarn, Bd. 1. Fürstenberg főkonzul jelentése a Külügyi Hivatalnak (1919. február 15.). ADAP, Serie A, 1918–1925. Bd. I. 9. November 1918 bis 5. Mai 1919. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1982. p. 246–248.
- 26 PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. (Számozás nélkül) Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 94.
- 27 PA AA (B), Deutschland 130, Bd. 6. Wedel távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. október 27.)
- 28 Geheime Staatskanzlei, München – GSA (M), 1114, Info Nr. 6. (1919. január 22.). SCHMIDT-WULFFEN–WULF-DIETER: *Deutschland–Ungarn 1918–1933. Eine Analyse der politischen Beziehungen (Dissertation).* Wien, 1969. I. köt. p. 111.
- 29 PA AA (B), Deutschland 130, Bd. 7. Wedel bécsi német követ bizalmas jelentése (1919. február 27.) Uo. p. 112. A német–román kapcsolatok a következő években messze elmaradtak a kívánatos szinttől. Megterhelte ezeket Románia francia-barát politikája, amelyben még akkor sem történt változás, amikor Németország is Franciaország felé fordult, hiszen a német–szovjet viszony (az 1922. évi rapallói szerződés és az 1926. évi német–szovjet barátsági szerződés nyomán) barátságos maradt. A weimari köztársaság éveiben akadályozta szorosabb politikai együttműködésüket az állandóan meghíusult román kísérlet, amely Németországot szovjetellenes kombinációkba igyekezett bevonni. Így a német–román kapcsolatok minősítése csak a „korrekt” jelzőt érdemelte ki.
- 30 Bundesarchiv–Militärarchiv, Freiburg – BA–MA (F), N 42/12. A katonai helyzet Délkeleten. Schmidt-Wulffen–Wulf-Dieter: *Deutschland–Ungarn 1918–1933.* I. köt. p. 113.
- 31 GSA (M), 1113, 106. számú információ (1919. október 28.). Schmidt-Wulffen–Wulf-Dieter: *Deutschland–Ungarn 1918–1933.* I. köt. p. 113–114.
- 32 PA AA (B), Österreich 92. Nr. 10. Bd. 6. A bécsi német követség távirata a Külügyi Hivatalnak (1919. március 29.)
- 33 BA (K), R 43, I. 574. A birodalmi elnöki iroda jelentése (1919. április 28.)
- 34 *München-Augsburger Abendzeitung*, 288. szám (1919. július 27.)
- 35 PA AA (B), Österreich 92, Nr. 1. Bd. 28. Ripps ügyvéd levele (1919. április 23.)
- 36 Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti.* p. 98.

- 37 ADAP, Serie A: 1918–1925. Bd. I. 9. November 1918 bis 5. Mai 1919. A Külügyi Hivatal (von Stockhammer) a bécsi német követségnek és Fürstenberg főkonzulnak (1919. április 14.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1982. p. 403.
- 38 PA AA (B), Österreich, 92. Nr. 1. Bd. 27. Távirat Hágából (1919. március 24.)
- 39 PA AA (B), Österreich, 92. Nr. 1. Bd. 27. A bécsi katonai megbízott távirata (1919. március 26.)
- 40 PA AA (B), Bayern 50, Bd. 16. A müncheni porosz ügyvivő távirata (1919. április 1.)
- 41 *Népszava*, 1919. április 12, 14, 15.
- 42 PA AA (B), Bayern 50, Bd. 17. Wedel bécsi német követ távirata (1919. április 17.)
- 43 Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenti*. p. 97.
- 44 ADAP, Serie A: 1918–1925. Bd. II. 7. Mai bis 31. Dezember 1919. Akten der Abteilung I. A. Österreich 92. Nr. 1, Bd. 30. Freiherr von Thermann követtanácsos a Külügyi Hivatalnak (1919. november 30.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1984. p. 446–448.
- 45 HORVÁTH ISTVÁN–NÉMETH ISTVÁN: ... *És a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990)* Magvető Kiadó, Budapest, 1999. p. 29.
- 46 DIÓSZEGI ISTVÁN: *A Ferenc József-i kor 1849–1918*. Vince Kiadó, Budapest, 1999. p. 42.
- 47 Uo. p. 111.
- 48 TILKOVSZKY LORÁNT: *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*. IKVA, Budapest, 1994. p. 16.
- 49 BELLÉR BÉLA: *Az európai nemzetiségi kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében (1925–1929)*. Századok, 1981. 5. szám. p. 138.
- 50 Uo.
- 51 PA AA (B), Österreich 92. Nr. 10. Bd. 6. A budapesti főkonzul jelentése (1919. március 14.) Schmidt-Wulffen–Wulf-Dieter: *Deutschland–Ungarn 1918–1933. Eine Analyse der politischen Beziehungen*. I. köt. p. 62.
- 52 Tilkovszky Loránt: *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*. p. 15.
- 53 JÁNOS ALMÁSI: *Geschichte der deutschen in Ungarn. Zusammenfassung mit Dokumenten*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999. p. 38.
- 54 Bellér Béla: *Az európai nemzetiségi kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében (1925–1929)* p. 140.
- 55 Uo.
- 56 Uo. p. 141.
- 57 Uo.
- 58 Uo. p. 142–144.
- 59 ADAP, Serie A: 1918–1945. Band III. 1 Januar bis 30. September 1920. Boyé külügyi államtitkár feljegyzése (1920. július 12). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1985. p. 416–417.
- 60 Emich Gusztáv egykori kereskedelmi miniszter berlini nagyköveti kinevezése kapcsán Fürstenberg az alábbi jellemzést adta róla: régóta németbarát, a kereskedelmi minisztérium alkalmazottja, majd a Simonyi–Semadam kormányban miniszter. Részt vett számos törvényalkotó munkában és jó nevet szerzett magának, pedig nem különösebben aktív. Nagyon képzett, nyugodt, objektívan gondolkodik, liberális meggyőződésű, megbízható jellem. Felesége az ismert Harris-bazar alapítójának lánya, jó anyagi körülmények között él. Lásd: PA AA (B), R 74184. Diplomatische und konsularische Vertretungen Ungarns in Deutschland 1920–1936. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak Emichről (1920. augusztus 9.)
1920. november 20-án „a magyar követtel szoros kapcsolatban álló bizalmi ember” névvel az azt jelentette a Külügyi Hivatalnak (AA) Emichről, hogy a nagykövet házat vesz a berlini Corneliustr. 8. szám alatt; Emich liberális, s nem ért egyet kormányá belpolitikájával. Berlinben élénk tevékenységet fejt ki, s a birodalmi belügyminiszterrel szeretne kapcsolatba kerülni. Lelkesen nyilatkozott Ebert birodalmi elnökkel folytatott találkozásjáról. Budapestre küldött jelentésében arra utalt, hogy az AA-ban egy erdélyi német a magyar referens, s Berlinben még mindig a bécsi híryanagokra támaszkodnak, s a magyar viszonyokat a bécsi szemüvegen szemlélik. A németországi magyar kereskedőkkel tárgyalva pedig szerinte arra kellene törekedni, hogy közvetlen tranzitforgalom jöjjön létre Németország és Magyarország között. A csehek minden kérelmet elutasítanak, ezért a német kormánynak kellene nyomást gyakorolni rájuk, az Oderberg–Kassa irányban. A magyar gabona exportja siker lenne, mert a német-osztrákok is feltartóztatják a magyar szállítmányokat. Emich Gusztáv jelentéseinek azonnali átadása a német félnek azt jelzi, hogy a németek informátora a nagykövet közvetlen közelében dolgozott.
- 61 PA AA (B), R 30531 K, Geheimakten 1920–1934. Ungarn, Pol. 2. Politische Beziehungen Ungarn–Deutschland. Szigorúan bizalmas jelentés a magyarországi politikai helyzetről (1920. augusztus 31.)
- 62 Uo. R 74144. Fürstenberg távirata a Külügyi Hivatalnak (1920. augusztus 22.)
- 63 Uo. R 74144. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1920. szeptember 7.)
- 64 Uo. R 74144. Fürstenberg távirata a Külügyi Hivatalnak (1920. október 25.)
- 65 Báró Szerényi József (1861–1941) a lengyelítói (Somogy megye) rabbi családjában született. Tanulmányai után újságíró lett Budapesten, majd

- 1883-ban Brassóban *Brassó* címmel lapot alapított, amelyet hat évig szerkesztett. 1885-ben megalapította az erdélyrészi ipari és kereskedelmi egyesületet, amelynek 1889-ig főtítkára volt. Ebben az évben Baross Gábor erdélyrészi iparfelügyelővé nevezte ki. 1895-ben országos iparkutatási főigazgató, az ipari oktatásfejlesztés motorja. 1901-ben miniszteri tanácsosként megbízták az állami ipartámogatás megszervezésével. 1905-ben a kereskedelmi minisztérium adminisztratív államtitkára, majd 1906–1918 között politikai államtitkár s brassói alkotmánypárti országgyűlési képviselő. Legjelentősebb munkája az ipartörvény revíziója és a munkásbiztosítási törvény. 1918-ban IV. Károly bizalmi embereként a Wekerlekormány kereskedelmi minisztere. Érdemeiért bárósították. 1918. május 7-én magyar részről ő írta alá a bukaresti békét. 1918-ban néhány napig kijelölt miniszterelnök. Kikeresztelkedett. A simulékony, liberális Szerényit a Károlyi-rendszer internálta, s a tanácsköztársaság idején végig fogságban tartották. 1920-ban Budapesten (VIII. kerület) nemzetgyűlési képviselő, pártönkivüli legitimista politikus. 1927-ben felsőházi tag. Öt évben keresztül Magyarország képviselője a Népszövetségben. Sokat foglalkozott a kisipar és a nagyipar viszonyával, amelyet egymás kiegészítőjének tekintett. A kisipar stabilizációjában a szövetkezeteket tartotta hatékony megoldásnak. Állami inas-otthonokat s jó ipariskolákat képzelt el, önkormányzati jellegű (kötelező) ipartestületekkel. Egyértelműen állást foglalt a sztrájkjog mellett. Mindig a munkaadók és a munkavállalók közvetlen tárgyalásának híve volt. Paritásos iparbíróságot kívánt, békéltetési kötelezettséggel. Egyaránt helytelenítette a kizárást és a bojkottot. A felülről való, bürokratikus állami modernizáció elvett olyan technokratsággal képviselte, amely mindig igyekezett szem előtt tartani az értékelvi célokat is. A szoros magyar–német kapcsolat kiépítésének legfáradhatatlanabb képviselője volt, aki a parlamentben, a sajtóban és minden kínálkozó alkalommal a német–magyar együttműködést szorgalmazta. Nélküle nem alakulhatott meg Magyarországon semmiféle magyar–német gazdasági szervezet. Magánzemélyként fontos szerepet kapott a két kormány közvetlen, titkos kapcsolattartásában; kormány megbízottként gyakran utazott Németországba, ahol fogadta őt a mindenkorai külügyminiszter vagy a kancellár. Szerényi a magyarországi német lobby vezéralakjaként „Mester” (Meister) ügynöki fedőnéven szerepelt a budapesti német követség nyilvántartásában
- 66 Uo. R 90209. A budapesti német követség a Külügyi Hivatalnak (1920. november 22.)
- 67 Uo. R 90048. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1921. január 13.)
- 68 Uo. R 74144. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1921. március 1.) *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról (1918–1934)*. Összeállította és sajtó alá rendezte: NÉMETH ISTVÁN. I. kötet. Az 1920-as évek. Magánkiadás, Budapest, 2016. p. 729.
- 69 ADAP, Serie A: 1918–1925. Band V. 1. Mai 1921 bis 28. Februar 1922. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1987. p. 117. A Külügyi Hivatal a budapesti német követségnek (1921. június 25.)
- 70 Uo. R 74144. Fürstenberg távirata a Külügyi Hivatalnak (1921. november 14.)
- 71 Uo. R 90055. A birodalmi gazdasági minisztérium a Külügyi Hivatalnak (1921. november 8.), illetve a Külügyi Hivatal szóbeli jegyzéke a berlini magyar követségnek (1921. november 28.)
- 72 Uo. R 90047. A Külügyi Hivatal a budapesti német követségnek (1921. október 11.)
- 73 Uo. R 90209. A Külügyi Hivatal feljegyzése a kancellárnak (1921. december 1.)
- 74 PA AA (B), R 90034. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1920. augusztus 8.)
- 75 PA AA (B), R 90034. Fürstenberg bizalmas jelentése (1920. szeptember 3.) a berlini Deutsche Industrie- und Handelstagnak (DIH). Az információt a DIH kérte 1920. augusztus 16-án, mert csak a sajtóból értesült a budapesti szervezet megalakulásáról.
- 76 PA AA (B), R 90034. A budapesti német követség jelentése a DIH-nek (1920. november 28.)
- 77 PA AA (B), R 90087. A birodalmi postaügyi miniszter az AA-nak (1921. március 3.)
- 78 PA AA (B), R 90034. Lévé a testvérkamarákhoz (1921. november 23.)
- 79 PA AA (B), R 90034. Dumke feljegyzése (1924. október 2.)
- 80 PA AA (B), R 90035. Arnold alelnök beszámolója a kamara 1929. évi tevékenységéről (1930. február 3.)
- 81 PA AA (B), R 90035. A kamara levele a DIH-hez (1931. szeptember 23.)
- 82 BORSÁNYI GYÖRGY: *Kun Béla*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. p. 242.
- 83 KARSAI ELEK: *Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek*. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1969. p. 60–63.
- 84 PA AA (B), R 74144. Bd. 1. A Külügyi Hivatal Fürstenbergnek (1922. augusztus)
- 85 *Bethlen István titkos iratai* (Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: SZINAI MIKLÓS és SZÜCS LÁSZLÓ) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. p. 116–117.
- 86 PA AA (B), R 74144. Bd. 1. Wirth kancellár szigorúan titkos utasítása Fürstenbergnek (1922. augusztus 18.)
- 87 PA AA (B), R 74144. Bd. 1. Braun von Stumm jelentése a Külügyi Hivatalnak (1922. október 22.)
- 88 PA AA (B), R 30531, Bd. 1. Szigorúan titkos bizal-

- mi jelentés Budapestről a német–magyar jobboldali együttműködésről (1923. augusztus 23.)
- 89 PA AA (B), R 30531, Bd. 1. Welczeck budapesti német nagykövét jelentése a Külügyi Hivatalnak az Ulain-ügyről (1924. január 26.)
- 90 NÉMETH ISTVÁN: *Magyarok és németek (1914–1934) Gazdaság, politika, Kisebbség, kultúra és katonai kapcsolatok*. Magánkiadás. Budapest, 2016. p. 386.
- 91 PA AA (B), R 30538, Bd. 1. Welczeck jelentése a Külügyi Hivatalnak (1926. január 31.)
- 92 Akten zur deutschen auswärtigen Politik, Serie B: 1925–1933. Band III. Dezember 1925 bis Dezember 1926. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1968. p. 85–88.
- 93 PA AA (B), R 30538, Bd. 1. Levetzow titkos feljegyzése a Külügyi Hivatalnak (1926. január 31.)
- 94 *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. (Főszerkesztő: Ránki György) Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. p. 526–528.
- 95 BEREND IVÁN – RÁNKI GYÖRGY: *Magyarország a fasiszta Németország életterében*. Magvető Kiadó, Budapest, 1960. p. 28–29.
- 96 ANEIGL, H: *Die Agrarkredite in Deutschland*. In: *Agrarprobleme*. Bd. 2. I.T. München, 1929. p. 144. és 150. Idézi: MANFRED NUSSBAUM: *Wirtschaft und Staat in Deutschland während der Weimarer Republik*. Akademie Verlag, Berlin, 1978. p. 224.
- 97 PA AA (B), Ha-Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 1. A magyar követség bizalmas emlékirata az AA-hoz Bethlen és Stresemann genfi találkozója után (1928. január 9.)
- 98 PA AA (B), Ha-Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 1. Német kívánságlista a magyar vámtarifához (1928. január 3.)
- 99 Uo. Feljegyzés Ritternek (1928. február 9.)
- 100 Uo. Kivonat a birodalmi minisztertanács ülésének jegyzőkönyvéből (1928. március 15.)
- 101 Uo. Nemeshegyi tanácsos előadása a háború utáni német–magyar gazdasági kapcsolatokról a Deutsch–Ausländischer–Akademischer Klubban (1929. december 12.)
- 102 Uo. Kivonat a Magyar Gazdasági Évkönyvből. Carl Heymanns Verlag, Berlin, 1930. p. 142.
- 103 FEJES JUDIT: *A magyar–német kapcsolatok 1928–1933*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. p. 54.
- 104 PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns. A. 54 531. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1918. december 23.) Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzulátus jelenté*. p. 74.

Oroszlánok a Kárpátokban

A magyar határok védelme és a Szurmay-csoport 1915-ben

Az Osztrák–Magyar Monarchia vezetése rendkívüli nehézségekkel nézett szembe a világháború kitörésétől kezdve, minthogy rögtön egy szerb–orosz kétfrontos háborúban találták magukat, tele a tapasztalatlanságból adódó hibákkal, amelyeken csak fokozatosan tudtak úrrá lenni. Az orosz túlerő ellensúlyozása miatt az osztrák–magyar vezérkari főnök, Conrad von Hötzendorf 1914 második felében összesen négy hadjáratot¹ indított az északi hadszíntéren, amelyekkel egyrészt meg akarta akadályozni, hogy nagyobb orosz tömegek menjenek Kelet-Poroszországba, másrészt viszont ezekkel a „brutális” ellentámadásokkal jelentősen „lefagott” az orosz túlerőből. Ugyanakkor ezek a veszteségteljes hadjáratok, Julier Ferenc kifejezésével élve: „tüleröltették” a Monarchia haderejét, ezért keleten nagyobb eredményt már csak a német erők döntő átcsoportosításával lehetett elérni. A szerb hadjárat szintén nem elhanyagolható veszteségeket okozott a dualista államnak. A német vezérkari főnök, Erich von Falkenhayn nem hitte, hogy az oroszok döntő vereségével megváltoztatható a háború nem éppen kedvező menete, mert a nyugati frontot erőltette, ott remélte a valódi győzelmet. A keleti német főparancsnok, Paul von Hindenburg azonban kezdte másként látni a helyzetet, és az ő nyomására megalakították január 8-án a német Déli hadsereget (összesen négy német és három osztrák–magyar hadosztály), melyet Conradnak engedtek át. A stratégiai szemléltetváltás továbbra is elmaradt, Falkenhayn mindössze annyit ismert csak föl, hogy legfőbb szövetségeseik rendkívül nehéz helyzetbe került, miközben vállalt feladatának (az oroszok feltartóztatása) igyekezett megfelelni, ezt az 1914 decemberében szerkesztett emlékiratában is elismerte.²

A Monarchia embervesztése a hadsereg közvetlenekkel (műszaki, munkás, trén stb. csapatok) együtt az északi harctéren 1914 decemberének végére elérte a 994 ezer (halott, sebesült, beteg, fogoly, egyéb veszteség) főt, amit 620 ezer főnyi pótlás ellensúlyozott. A Monarchia két hadszínterének összes vesztesége elérte az 1 268 696 főt.³ Az év végéig összesen 863 ezer fő pótlást tudtak küldeni, amely nem fedezte a teljes veszteséget, mivel az északi arcvonalon álló fegyveresek száma mindössze 270 ezer a főt tett ki, azok ellátását 1 millió fő végezte.⁴ A rendelkezésre álló embertartalék (960 ezer fő), az elhasználódást és a lehetőségeket figyelembe véve, havi 150 ezres bontásban, 1915 júliusáig látszott elegendőnek, de ezek már gyengébben kiképzett, másodrendűnek mondható alakulatok voltak. A szorongatott katonai-politikai helyzet Conradot mégis arra sarkallta, hogy 1915 elején újabb, immár az ötödik támadó hadjáratot kezdeményezze.

A cári haderő most már nagyobb erővel a Kárpátokon akartak átjutni, és ezen törekvésükből alakult ki később a kárpáti karácsonyi csata (december 18. – január 19.), majd a kárpáti téli csata (január 23. – március 18.),⁵ végül a kárpáti húsvéti csata (március 20. és április eleje-közepe között). Az előző év novemberében friss erővel a frontra érkező Szurmay Sándor altábornagy a limanovai csata kapcsán már letette névjegyét, bátor és öntevékeny fellépésével. A cári seregek megállítását követően a Szurmay-csoport részt vett az oroszok üldözésében, amelynek során Tuchovig (ma: Tuchów, Lengyelország) jutott, ennek magaslatait december 19-én szállták meg és védelemre rendezkedtek be. Azt követően, hogy a Szurmay-harccsoport kivált a 3. hadsereg kötelékéből (december 25.), annak parancsnoka, Svetozár Borojević már január közepén ezzel az indoklással

kérte vissza Szurmayt az AOK-tól: „Részemre Szurmay: kétszeres erőt jelent”.⁶ Az osztrák–magyar 3. hadsereg rendkívül sokat szenvedett a kárpáti, téli védelmi harcok alatt és egy hitet sugárzó, győzni tudó főtiszt feltétlenül szükséges volt számukra. A magyar altábornagynak nemcsak jó meglátásai vannak, de a legénység „nyelven” is ért, tudja, mit kell tenni, hogy kötelességüket maximálisan teljesíthessék. Szurmay felismeri, hogy jó szóval, megfelelő embereknek adott kitüntetéssel, és kimutatott megértéssel, sokkal többet el lehet érni egyes csapatoknál, mint pusztán a szigorúan megkövetelt fegyvelemmel. Szurmay 1915. január 14-én hagyta el a Biała folyó menti állást és másnap átvette a 7. és 40. gyaloghadosztályokból, a 8. lovashadosztályból, a 75. és 128. gyalogdandárok-ból és az 1. m. kir. népfelkelő lovasdandárból álló ungvölgyi, vagy uzsocki seregcsoport parancsnokságát. Az oroszok visszaszorítását célzó nagyobb offenzíva előtt szükséges volt egyes alakulatok átfegyverzése, a málhavonatot lecsökkentése és átalakítása a hegyi háború követelményeinek megfelelően. Szurmay általános támadási tervét 20-án jelentette az AOK-nak (osztrák–magyar hadsereg-főparancsnokság), eszerint a legközelebbi szándék a malomréti (ma: Zsornava, Ukrajna) vasútállomás – Határhegy vonalának birtokbavétele volt. Az AOK nagy célja Przemysl felmentése volt.

Az oroszok részéről lezajlott január 17–18-án a siedlec-i megbeszélés, ahol értékelik a december 21-e óta történeteket, és a főparancsnokságot képviselő Danilov tábornok a jelentkező problémák (eltérő hadászati elképzelések, ember- és puska hiány stb.) miatt a kivárást rendelte el. Az orosz hadsereg az utóbbi öt hét alatt közel 530 000 katonát veszített a keleti fronton, amely veszteséget azért már ők is megéreztek, tehát volt min elgondolkodniuk. Nem ejtik el teljesen azt a tervet, hogy a nagy támadást Budapest–Bécs ellen folytassák, de ezt a hadműveleti irányt mégis kétséges eredményűnek látták, mert a harcok így elhúzódhattak, és a Monarchia kiesése ellenére a németek tovább folytathatták a hadviselést. Ugyanakkor viszont a Délifront parancsnoka, Ny. I. Ivanov tábornok nem nyugodott bele a Sztavka (orosz vezérkar) döntésébe, mert felfogása szerint a legközelebbi hadműveleti cél nem lehetett más, mint a magyar Alföldre való betörés. Ezért úgy határozott, hogy a december végén elakadt támadást folytatja és megelőzi az osztrák–magyar támadást, amelynek előkészületeiről folyamatosan kapott híreket. Ivanov támadását január 24-ére időzítette és úgy jelentette a fővezérlet felé, hogy az erre vonatkozó rendelkezéseit már ki is adta a csapatoknak. Az orosz 8. hadsereg meg is kezdte a támadást a kedvezőbb fekvésű Dukla horpadásnál, amely azonban február elején elakadt, de annyi eredménye mégis volt, hogy megakasztotta a közben meginduló osztrák–magyar offenzívát.⁷

Az Uzsocki-hágóért indított osztrák–magyar támadás január 22-én kezdődött Turka irányába az egy-másfél méteres hóban, állandó előlapátolás folytatásával. A hólepte, jeges és meredek, kanyargós országutakon ment a tábori és nehéztüzérség, a lovasság, a málhavonatot és az egyéb felszerelés, de minden más a hegységen át, hegyi utakon az „elképzelt legnagyobb nehézségeket”⁸ küzdve le. A tüzérségnek és a málhásállatoknak helyenként meg kellett fordulniuk és kerülő úton kellett követniük az oszlopot, egyes oszlopok alig tudtak megtenni naponta 5-6 km-t. Az egész hadseregcsoportnak, a magasabb törzsek is, három éjjelt a szabad ég alatt kellett töltenie a mínusz 18-20 fokban hidegben, és ezek alapján Szurmay megjegyzi: „A legmerészebb képzelet sem tud arról foglalat alkotni, hogy micsoda fáradalmakkal járt ez az előnyomulás és mégis ekként kellett a hadműveletnek megindulni.”⁹ Az orosz csapatok szárnyainak átkarolása a vártnál nagyobb nehézségekbe ütközött, emiatt az uzsocki csoport a Wysocko-Borynia-magaslat vonalát, amelyet 26-áig el kellett volna érnie, nem érte el. Ennek oka pedig kizárólag a következő volt: „a mélyen behavazott hegyekben való előnyomulás sokkalta nehezebbnek és körülményesebbnek bi-

zonyult, mint azt eredetileg elgondolták.⁷¹⁰ A csapatok előnyomulását a hatodik hadműveleti napon is megnehezítették a silány utak, a sűrű köd és a tartós havazás, ezért a csapatok rövidesen teljesítőképességük határához jutottak.¹¹

Az ellenség fölismerte szárnyainak veszélyeztetését és az ellenállást nem erőltetve, harc nélkül visszahúzódott, így az Uzsoki-hágó legmagasabb pontja január 26-án a Szurmay-csoport birtokába került, majd 28-án a hágót biztosító Byczok, Scezavinka, Magura és Krokosza magaslatok is elfoglaltak. Boroevic táviratban a legteljesebb elismerés mellett méltatta a csoport teljesítményét január 27-én,¹² azonban Teschenben nem látták ilyen rózsásan a helyzetet, a menetcélok időben történő el nemérése miatt. Félték, hogy a támadási lendület elvész, amit az a körülmény is valószínűsített, hogy a csapatállományok máris nagyon leapadtak és a betegen távozók (tüdő- és bélmegebetegedések, fagyások stb.) száma napról napra nőtt. Már annak a veszélye is fölmerült, hogy a 3. hadsereg támadása kudarcba fullad a kedvező jelek ellenére. A közben meginduló kiterjedt és heves orosz támadások január 30-áig az osztrák–magyar VII., X. hadtestnél és később a III. hadtestnél is a 3. hadsereg arcvonalát benyomták.

A Szurmay-csoport január 31-én újraindított támadása elakadt a nagy hóban, és mivel a szomszédos erők sem tudtak tért nyerni, ezért a meglévő állást kezdik szívós védelemre kiépíteni, valamint a mögöttes területen helyreállítási munkákba fognak. 1915 elején több harcoló egység is a Szurmay-csoport alárendeltségbe került, másokat elvonnak tőle, az ilyen elvonások-visszacsatolások többször megismétlődnek a későbbiekben a harchelyzetnek megfelelően. Boroevic azonban értékelte Szurmay és csoportja addigi teljesítményeit és a február 8-ai táviratában így fogalmazott: „Az uzsoki oroslánnak szívből köszönöm” – („... dem Loewen von Uzsok dankt herzlichst”). Állásait a seregcsoport február és március hónapokban az oroszok ismételt támadásai ellen megtartja, de közben újra az osztrák–magyar 2. hadsereg alárendeltségébe kerültek a hatékonyabb együttműködés érdekében. Miközben a téli mazuri csatában (február 7–21.) a német 8. és 10. hadsereg kiszorította az orosz 10. hadsereget Kelet-Poroszországból, közel száz-ezer orosz katonát ejtve fogságba, a frontvonal középső szakaszán a német 9. hadsereg ért el sikereket Varsó irányában, és attól délnyugatra. A Kárpátokban ugyan elakadt az osztrák–magyar 2. hadsereg támadása, de a front legdélibb szakaszán a Pflanzer-Baltin hadseregcsoportnak viszont februárban sikerült Bukovinát visszafoglalni.¹³

Az orosz hadvezetést 1915 elején Przemysl várható eleste arra ösztönözte, hogy Ivanov tervét valósítsák meg. Ezért az erőd eleste (március 22.) előtt, március 19-én olyan parancsot adtak ki, hogy a cári csapatoknak „tekintet nélkül a veszteségekre” az orosz húsvétig, április közepére el kell érniük a magyar fővárost.¹⁴ Tehát Budapest elfoglalását tűzik ki célul, miután teljesen bizonyossá válik, hogy a németek ellen képtelenek eredményeket elérni. Ennek érdekében a magyar határhoz rendelik a még meglévő szibériai és kaukázusi elit hadosztályait, támadásra küldve azokat a rosszul kiépített, de jól védhető állások ellen. A hegyek gerincvonalai mentén, nem közvetlenül a gerincen kiépített osztrák–magyar állások a gyakori előre-hátra mozgások, illetve a súlyos nehézségekbe ütköző utánpótlás eljuttatása miatt csak részben kiépítettek, az időjárás viszontagságai ellen sem megfelelőek, de magaslati előnyük révén főként biztosítottak az alulról nagy erővel támadókkal szemben.

Március végén a Szurmay vezette hadseregcsoport védelmi állása a galíciai fennsíkon (Halics-magaslat) van 5 km-re az Uzsoki-hágótól, védvonaluk merőlegesen fekdűt a hágón átvezető országútra. Tőle jobbra a német Déli hadsereg, balra pedig a 2. (Böhm-Ermolli) hadseregnek V. (Puhallo tábornagy) hadteste csatlakozott a csoport védelmi vonalához, melynek előterét több sornyi szögesdróttal erősítették meg, biztonságkép-

pen hátrébb egy második védvonal is épült. Külön problémát jelentett, hogy az év első hónapjaiban szokatlanul hideg tél uralkodott a Kárpátok előterében, és mint Szurmay megjegyzi: „a legnagyobb harcok idején szibériai hóvihar dühöngött”.¹⁵ A fagyás jelentette veszélyek kivédése komoly felelősséget jelentett az altábornagy számára, mert mint írta: „még ez a tényező is figyelembe veendő óriási kihatásánál fogva a csapat ellenálló képességére és az ebből eredő veszteségekre.”¹⁶ Szurmaynak alárendelt csapataiban maximumra kellett fokoznia a harckészséget, hogy tartani tudják magukat a lehetetlen viszonyok között, ezért a köteleességteljesítés parancsán túl mozgósítani kellett minden „láthatatlan erőtenyezőt”, hogy alárendeltjei kitarását fenntartsa.¹⁷ A zord időjárás és az oroszok rendkívüli nyomása valóban „emberfölötti teljesítményeket” követelt meg a Kárpátokban küzdő minden hadseregtől, de a siker most sem a túlerő kérdése volt, hanem az erkölcsi-pszichikai terhelhetőségé. Ebből a szempontból a hazájukat védő magyar csapatok feltétlenül előnyben voltak.

A legkeményebb harcokat a Szurmay-csoport április hónapban vívta az Uzsoki-hágó megtartásáért, a vad erejű orosz támadásokkal szemben. 1915. március 31-én az osztrák–magyar 2. hadsereg frontvonalát több helyen, április 1-én pedig mindenütt nagy erejű orosz támadások érték, a frontszakasz recsegni-ropogni kezdett, és csak a visszavonulás menthette meg a hadsereget az összeomlástól.¹⁸ A Szurmay-csoport jobbszárnya egy jól kiépített védelmi állás volt sok drótakadállyal, és a legénység számára rajkályhakkal fűthető földalatti rókalyukakkal. Az orosz arctámadások itt sikertelenségre voltak ítélve és ez a frontszakasz valóban szilárdan tartotta magát a gorlicei offenzíváig. A gondot a csoport balszárnya (7. hadosztály) jelentette, mert itt és a bal szomszéd (V. hadtest) jobb szárnya közt Patakófalunál (ma: Dubrinics, Ukrajna) egy kb. 14 km-es űr keletkezett, mivel az V. hadtest március 31-én Bukowe Berdo–Wilki–Brechy vonalra ment vissza. Az oroszok felismerték a „rést”, azt főerőikkel támadták meg, és a védendő szakaszt átvevő Szurmay-csoportnak alig maradt ideje lövészgödöröket ásni a fagyott talajba. Ez a helyzet azért állt elő, mert Szurmay altábornagy a kiadott parancs ellenére nem volt hajlandó visszavonulni, és inentől kezdve igen érdekes fejlemények következtek. Mint visszaemlékezésében írta: az „április 1–2-án nagycsütörtök és péntek napján, naplóm feljegyzése szerint éjfélig, következő nap 4.30-tól este 10 óráig egyik telefonbeszélgetés a másik után folyt, egyik távirótömeg a másikat hajszolta, s mind azon kérdéssel foglalkozott, hogyan tömöm be, illetőleg hogyan szállom meg a nagy, 14 km-es rést...”¹⁹

Az altábornagynak figyelembe kellett vennie azt, ha elfogadja a magasabb (Böhm-Ermolli) parancsnokság direktíváját és visszamegy a Havasköz–Csontos (ma: Kostryna, Ukrajna) vonalba, azzal egy 35 km-nyi, többnyire magyar területet adna föl az Ungvölgyében, és ezzel a harcok átkerülnének ismét a határon belülré, amit Szurmay elfogadhatatlannak tartott. Tisztában volt azzal is, hogy saját katonáit mennyire lehangolja már önmagában a visszavonulás gondolata, különösen pedig akkor, ha egy viszonylag jól kiépített állást kell feladnia egy rosszabbért. Szurmay a rendkívül fontos és „sok magyar vérrrel védett” Uzsoki-hágó önkéntes feladását nem akarta elfogadni. Ezért az altábornagy „személyesen kérte telefonon a hadseregparancsnokot, hogy hagyják meg állásában; balszárnyát a Halicz-on biztosítottak vélte, ha a 33. hadosztály Wolosate-tól északra kitar.”²⁰ Az V. hadtest, illetve a 33. hadosztály-parancsnokság azonban a kitarást nem tartották lehetségesnek, Böhm-Ermolli pedig ragaszkodott a visszavonulási intézkedés végrehajtásához, emiatt Szurmay kénytelen volt „mintaszerűen kiépített” állásainak kiürítését és utánpótlási hálózatának lebontását elrendelni. A tüzéséget, löszert, egyéb trénavonatokat hátraíndította, azonban visszavonulási intézkedéseket továbbra sem adott ki, ami nagy merészség volt a részéről, hiszen dacolt a kiadott parancssal.

A visszavonulás végrehajtásának elkerülése érdekében Szurmay szervezésbe kezdett, és nemcsak a Wolosate völgyében visszavonuló 33. közös hadosztály visszatartását és Ustrzyki Górne-nál védelembe helyezését kérte a hadsereg-parancsnokságtól, de a korábbi átszervezések során a csoportjától elvett csapatokat is kérte hozzá visszarendelni, a 128. és a 71. dandárokat. Komoly nézeteltérések és súrlódások alakultak ki a magasabb parancsnokságokkal, különösen a 33. hadosztály miatt, mert mint az altábornagy írta: „Minden fórum azzal érvel, hogy a hadosztály le van strapálva, élelmezés és lőszer-vonata vissza van diszponálva tehát nem állhat meg. De én nem tágitók. [sic]”²¹ Ráadásul a 33. hadosztály (összesen három dandár) parancsnoka, Goglia altábornagy rangidősebb volt Szurmaynál, ennek ellenére is kérte a hadosztályt, vállalva annak ellátását. Így is történt. Április 1-én megjött a második parancs, amelyben ideiglenesen az altábornagynak rendelik alá ezt a hadosztályt, viszont egy másik „ajánlás” is érkezik, amelyben felvetik, hogy neki kellene tartani a Czeremha–Piliska–Kincezyk–Bukovsky vonalat a rés elzárása érdekében, mire Szurmay válasza: „Nem jó; túl közel van az Ung völgyéhez (5 km) és bárhol betör, rögtön az Ung völgyében van az ellenség és minden intézetem elvész. Inkább elől maradok, amíg lehet a Halics magaslaton és csatlakozom bal szomszédomhoz.”²² Még aznap este érkezett a harmadik parancs, amely módosítva ugyan, de szintén visszavonulást rendelt el.

Szurmay naplója szerint: „... április 2-án nagypéntek legnehezebb napom mióta a fronton vagyok. Hajnalban írtam meg a fenti parancsnak megfelelő visszavonulási rendelkezéseket, de örömmre azokat nem kellett kiadni, mert mialatt letisztázták, jött ismét egy új, immár a negyedik parancs, hogy tartsuk állásainkat, továbbá, hogy hadseregcsoportom a 2-ik hadsereg kötelékéből kilép és a német Déli hadsereg parancsnokság alá rendeltetik.”²³ A német Déli hadsereg parancsnoka, Linsingen tábornok célszerűtlennek tartotta a visszavonulást és az állások megtartását tartotta fontosnak, amely álláspontot végül az AOK elfogadott.²⁴ A Szurmay-csoportnak tehát továbbra is az Uzsoki-hágót kellett védenie, miközben a 2. hadsereg csapatainak zöme (a IV. Tersztyánszky hadtest) április 3-án visszament a Kárpátok országhatárt jelentő főgerince mögé, amely időlegesen a harcoknak újra magyar területre való áttételét jelentette.

A Szurmay-csoport április elején három és fél hadosztályból állt, összesen 26 ezer puskával, és aránylag sok (38) üteggel rendelkezett.²⁵ Szinte kizárólag magyar területről kiegészített csapatokból állt, de az sem volt mellékes, hogy az utolsó hetekben csak az időjárástól szenvedett, tehát pihentnek volt mondható. Komolyabb harcra április 6-án reggeltől került sor a balszárnyon, a 40. honvéd hadosztály arcvonalát több helyen érte gyalogsági roham. A honvédek itt egészen közelre engedték az oroszokat és a hirtelen megindított géppuska- és puskatűzzel teljesen megsemmisítették a támadókat. A háború kilencedik hónapjára az osztrák–magyar csapatok már elégséges tapasztalatot szereztek, hogy kétséges helyzeteket is uralni tudjanak, ameddig az emberileg lehetséges volt. Ugyanis más pontokon az oroszok eredményeket értek el, előbb a Bukowke Berdo-n, ahol a 102. népfőlkelő zászlóaljat kényszerítették visszavonulásra, majd a Szeroki W.-n a 29. honvéd gyalog ezred állásait törték át, végül a Halicz-magaslaton a 128. dandárnál történt ugyanez. A helyzet estére csak rosszabbodott. Szurmay az esti helyzetjelentésében már azzal számolt, hogy a II. védvonalba kell visszavonni csapatait, amely védvonal ellenálló képességét maga sem tartotta sokra. Ezen helyzetjelentés miatt éles hangú táviratváltásra került sor a német Déli hadsereg-parancsnoksággal.²⁶

Az oroszok igyekeztek kihasználni erőfölényüket, amit Szurmay is megtapasztalt: „Saját szememmel láttam a Szeroki W. elleni támadást. Az ellenség gyalogsága számos, 8-10 egymás mögötti sorban nyomult lassan, de feltartóztathatatlanul előre és nem törő-

dött nagyon hatásos tüzéségi tűzünkkel.²²⁷ A csoport-parancsnokság április 7-ei, reggeli jelentésében írták: „Április 6-án késő este az oroszok ötször ismételték meg a rohamot az 1104 háromszögelési pont, Beskid Wolosacki körüli állásrész ellen. Csak a kíméletlenül alkalmazott tömeg győzött, amelyet a tűznek lehető legerősebb gyorsításával sem lehetett feltartóztatni. A 8-10 sorban egymás mögött közeledő támadók hátsó sorai pótolták az elülső sorok veszteségeit. Az oroszok iszonyú veszteségeket szenvedtek, de a saját csapatoké sem csekély...”²²⁸ Az oroszok rendkívüli nyomása miatt a Szurmay-csoport balszárnyának el kellett hagynia a régi, jól bevált állásait, és a II. védővonalába kellett csapatait is visszakanyarítani, ahol 2-400 lépésre az ellenségtől, jeges vízzel előntött gerincállást kellett tartani. De „ott azután elvérzett az orosz tömeg, mert nem tudta legyőzni hős lelkű csapatainkat. Pedig április első felében a magaslatokon még szibériai hideg volt és a négy hetes nehéz küzdelem során igen sok nap volt, amidőn egyik súlyos krízis a másikat hajszolta.”²²⁹

Április 10-én este a völgyekben jeges eső zuhogott, a hegyek tetején hóviharak tomboltak. Több hadtest-parancsnokság is olyan jelentéseket kap ekkor, amelyek a katonák teljes kimerüléséről, a hidegtől, hóviharoktól való szenvedését írta le. Szurmay emlékirataiban felidéri ezeket a kétségbeesett hangú jelentéseket,³⁰ melyeket sorban az összes ezred- és zászlóaljparancsnok megküld. Részlet az április 12-ére szóló kemény hangú, általános intézkedéséből: „Az időjárásnak kitett, a gerinceken álló csapatok panaszaira és fásultságára az a válaszom, hogy a csoport-parancsnokság tartalékkal a felváltásukra nem rendelkezik és nincs módjában, hogy a zászlóalj- és századparancsnokok szolgálatát elvégezze.”³¹ Az ellenrendszabályok (bőséges élelem, kávé-, teafogyasztás stb.) ha eredményesek is voltak, a nagy veszteségeket és a rengeteg szenvedést nem tudták megakadályozni. Ugyanakkor nyilvánvalónak látszik, hogy ha az egyszerű katonák nem úgy gondolkodtak, érezték volna, mint parancsnokuk, akkor nem tudták volna elviselni az embertelen viszonyokat, a támadó orosz tömegek nyomását. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a Szurmay-csoport katonái az oroszán elszántságával küzdöttek hazájuk védelmében.

Közben az oroszoknál zavar támadt, mert Ivanov április 10-ei utasításában megállást rendelt csapatainak. Ennek okát a budapesti Hadilevéltár szerkesztői orosz forrás alapján abban látták, hogy Ivanov korábbi vezérkari főnöke, Alexejev tábornok új besorozásában, az Északnyugati arcvonal parancsnokaként egyszerűen másként ítélte meg a támadási súlypont fontosságát. Alexejev újra a kelet-Poroszország elleni „halálos döfést” látta célravezetőnek, és nem a Kárpátokon való átjutás erőltetését.³² Nyikolaj nagyherceg azonban Ivanovot, annak korábban vallott felfogását támogatta, és megkövetelte, de határozott parancs és erősítések hozzárendelése nélkül, hogy a Délnyugati arcvonal folytassa támadását. Az orosz támadások tehát folytatódtak, de már érezhetően kisebb eréllyel. Mivel az orosz 3. hadsereg április 6-án, a 8. pedig 10-én beszüntette döntő támadását, a kárpáti húsvéti csata ezzel véget értnek volt mondható. A központi hatalmak sikerrel akadályozták meg az orosz tömegek átjutását magyar területre, ugyanakkor Przemyslt nem sikerült fölmenteni. Április 10-e után a támadások jóval kisebb elszántsággal folytatódtak a Szurmay-csoporttal szemben, és az oroszok megelégedtek a kisebb, helyi sikerekkel.³³ A végletekig kimerült csapatok számára a következő napok a támadások elhárításával és ellentámadások indításával teltek ugyan, de a csoport helyzete lassan megszilárdult.

Április 15. és 20. között az időjárási viszonyok miatt harcszünet áll be a Szurmay-csoportnál, amit az állások megerősítésére használtak ki, szögesdrót akadályok, fényszórók, lángszórók, géppuskák kerültek beépítésre, nem is hiába, mert 21-én újabb nagy erejű támadás érte a csoport arcvonalát. Az oroszok többnyire sikertelenül támadtak,

de a heves nehéztüzérségi tűz segítségével a Sárkány-alcsoportnál sikerült ideiglenesen megkapaszkodniuk. Április 25-étől kezdve a nagyobb szabású orosz támadások megszüntek, a következő nap az orosz ütegek tüze is alábbhagyott, vélhetően ők is kifogytak tartalékaikból. A kisebb orosz előretöréseket, a pótlások által megszilárdult és a folyton épülő drótkadályok mögött védekező csapatok könnyedén visszautasították. A tüzéség, különösen a küzdővonalba előrevont, egyes lövegeknek oldalazó tűzhatása lefogott és megállított minden elszigetelt orosz előretörést.

Szurmay altábornagy az Uzsoki-hágó és az Ung-völgy több hónapon át tartó sikeres megvédéséért a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét kapta bárói ranggal és „uzsoki” előnévvel. A Mária Terézia Katonai Rend adományozásának feltételétél Surmay azzal a hadászattal nagyon fontos és a 2. hadsereg-parancsnokság intézkedésével ellentétben álló, vagyis önálló elhatározásával teljesítette, hogy a Kárpátok főgerincén húzódó régi állásaiban kitartott, annak dacára, hogy csoportjának balszárnya elszigeteltté vált a 2. hadsereg zömétől, annak visszavonulása miatt. Lényeges kiemelni, hogy a Surmay-csoport „sziklaszilárd kitartása”³⁴ megakadályozta, hogy az oroszok átörjenek magyar területre. Valamint azt, hogy a keleti Kárpátokban zajló harcok messzemenően igazolták azt a tételt, hogy a Kárpátok koszorúja, az arra alapozott koncentrált katonai erő, még túlerejű ellenség támadása esetén is képes védelmet nyújtani.

Veszteségek

Az északkeleti Kárpátokban elért fontos sikert súlyos áldozatokkal kellett megfizetni. A zord időjárással nehezített harcok egész embertömegeket nyeltek el. A budapesti Hadilevéltár összesítése³⁵ alapján a következő veszteségek mutathatók ki:

1915.január1-énazoroszhadszinténterlevőelsővonalbanállóosztrák–magyar gyalogság és a lovasság lovasainak, lövészeinek állománya:	287.660 fő
A január 1-től április 30-ig kiállított pótlás:	737.460 fő
A délkeleti hadszintérről érkezett seregtettek létszáma:	71.700 fő
Összesen:	1.096.820 fő
Ezzel szemben a gyalogság 1915.május 1-i puska létszáma az orosz harctéren:	535.000 fő
A összefogyatékösszege, tehát: halott, sebesült, beteg, eltűnt, fogoly; tiszték, legénység és a hadtáp- és ellátási alakulatokkal együtt:	673.000 fő
Przemysl várának védőőrsége:	120.000 fő
Az osztrák–magyar északihaderőnek összes vesztesége január 1-től április 30-ig:	793.000 fő
Ebből a hadsereg körletekben meggyógyultakat nem számítva: halott, eltűnt, fogságba esett:	238.000 fő
Przemysl várának védőőrségét beleszámítva:	358.000 fő

Azonban más számítások szerint a Kárpátokban harcolt osztrák–magyar csapatok (a 2., 3., 4. hadsereg, a Pflanzler-Baltin hadseregcsoport és a német Déli hadsereg osztrák–magyar csapatai) teljes vesztesége halottakban, sebesültekben, eltűntekben és fogságba jutottakban kerekén 380 000 főt tett ki.³⁶ A budapesti Hadilevéltár szerkesztői szerint bármelyik számot is fogadjuk el, tényként mutatkozik, hogy a téli hegyi háború egyik hatása az volt, hogy a betegség miatt elszállítottak száma meghaladta a sebesültekét, vagyis az ellenség okozta véres veszteség jelentősen alatta maradt az időjárás okozta veszteségeknek. Nagyon sokan fagytak halálra, vagy pusztultak el a különböző betegségekből, sok sebesültet nem lehetett lehozni a hegyekről, akik emiatt halálra voltak ítélve. A nem véres veszteséget a Hadilevéltár szerkesztői „mintegy 400.000 főre” teszik, ami az északi haderőnek majdnem 40-50%-a volt.³⁷

A második Szurmay-csoport (7. hadosztály, 40. hadosztály, 128. dandár) április (1–30.) hónapra vonatkozó veszteségkimutatása³⁸ szerint a betegek és a fagysérültek száma 4340 fő volt, amely jócskán meghaladta a sebesültekét:

Sebesült	Beteg	Fagyás	Összesen
tiszt és legénység	tiszt és legénység	tiszt és legénység	tiszt és legénység
2945	3244	1096	7285

Érdeemes összehasonlítani a Szurmay-csoport veszteségeit a Tersztyánszky Károly vezette IV. hadtestbe tartozó 41. honvéd hadosztályéval. Ez a honvéd hadosztály két hónapon át volt az első vonalban, ezalatt szinte megszakítás nélkül harcban állt. Az 1915. február 15-étől április 15-éig terjedő időben a hadosztály vesztesége³⁹, a hozzá beosztott idegen csapatokat nem számítva:

halott és sebesült:	123 tiszt	7832 fő
eltűnt és fogságba esett:	76 tiszt	7188 fő
beteg:	143 tiszt	4235 fő
összesen:	342 tiszt	19.255 fő

A hadosztály vesztesége hadilétszámának majdnem kétszerese volt, miközben az adott időszakban 16 menetzászlóaljot vett fel, de ennek ellenére útközet-állományának átlagban csak a felével rendelkezett. Ennél a hadosztálynál a betegek száma jelentősen alacsonyabb ugyan a sebesültekénél, de az összes veszteség aránya így is döbbenetes. A betegek számában legnagyobb tételt a súlyos fagyások (kb. 1200) jelentette, viszonylag kevés volt a fertőző beteg (kb. 150 vérhas, 15 tifusz), mivel ezen betegségekkel szemben a hadvezetés szigorú ellenrendszabályokat léptetett életbe. A veszteségeket fokozta a nem megfelelő, vékony ruházat, és az olyan negatívumok, mint a papírtalpu bakancsok, amelyek vizet érve napokon belül szétmállottak. Ezek a veszteség arányok összességükben azt jelentették a Monarchia számára, hogy hadereje nagyobb lökő erejű offenzívára önmagában már nem volt képes, és így a Németországnak való alárendelődést siettetett. Ugyanakkor a Szurmay-csoport honvédekének fanatikus ellenállása elérte azt, hogy a világháború legeredményesebb frontáttörése az orosz fronton egy jóval kedvezőbb pozícióból történhetett, másrészt az oroszok figyelmét is elvonta a front északibb szakaszáról. A Szurmay-csoport a goricei áttörésben kisebb, korlátoltabb célú feladattal vett részt.

A petrográdi vezérkar vezetője, Bjeljaev tábornok, áprilisban 1 900 000 fő (halott és hadifogoly) veszteséget ismert el a háború kezdetétől,⁴⁰ de ebben a számban nincsenek benne azok, akik később felépültek és visszakerültek a frontra. A Kárpátokban januártól kezdődően elszenvedett orosz veszteséget, csak halottakban 500 ezerre⁴¹ lehet tenni, emiatt is érdemes idézni Molnár Ferencet, aki mint haditudósító járt a gorlicei áttörést követően a visszafoglalt Lembergben, és a helyiektől megismerte az orosz tisztek véleményét. E szerint a Kárpátok előteréből az oroszok naponta 20-25 sebesültszállító vonatot indítottak és az itt elszenvedett vereség fölött számukra egy Waterlooval,⁴² hiszen elveszítették első osztályú támadóerejüket. Az 1915. május 2-án Gorlice fölött meginduló frontáttörési sorozat kegyelemdőfésként érte a megrendült állapotú cári haderőt, amelynek ezt követően majd egy évre volt szüksége a reorganizációra. Augusztus végén az egyesített német–osztrák–magyar csapatoknak sikerült elfoglalniuk a rendkívül megerősített Breszt-Litovszkot, de ezt követően a sikeres offenzíva megállt, a sikert nem lehetett tovább fejleszteni, ahogy azt Conrad szeretette volna, mert Falkenhayn beérte az addig elértekkel, és újra a nyugati fronton kereste a döntő eredményt. Azt a célt viszont, hogy Magyarországot felszabadítsák az orosz fenyegetés alól, teljes mértékben sikerült elérni.

JEGYZETEK

- 1 A négy galíciai hadjárat: 1. augusztus–szeptemberben az orosz főerő lekötése, sőt megverése céljából a kelet-galíciai hadjárat. 2. októberben, Hindenburggal közösen a Visztula mindkét partján lezajlott hadjárat. 3. novemberben a krakkói hadjárat, amely az orosz gőzhenger közepét és déli szárnyát állította meg. 4. a december 8-ai ellentámadással kezdődő kárpáti hadjárat, amely a limanowai győzelmet hozta. *Julier Ferenc: A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1933. 39. o. De a galíciai hadjáratokat másképpen is lehet rangsorolni, lásd: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Szerkesztő: Ravasz István. Petit Real kiad. 2000. 311. o.; és Molnár 1932. 33–85. o.*
- 2 Az osztrák–magyar hadvezetőség „Három hadsereget vont át a Visztula bal partjára s csak gyenge erőket hagyott Galiciában. *Ez önfeláldozásnak tekinthető.*” Falkenhaynt idézi: *A Világháború 1914–1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. Szerk. és kiadja a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, 1928–1942. VII. köt. 665. o.*
- 3 *A Világháború VII. köt. 656. o.*
- 4 1915. január 1-én az orosz hadszíntéren lévő osztrák–magyar gyalogság és lovasság együtt 287 660 főt tett ki. *A Világháború VIII. köt. 795. o.*
- 5 *Czékus Zoltán: Az 1914–18. évi világháború összefoglaló története. Budapest, 1930. 160. o.*
- 6 Losonczy *Szakall Kálmán: Uzsok hősei, 1914. Szerk. Vándor Kálmán. Budapest, 1940. 90. o.*
- 7 *A Világháború VIII. kötet. 40. o.*
- 8 Hadtörténelmi Levéltár, 1876. Tanulmánygyűjtemény. 5. o.
- 9 Uo. 6. o.
- 10 *A Világháború VIII. köt. 85. o.*
- 11 Emiatt és mert az orosz fővédelmi vonal megtámadása előtt a csapatokat feltétlenül pihentetni kellett, ezért Borojević január 28-ára pihenőnapot adott. *A Világháború VIII. köt. uo.*
- 12 „... a legutolsó napok alatt kiállott emberfeletti fadaralmak állhatatos legyőzésével véghezvitt kiváló teljesítményeiért legteljesebb elismerésemet fejezem ki és a szép eredményhez úgy vezetőségnek, mint a csapatoknak szerencsét kívánok.” HL, 1876 TGY 7. o.
- 13 *Galántai József. Az első világháború. Budapest, 2000. 249. o.*
- 14 *Szurmay 2005. 70. o.*
- 15 Hadtörténelmi Levéltár Personáliák. 176. doboz. *Uzsoki harcok, 1915. április. c. gépelt irat. 4. o.*
- 16 HL PERS. 176. doboz. *Uzsok, 1915. április. uo.*
- 17 „Egy láthatatlan erőtenyező – írta Szurmay – van azonban még, amely a vezetőt épp úgy, mint a csapatot bensőleg a legnagyobb erő kifejtésre készíti és ez a hazaszeretet. ... Ha tehát hazájának határait, saját tűzhelyét védi a magyar katona, még többszörös túlerővel is szembeállíthatjuk.” HL PERS. 176. doboz. *Uzsok, 1915. április. uo.*
- 18 *A Világháború VIII. kötet. 565. o.*
- 19 HL PERS. 176. doboz. *Uzsok, 1915. április. 4. o.*
- 20 *A Világháború VIII. kötet 571–572. o.*
- 21 HL PERS. 176. doboz. *Uzsok, 1915. április. 4. o.*
- 22 HL PERS. 176. doboz. *Uzsok, 1915. április. uo.*

- 23 HL PERS. 176. doboz. *Uzsok, 1915. április. c. gépelt irat. 4. o.*
- 24 A budapesti Hadilevéltár szerkesztői szerint: az iratváltások azt „valószínűsítik, hogy a hadsereg-főparancsnoksága német Déli hadsereg-parancsnokság erélyes közbelépésére határozta el magát a beavatkozásra.” *A Világháború VIII. kötet. 573. o.*
- 25 *A Világháború VIII. kötet. 698. o.*
- 26 A német Déli hadsereg-parancsnokság megütöközését fejezte ki, hogy a Szurmay-csoport az állását két helyen feladta, elrendelték ugyan a visszavonulást, hozzátéve: „... De kötelessége a hátsó vonalat az utolsó emberig védeni; és ha ebbe az egész csapat bele is pusztlul, a csoport ekkor mégis megtette a kötelességét.” A Linsingen parancsát közvetítő Hughes-sürgöny lapjára Szurmay saját kezűleg a következőket írta: „Ez nyilván tévedés! Én vezérkari főnököm jelenlétében azt jelentettem, hogy az Ung völgyet könnyebben tarthatom, ha egyelőre az elülső állásban maradok (időnyereség a II. vonal kiépítéséhez, tartalékok odavonásához, stb.). [...]” *A Világháború VIII. kötet. 709. o.*
- 27 *A Világháború VIII. kötet. 709. o.*
- 28 *A Világháború VIII. kötet. 710. o.*
- 29 HL PERS. 176. doboz. *Uzsok 1915. április. c. gépelt irat. 5. o.*, és *A Világháború VIII. kötet. 723. o.*
- 30 Schöbl ezredes a 79. gyalog ezred parancsnoka, telefonon, de írásban is leadta a következő jelentést: „»Hóvihar teljesen demoralizálta az embereket. Őrsök majdnem megfagyva, részvétlenül állnak a szél és ellenség felé. Előre sem látni, sem lőni nem lehet, mert a hóvihar lehetetlenné teszi a szem kinyitását, de állni sem lehet, mert a vihar az embert eldönti. Ily viszonyok között én és a kevés még itt lévő tiszt képtelen hasznos munkára. A katonák az emberi teljesítőképesség határain túl letörtek, teljes apátiába estek és a halállal való fenyegetés stb., sem hatásos, teljesen közömbösek...«” Schöbl telefonon kérte, hogy az ezred a völgybe vonulhasson vissza, mire Szurmay válasza: „Egy lépést sem vissza, felváltás lehetetlen, elől csak figyelők hagyandók, kik 5 percenként felváltandók. Ezred gránic [határ] mögött szélvédett hófedezékek! Állandóan meleg teát és kávé adni az embereknek, amiből van elég! Nem szabad senkinek sem megfagyni!” HL PERS. 176. doboz. *Uzsoki harcok 1915. április. 5. o.*
- 31 *A Világháború VIII. kötet. 719. o.*
- 32 Elképzelhető, hogy Alexejev és fölismerete, hogy a harcok fókuszában álló honvéd csapatok által védett Kárpáti arcvonalszakaszt nem lehet áttörni, és talán ezért gondolta úgy, hogy a harcok súlyját át kell helyezni Kelet-Porosországra.
- 33 *A Világháború VIII. kötet. 720. o.*
- 34 A május 8-ai Höfer-jelentésből: „Az a csoport, amely már hónapok óta őrizte a hágó környékét, mindvégig sziklaszilárdan kitartott.” idézi: *A Világháború VIII. kötet. 732. o.*
- 35 *A Világháború VIII. kötet. 795. o.*
- 36 *A Világháború VIII. kötet. 796. o.*
- 37 Uo.
- 38 *Hadtörténelem, 1921. 1. évf. Az Uzsoki hágó védelme. Stielly Walter vezérkari alezredes. 62. o.*
- 39 *A Világháború VIII. kötet. 684. o.*
- 40 Sir Alfred Knox: *With the Russian army 1914-1917. London, 1921. Az orosz vezérkarhoz rendelt angol katonai attasé, vezérőrnagy könyve. 267. o. [web:] https://archive.org/stream/withrussianarmy101knoxuoft/withrussianarmy101knoxuoft_djvu.txt (utolsó letöltés: 2015. június 20.)*
- 41 Vitéz *Doromby József: A magyar gyalogság. Szerk. vitéz Doromby József és Reé László. Budapest. é. n. A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története. 319. o.*
- 42 *Molnár Ferenc: Egy haditudósító emlékei. Franklin, 1916. 378–379. o.*

100 évvel ezelőtt született Simonyi Károly, a polihisztor tudóstanáár

Simonyi Károly
mérnök-fizikus

Simonyi Károly, a polihisztor tudóstanáár, fizikaprofesszor, éppen 100 évvel ezelőtt, 1916. október 18-án született. Műszaki érdeklődése ellenére rendkívüli irodalmi műveltségre tett szert, melyet későbbi munkája során kamatoztatott. Bay Zoltán csoportjának tagjaként tevékenyen közreműködött a később világhírűvé váló *Hold-radarkísérlés*-ben. Nemcsak kiváló egyetemi előadó, de sikeres tankönyvíró is volt. Több szakkönyve, tankönyve – például *Elméleti villamosságtan*, *Villamosságtan*, *Elektronfizika* –, példatára, nemzetközi szinten is rendkívüli sikereket ért el, számos nyelven adták ki, és még külföldön is a téma legajánlottabb szakkönyveiként tartják számon. Munkásságát a méltán világhírűvé vált, *A fizika kultúrtörténete* című könyvének megírásával tetőzte be. Sopronban magfizikai laboratóriumot alapított és megépítette az első hazai Van de Graaff rendszerű részecskegyorsítót, amely

lyel *Magyarország először hozott létre atommagreakciót mesterségesen gyorsított részecskéekkel*, amelyért 1952-ben Kossuth-díjat kapott. Ezen kezdeményezésének kiváló folytatói – Krasznahorkay Attila és munkacsoportja – éppen napjainkban értek el világhírű eredményt a debreceni ATOMKI-ban, amely a sötét anyaggal kapcsolatos új kölcsönhatás, illetve részecske felfedezésével kecsegtet. Lehetséges, hogy a természet ötödik alapvető kölcsönhatását sikerült felfedezniük. Ebből az eredményből – ha a feltételezések más fizikai laboratóriumokban is megerősítést nyernek – akár egy újabb magyar fizikai Nobel-díj is születhet [18].

Simonyi Károly Egyházásfaluban született Sopron vármegyében, tízgyerekes, szegény-paraszt, földműves család hetedik gyermekeként. Édesapját nem ismerte, mert fiatalon, születése előtt meghalt. Édesanyja másodszor is férjhez ment, mert egészen természetes, hogy hét gyermekkel nem lehetett özvegyen maradni. „Csodálatos második házassága volt, az utána született három testvér pontosan beleillett a családba, a mai napig édestestvérként szeretik egymást.” [1] Ez a kis falu Magyarország nyugati részén fekszik: Sopron–Kőszeg–Egyházásfalu majdnem egyenlő oldalú háromszöget feszítenek ki. Jó génkészletet örökölt, mert szülei a különben is művelt falu átlaga fölé emelkedtek. Édesanyja egészen jól beszélt németül, mivel a Fertő-tó körül a történelmi Magyarországon több német anyanyelvű falu is volt, s akkori szokás szerint cseregyerekként rövid időt más családnál töltött. Így sajátította el a német nyelvet, bár az iskolában soha nem tanulta. Édesapja sem volt mindennapi ember. Korai halála után még sokáig meséltek legendákat okosságáról, reformtörekvéseiről. Az új iránti fogékonysága abban is megnyilvánult, hogy a századelő Egyházásfalujában ő már kerékpáron járt-kelt. Ez kissé elborzasztotta a helybélieket. Édesanyját óvták is tőle: ilyen emberhez nem szabad hozzámennie – mondogatták.

A kis Simonyi tehetségére a helyi általános iskolát gyakran látogató plébános figyelt fel, mivel az iskola felügyeletét az egyház látta el, így a helybéli plébánosnak nagy be-

leszólása volt a dolgok menetébe. Isten és ember ellen való vétek lenne ezt a jó eszű gyereket itt hagyni parasztnak. Taníttatni kell – mondta.

Fölkutatta ágas-bogas családfájának távoli hajtását, az egyik addig általuk csak hírből ismert rokonukat Simonyi-Semadam Sándort, aki 1920 márciusában kormányt alakított, miniszterelnök lett. Igaz, csak egészen rövid ideig vállalta ezt a megbízást, a politika nem érdekelte igazán. Ez a távoli rokon támogatta Simonyi Károly tanulmányait, aki 10 éves korában Budapesten, az Árpád Gimnáziumban tanulhatott tovább, ahol hamarosan kitűnt matematikából és fizikából. A Faragó Andor által újraindított és még ma is működő Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapokat (KÖMAL) mégsem az iskolában adták a kezébe, hanem nevelőapjától, Simonyi-Semadam Sándor vejétől, Mayer Miksától kapta, aki a Ganz-gyár jó nevű mérnöke, Kandó Kálmán munkatársa volt, és elsősorban a matematikát szerette. Gyermektelenek lévén magukhoz vették, ők lettek a nevelőszülők. A rózsadombi villájukba került, meleg családi légkör vette körül, saját fiúk-

A Simonyi nagycsalád

ként szerették. Akkor már Ernő bátyja is vele lakott a nevelőszülőknél, s a két testvér egymással versengve oldotta meg a kitűzött feladatokat.

Simonyi nyelvtelenség is volt. A *latint*, a *németet* és az *angolt* a középiskolában „hivatalból” tanulta, magánúton pedig a *franciát*. Majd később egy menekült grófnő segítségével elkezdett *oroszul* tanulni. Nevelőapja egyszer azt mondta: „Milyen furcsa, tanuljuk a világnyelveket, a bennünket körülvevő népek nyelvét pedig nem ismerjük.” Ennek hatására megtanult *szerbhorvátul*. Mivel támogató rokona a keleti nyelvek szakértője és a Keleti Társaság elnöke volt, nem csodálkozhatunk azon, hogy amikor egyetemi tanár lett, a Magyarországon tanuló kínai diákok segítése miatt *kínaiul* is megtanult. „Megjegyzem, nem szeretem ezt a kifejezést: megtanultam. Ez valami teljesség elérését sugallja, amit pedig lehetetlen elérni. Nem tudok arra a kérdésre válaszolni, hogy hány nyelven tudok, csak arra, hány nyelvel foglalkoztam intenzíven” – nyilatkozta egyszer.

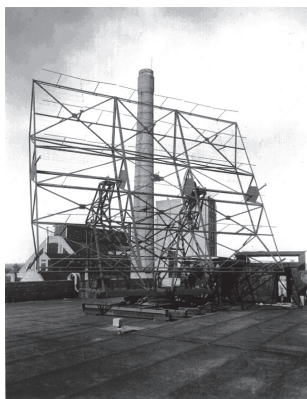
Érettségi után matematika–fizika szakra akart jelentkezni, mert vonzotta a tanári pálya. Nevelőapja azonban határozottan lebeszélte erről, mondván, hogy „a középiskolai tanári eljegyzi magát a szegénységgel [látnoki szavak, ma is igaz állítás – a szerző, aki szintén tanár], egy mérnöknek nagyobbak a lehetőségei. Mérnökként akármilyen lehetsz.” Akkoriban, ha valaki el akart érn valamit, többre mentem azzal, hogy tízgyermekes parasztcsaládból jött, mintha azt mondta volna, hogy: a nagybátyám miniszterelnök. Mindenhová úgy vették fel, mint parasztyereket.

Egyidejűleg két egyetemre is beadta a jelentkezését. A Budapesti Műszaki Egyetemre, és Pécsre is, a M. kir. Erzsébet Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karára. Mindkét helyre fölvtették. Mindkét egyetemet elvégezte, anélkül, hogy erről bármelyik helyen tudtak volna, hiszen ez akkor is tilos volt: Pécsen jogi diplomát szerzett, Budapesten pedig 1940-ben gépészmérnököt. Később azonban megváltozott véleménye

a diplomahalmazáról. „Mindenkinek megtiltanám a második egyetemi diplomaszerezést. Amikor azt mondja valaki dicsekedve, két-három diplomám van, nem tudom hány doktorátusom, akkor általában kiderül, ott valami nincs rendjén. Valaki valamit bizonyítani akar, valaminek a hiányát leplezi. Aki elvégez egy egyetemet, annak legalább azt meg kellene tanulnia, hogyan kell »tanulni«. Egy újabb egyetem legtermékenyebb éveinket iktathatja ki. A szervezett átképzés, továbbképzés szükség diktálta kényszeréről természetesen nem beszélék” – hangzott az érvelése.

Hold-radarkísérllet

A műszaki egyetemen akkoriban jött létre – az Egyesült Izzó anyagi támogatásával – a Bay Zoltán vezette atomfizika tanszék. Nemsokára Simonyi Károly is itt dolgozott, 1940-től Bay Zoltán tanársegédje lett. 1946-ban Bay Zoltán csoportjának tagjaként ak-

Az 1946-os magyar "Hold-radar" fontosabb paraméterei

Adófrekvencia	120 MHz
Impulzus-csúcseljesítmény	10 kW
Impulzusisméltóidési idő	3 s
Impulzusszélesség	60 ms
Vevő bemenő sávzélessége	1 MHz
Detektálás	1000-szeres jelisméltés és integrálás
Kijelzés (megfigyelés)	hidrogén-coulombmérten

Forrás: Fizikai Szemle 2001/3. 94. o.

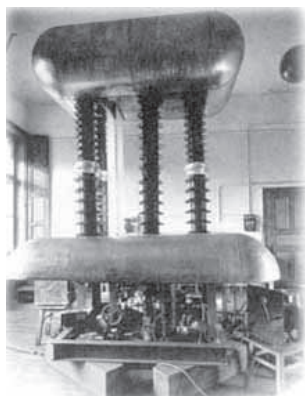
Az 1946-os Hold-radar kísérlet antennája (forrás: www.omikk.bme.hu) és fontosabb paraméterei

tívan közreműködött a később világhírűvé váló *Hold-radarkísérllet*-ben. Ebben a katonai kutatásban az amerikaiakkal versengve, szinte velük egy időben sikerült észlelniük a Holdról visszaverődött mikrohullámú jeleket. Ez annak volt köszönhető, hogy Bay Zoltán – a kutatás nem kellő mértékű anyagi támogatásának híján – a gyenge adóteljesítmény kompenzálásaként kidolgozta a visszaverődött jelek összegzésének módszerét, ami azóta nemzetközileg elfogadott eljárás lett és meghozta számára a világhírt. Őt tekintik a *radarcsillagászat* atyjának.

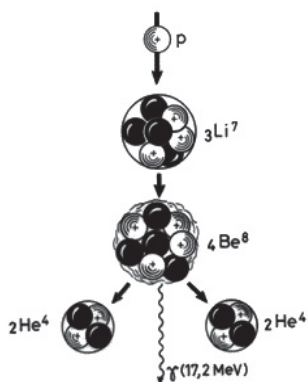
Atommag-reakció mesterségesen gyorsított részecskékkel

1948-ban Sopronba került, ahol négy évig vezette az Erdő-, Bánya- és Kohómérnöki Kar elektrotechnikai tanszékét. Ott magfizikai laboratóriumot alapított. Itt tervezte és építette meg 1951-ben a bevezetőben említett Van de Graaff részecskegyorsítót.

Protonnal bombáztak lítiumot. A protonhoz úgy juthatunk hozzá, hogy hidrogéngázban gázkiszülést hozunk létre. Ily módon fosztjuk meg a hidrogénatomot az elektronjától, és kapjuk a pozitív hidrogéniont, vagyis a protont. Ennek a reakciónak óriási jelentősége abban állt, hogy magátrendezés megy végbe, a lítium egyesül a bombázó protonnal és berrillum keletkezik, amely két hélium atomra szakad szét, miközben nagy, 17,2 MeV (megaelektronvolt) energia szabadul fel gamma-sugár formájában. Ezt pedig könnyű észlelni.

**A soproni
részecskegyorsító**

**Ez történt ötven évvel
ezelőtt Sopronban**

Ezt a soproni gyorsítót felépítése után hamarosan le is szerelték, s felvitték Budapestre. A Központi Fizikai Kutatóintézetben állították fel újra, alapkutatásokat végeztek vele. Simonyi Károly az Intézet egyik igazgatóhelyettese lett.

1952-től vezetője lett a Központi Fizikai Kutatóintézet atomfizikai osztályának és a Budapesti Műszaki Egyetem elméleti villamosságtan tanszékének. Mindkét helyen marandót alkotott.

1956-ban megválasztották a Központi Fizikai Kutatóintézet forradalmi bizottsága elnökének. Egy évre rá az intézet elhagyására kényszerült, 1957. december 31-én elbúcsúzott a KFKI-tól. Soha többé nem tért vissza az intézetbe. Majd 1970-ben kiderült, hogy a BME-n se tarthatja meg tanszékét. Az ellene irányuló támadások elől kitérve visszahúzódó, menekülő emberként valósította meg nagy álmát: a természettudományos és a humán kultúra szintéziseként megírta „*A fizika kultúrtörténete*” című könyvét.

A fizika kultúrtörténete

Egész életében végigkísérte a szintetikus látásmódra és az enciklopédikus műveltségre való törekvés. Egyetemi előadásaiban tudománytörténeti érdekességeket is elmondott, beleszötte a tananyagba. A villamosmérnök hallgatók felkérték, tartson előadást kollégiumukban, a Várban. A történelmet választotta, a fizika történetét. Ekkor kezdett el rendszeresen foglalkozni a tudománytörténettel. A könyv születése szempontjából óriási jelentősége van annak, hogy előzetesen előadhatta annak törzsanyagát. 1975-ben az ELTE-n meghirdettek számára egy egyéves speciális kollégiumot „A fizika kultúrtörténete” címmel. Erre természetesen a műegyetemi hallgatók és mások is eljöhettek. Eljött sok aktív fizikatanár is a budapesti gimnáziumokból. Az előadássorozatnak óriási sikere volt. Többen buzdították, ha már ennyi energiát fektet ebbe a munkába, s ilyen nagy iránta az érdeklődés, írjon belőle könyvet.

1971-ben kezdte meg a természettudományos és humán kultúra területével foglalkozó ismereteinek rendszerezését. Megkezdte kultúrtörténeti kutatásait, a humán és természettudományos kultúrák történetének egységes szemléletű tárgyalását. Így jutott el a Gondolat Könyvkiadóhoz, akivel szerződést kötött. A két kultúrkört átívelő egyetemi előadásait „A fizika kultúrtörténete” című könyvvé fejlesztette, amely hatalmas szintézis, és hiányt pótol a magyar és a világirodalomban. Simonyi 1976 nyarán fogott hozzá „A fizika kultúrtörténete” megírásához. Először 1978-ban jelent meg a könyv. A könyv nemcsak a természettudományokkal foglalkozók figyelmét fordítja a humán kultúra fe-

lé, hanem sok humán műveltségű egyénnek is bemutatja a két kultúra lényegi egységét. Könyvében az európaiság, az európai gondolat hódító útját igyekezett nyomon követni, s meg akarta mutatni, hogy az európai kultúra mindig jelen volt Magyarországon. Törekedett arra, hogy könyve illusztrációi csaknem mind a hazai könyvtárban őrzött ősnymtatványokból kerüljenek ki. Ezirányú kutatásai során jutott el Székesfehérvárra, a Püspöki Palota Könyvtárába, ahol a könyvtáros és levéltáros Sulyok Ignác perjel személyében egy szintén nagy műveltségű segítőtársra talált, akit távoli rokonoknak mondhatok. Mint fizikatanár örömmel tölt el, hogy még ha ilyen áttételes úton is, de kicsit hozzájárulhattunk ennek a csodálatos könyvnek a megszületéséhez [19].

Ez a mű világviszonylatban is egyedülálló. Hatalmas munka, különleges látásmód, kivételes tárgyi tudás és aszketikus kintartás szükségeltetett a megteremtéséhez. Könyvének magyarul négy kiadása látott napvilágot és gyorsan elfogyott könyvesboltjainkból. Német nyelven kilencszer adták ki. Mint Charles Simonyi a szerzőhöz írott levelében írja: „Az angol kiadás csak halála után jelent meg. Ennek főleg az az oka, hogy nagyon nehéz hitelesen lefordítani, különösen az idézetek tömege miatt.” Ezért a könyvért 1985-ben Állami Díjat kapott. Egyik interjújában szomorúan állapította meg, hogy „úgy érzem, nem egészen azokhoz jutott el a könyvem, akiknek írtam. Két fő fogyasztóra gondoltam: 40-40 százalékban fizikus-mérnök, valamint a humán értelmiségieknek szántam, 20 százalékban a nagyközönségnek. Legnagyobb fájdalom a humán értelmiség majdnem teljes érdektelensége. Németh Lászlóval együtt hiszek abban, hogy nincs kétféle műveltség, hanem minden tudományterületnek megvan az általános műveltséghez tartozó része. Az pedig kell, hogy más szakmabelit is érdekeljen.” Ezt a nagyszerű könyvet kézbe lehet venni úgy is, hogy valahol felütöm és olvasgatni kezdem, mint a Bibliát. Az is kétségtelen, hogy a középiskolai fizikatanárokon keresztül érte el munkája a legnagyobb hatást. Nem véletlen, hogy a nagy tudósok mellett róluk is megemlékeztem könyvének második és harmadik kiadásában. A névtelen tanárokról, a tudomány ismeretlen közkatonáiról, akiknek egyetlen tudománytörténetész sem állít emlékművet, pedig az ő hitük, emberségük, áldozatvállalásuk nélkül a tudomány sem haladna így előre.

Vekerdi László Széchenyi-díjas magyar irodalom-, tudomány- és művelődéstörténész, könyvtáros, közíró, Simonyihoz hasonló polihisztor, így méltatta a könyvet: „Ennek a könyvnek igazi hőse a fizikai megismerés; az emberek, legyenek bármilyen nagy fizikusok, vagy filozófusok, mind ezt szolgálják. Ebben a könyvben Newton ... gyönyörű (de félelmetes) rendteremtő ereje uralkodik minden oldalon. Az ő könyvében semmiféle törés nincsen, századunk fizikáját természetes folytatásként és csodálatos arányérzékkel építi be a hosszú történeti folyamatba. Tudni és tudatosítani kell, hogy ez a könyv az egész tudománytörténeti irodalomban egyedüli hatalmas szintézis, világunk és magunk megismerésének fényes reflexiója.”

Simonyi vallotta, hogy: „A fizika kultúrtörténete kicsit betetőzése pedagógiai munkámnak.” E művét 1998-ban a Magyar Nemzeti Örökség részévé nyilvánították. A Természet Világa különszámaként megjelentette hattyúdalát, *A magyarországi fizika kultúrtörténete – XIX. század* (2001) című munkáját, majd annak bővített, átdolgozott második kiadását.

Simonyi vallotta, hogy: „A fizika kultúrtörténete kicsit betetőzése pedagógiai munkámnak.” E művét 1998-ban a Magyar Nemzeti Örökség részévé nyilvánították.

A Természet Világa különszámaként megjelentette hattyúdalát, *A magyarországi fizika kultúrtörténete – XIX. század* (2001) című munkáját, majd annak bővített, átdolgozott második kiadását.

Tudományos eredményei

A Hold-radarkísérletben feladata az volt, hogy válaszoljon a radarkutatás elméleti kérdéseire. Sopronban létrehozta az első hazai magfizikai részecskegyorsítót. Az első magyarországi gyorsító megépítéséért 1952-ben Kossuth-díjat kapott. „Tudományos eredményei közül talán a legjelentősebb *a fúziós energiatermelés elvi lehetőségeit vizsgáló tanulmánya*. Rájött egy új impulzuselosztó készülék elvére, és kiemelkedő eredményeket ért el az *elméleti mechanika* területén is.” [2]

Az ember, a tanár

Károly fia így emlékezett róla: „Édesapám nagyszerű előadó és kiváló pedagógus volt. Fizikus és mérnök képzettsége ellenére elsősorban pedagógusnak tartotta magát. Az egyetemi vicclapban – a Vicinális dugóhúzóban –, amelynek elsőrendű célja a professzorok kipellengérezése volt, megjelent róla egy versike, minden iróniától mentesen; utolsó soraira még most is emlékszem:

... szeméből sugárzik a lenyűgöző erő,
Elektronfizikát *Simonyi* ad elő.” [3]

Fiának szóló egyik atyai tanácsa így hangzott: „*csak dolgozzál, dolgozzál keményen, dolgozzál kiválóan, és a pénzt utánad fogják hajigálni*” – igaza volt. „Azt hiszem, kedvenc Madách-idézetének – »az élet célja e küzdés maga« – egyik változatát fogalmazta meg, és küzdés alatt édesapám a munkát értette, a becsületes és hasznos munkát” – emlékezett vissza a tanácsot megfogadó fiú. „Édesapám tehát tudta, hogy az egyetlen forrásból származó információ nem megbízható – akárcsak az interneten –, ezért tanította nekünk, hogy mindennek nézzünk utána legalább öt különböző helyen. A különböző nyelvek is fontosak, mivel kiküszöbölik a helyi előítéleteket, valamint a fordításokból eredő hibákat. Az a felfogás, hogy ugyanazt a dolgot sokféle szempontból kell megvizsgálni – az Intentional Software-nél alkalmazott elveink egyike –, ebből a tapasztalatból ered.” [3]

Simonyi Károly tanár úr rendkívül széles látókörű, nagy műveltségű és hatalmas szaktudású, ugyanakkor rendkívül szerény, hihetetlen akarakterével rendelkező, néha erejét meghaladó feladatokra is vállalkozó ember volt. Jellemző indulásként egyszerre végzett a Műegyetemen és a pécsi egyetem jogi karán, melyet csak úgy virtusból végzett el, hogy megmutassa, egy mérnök bármikor elvégez egy jogi egyetemet. Előbb lett jogász, mint mérnök. Óráira nemcsak saját műegyetemi hallgatói ültek be, más karokról, sőt más egyetemekről is eljöttek az érdeklődők. Egyénisége maradandó hatással volt a vele kapcsolatba kerülőkre, azokra, akik vele tartottak a szellemi kalandtúrákon. Tanári ars poeticáját egy alkalommal így fogalmazta meg: „*Mert a jó vezető, a jó pedagógus legfontosabb dolga talán az, hogy a tudomány meredek kaptatóit viszonylag kellemessé, vonzóvá, izgalmassá tegye, és a tudomány szépségei-értékei iránti lelkesedését átvigye tanítványaiba is. De soha nem erőszakosan, hanem észrevétlenül, önkéntelenül. Ha úgy tetszik, és itt ki merem mondani: a saját természetes példájával...*” Szívügyének tartotta a tudás közkinccsé tételét. A Természet Világa tudományos ismeretterjesztő folyóirat szerkesztőbizottságának tagjaként hathatósan segítette a lap küldetését. Megírta *A fizikai kutatások frontvonala a harmadik évezred küszöbén* című nagyívű tanulmányát, majd a Magyar Rádió Gordiusz Műhelyének gondozásában negyrészes rádióelőadás-sorozattal lepte meg a nagyközönséget.

Tankönyvíró

Szakkönyvein, melyek több világnyelven sok-sok kiadásban jelentek meg, mérnök- és fizikus nemzedékek nőttek fel. *Elméleti villamosságatan* (1952) és *Villamosságatan* (1954) könyve (öt nyelven adták ki), és több további könyve nemzetközi szinten is rendkívüli sikereket ért el. További sikeres könyvei: *Elektronfizika* (1965), *Elméleti Villamosságatan Példatár* (társ-szerző, 1967). Életének egyik nehéz időszakában kínaiul tanult. Azért, hogy ez ne maradjon egyéni sportteljesítmény, 1962-ben elkészítette a *Magyar–kínai elektrotechnikai szótárt* az itt tanuló kínai diákok számára. Mindig szót emelt a természettudományos és a humán kultúra szétválasztása ellen. Ebben a tekintetben barátjához, Németh Lászlóhoz hasonlóan gondolkodott. Vallotta, hogy „*A műveltség nem statikus állapot, amibe egyszer belekerül az ember és élete végéig abban leledzik. A műveltség folyamata, amelynek fenntartása állandó energiabefektetést igényel.*”

Családja

Negyven évvel ezelőtti minősítése: „Magánélete rendezett, feleségét, gyerekeit szereti” – azóta is érvényes. Családjáról Staar Gyulának adott egyik interjújában önkritikusan így vallott: „Az azt hiszem, nem voltam jó apa, túl kevés jutott belőlem a gyermekeimnek. De mintha ezt nem is nagyon igényelték volna. Nagyon hamar formálódtak önálló egyéniséggé. Nagyobbik fiam (Károly) 17 évesen már egy dán cég fejlesztő laboratóriumában dolgozott, saját erejéből végezte a Berkeley egyetemet és doktorált Stanfordban. Teljesen beintegrálódott az amerikai tudományos, ipari, gazdasági életbe. A másik fiam (Tamás), az arab világban magyar állampolgárként kamatoztatja mérnöki diplomáját és kivételes nyelvérzékét. Azonos etika, de más gyakorlati értékrend vezérli őket. A máságot tisztelgetés, elfogadását a közvetlen érzelmeiken keresztül, ezt nekik köszönhetem. A két unokámnak jó nagyapja szeretnék lenni. Nem tudom, maradt-e elég erőm a szeretetük kiérdemlésére.”

Károly nevű fiát, Charles Simonyit a „földkerekség egyik legtehetségesebb szoftver szakemberének” tartják. „Egy ember, aki Bill Gatest gazdaggá tette” – hirdette az egyik róla szóló írás címe. Nevét világszerte ismertté tették fejlesztőmunkájának eredményei a Microsoftnál. Ő a Simonyi család nevében felajánlást tett. Ez az alapja a Charles Simonyi Kutatói Ösztöndíj rendszernek, amely az „Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért” keretében az Oktatási Minisztérium és Magyar Tudományos Akadémia egyetértésével működik. Charles Simonyi édesapja emlékére is alapított egy díjat, melyben évente egy-egy tudományos, vagy tudományos és oktatási munkában kiemelkedő teljesítményt nyújtó fizikus és mérnök részesülhet. A Simonyi Károly-díjat a tudomány napján adják át.

A Simonyi család. Középen Simonyi Károly és felesége, balról Charles, jobbról Tamás fia

Epilógus

Simonyi Károly 2001. október 9-én hunyt el, 85 éves korában. Egy televíziós beszélgetésben így fogalmazott: „*A halál pedig tartsa be a sorrendet!*” Kérése teljesült, bár az időponttal a halál még néhány évet várhatott volna.

A nyelv–zene–matematika hármasság képesség nála is egyértelműen jelentkezett.

Körülbelül 10 *nyelvv*el – köztük kínáival is – „foglalkozott intenzíven” – ahogy szokta volt mondani.

Nagyon szerette a *zenét* is, de hangszeren nem játszott. Bach és Vivaldi voltak a kedvenc zeneszerzői. „Édesanyám zongorázott és egy kolléga hegedült. Nekünk volt egy zongoránk és így az ötvenes években gyakran volt egy egyszerű koncert otthon. Volt egy 78-as fordulatszámú lemezjátszónk is és az ilyen estéken hallottam a Bach: Jánospassiót, meg más klasszikusokat – az ajtón keresztül, mivel én már ágyban voltam. A klasszikusokon kívül nem volt más zene nálunk. A »Kultúrtörténet«-ben van egy utalás egy példában, hogy melyik ária a legszebb a Máté-passióban. Ebből gondolom, hogy Bach lehetett a zeneszerző. Sajnos nem beszélgettünk sokat zenéről és soha nem voltunk hangversenyen vagy operában apámmal – inkább édesanyámmal. Nagyon szeretem a zenét és »jó fülem« van. Gerard Schwarz karmester a legközelebbi barátaim egyike. (Mick Jagger is jóbarátom.) Sajnos valahol a fülem és a kezem között megakadt a kapcsolat – évekig tanultam zongorázni minden eredmény nélkül. Lehet, hogy édesapám is így volt ezzel” – emlékezett vissza fia Charles Simonyi, a szerzőhöz írott levelében [7].

Nagyon szerette és értette is a *matematikát*. Ismerte és tisztelte a magyar tudomány nagyjait, és büszke volt rájuk. *Bolyai János* születésének 200. évfordulója kapcsán Simonyi Károly a legendás híró műegyetemi tanár így emlékezett: „Nevelőszüleim segítségével 1937-ben kijutottam a párizsi világkiállításra. Szomorúan tapasztalhattam, sértette is az önérzetemet, hogy a külföld nemigen vesz tudomást a magyar kultúráról, a magyar tudományról. Sokan azt sem tudták, hogy létezik ilyen ország. Amint lógó orral nézelődtem a világkiállítás forgatagában, egyszerre csak a *salle mathématique*-ben, a matematika termében, melynek falain ott díszelgett a világ harminc nagy matematikusa, boldogan megláttam a mi Bolyai Jánosunk nevét. Egyszerre nagy lett a mellényem. Lám, azért mégiscsak van nekünk is valamink, amiről a világon mindenkinek tudnia kell!”

Tudását, műveltségét két kézzel osztogató ember volt. Egyik híres tanítványa Roska Tamás villamosmérnök volt, aki 1992-ben megalkotta az Analogikai Celluláris Számítógépelvet, azt az újfajta számítógépet, amelyeknek az elemi műveletei hullámok, téridőbeli jelenségek, úgy, mint például az agy egy csomó részében, a látórendszerben, valamint a retinában is. Ő így emlékezett volt professzorára: „Azt már hallottuk, hogy a tanár úrra majd oda kell figyelni. Alig vártuk, hogy elkezdődjenek az órái. A két év alatt, ameddig tanított nagyon mély ismeretet kaptunk tőle a természetről, és az emberről.” Kedvenc költőjével, Dsida Jenővel együtt elmondhatta: „*Megtettem mindent, amit megtehettem.*”

A Szózat születésének (1836) 180. évfordulóján elmondhatjuk, hogy nemzeti fohásznak első két sora rá is illik: *Hazádnak rendületlenül / Légy híve, oh magyar*. Az 1956-os forradalom utáni első előadásán a felére apadt hallgatóság előtt mondta el hitvallását, melynek szállóigévé vált mondata így hangzott: „Én a feltétel nélküli *itthonmaradás* híve vagyok.”

Mondta ezt egy olyan ember, akinek többször nyílt alkalma arra, hogy másutt folytassa életét: 1945-ben a franciák hívták, 1956 után bármilyen meglepő is, még Izraelben is szívesen látták volna, Nyugat-Németországban pedig ténylegesen oktatott is 1971-ben egy szemeszteren keresztül. „*Magyarságom... a lényegi valómhoz tartozik.* ...

Kötelességemnek éreztem, hogy maradjak, ebben a »társulatban« dolgozzam tovább, ahol számítottak, számítanak rám ... Magyarságom bennem él, egyszerűen leválaszthatatlan rólam.» [8] – nyilatkozta 2000-ben, egy Staar Gyulának adott interjújában.

Köszönetnyilvánítás

A szerző köszönetet mond Simonyi Károly fiának, Charles Simonyinak a cikk lektorálásáért, alapos átolvasásáért, hasznos észrevételeiért, és egyes családi vonatkozásokkal való kiegészítésekért.

IRODALOM

- [1] „*Iszonyú rendet vágtam*” – Staar Gyula beszélgetése Simonyi Károly Kossuth- és Állami-díjas professzorral, FORRÁS, 1987/10, 1–24. o. (Újra közölve: Staar Gyula: *Megszállottak. Öt magyar fizikus*. Typotex Kiadó, 1991) <http://mek.oszk.hu/03200/03286/html/tudos1/simonyi.html>; http://www.simonyi.sulinet.hu/_data/jobb_sorsert/simonyi/simonyi.htm#interju
- [2] Staar Gyula: *Simonyi Károly, a legendás műegyetemi professzor* [web:] <http://www.origo.hu/tudomany/20070403simonyi.html>
- [3] Charles Simonyi: Nagyságrendi becslés. Emlékek Édesapámról. *Természet Világa*, 2011/9, 397–398.
- [4] Erdősi Gyula és Kádár Katalin (szerk.): *Az iskolateremtő Simonyi Károly professzor*. Pontus, Budapest, 2011.
- [5] Radnai Gyula: Simonyi Károly (1916–2001). *KöMaL*, 2001/1. [web:] <http://www.komal.hu/cikkek/simonyi/SimonyiKaroly.h.shtml>
- [6] Vekerdi László: A fizika kalandja (Simonyi Károly fizikatörténetéről). *Valóság*, 1979/5, 100–105.
- [7] Charles Simonyi levele (e-mail) a szerzőhöz, 2016. 08. 31.
- [8] Staar Gyula: A magyarországi fizika kultúrtörténete. Simonyi Károly ajándéka. *Természet Világa*, 2000/11. 484–485. (Interjú.)
- [9] Schiller Róbert: Egy nagy emberre emlékeznek. *Természet Világa*, 2011/9, 398–399.
- [10] Bencze Gyula: A fizika magyar Bibliája. *Természet Világa*, 2016/10, 461–462.
- [11] Szabados László: Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete. *Magyar Tudomány*, 1999/4, 493–495.
- [12] Staar Gyula: Az ember és a könyve. *Magyar Tudomány*, 1996/6, 718–726.
- [13] Staar Gyula: Apám könyve, Beszélgetés Charles Simonyival. *Természet Világa*, 2012/7, 311–316.
- [14] Staar Gyula: Simonyi Károly veszt. *Forrás*, 2013/11, 43–56. (Levelezések Németh Lászlóval, Barta Istvánnal.)
- [15] Sipka László: *A Magyar Örökség-díjasok szellemi tulajdoni öröksége* [web:] <http://www.szellemitulajdon.hu/cikkek/tegnap-es-ma/magyar-orokseg-dijasok/679/a-magyar-orokseg-dijasok-szellemi-tulajdoni-oroksege.html>
- [16] Simonyi Károly életrajza: http://www.simonyi.sulinet.hu/_data/jobb_sorsert/simonyi/simonyi.htm
- [17] *Simonyi Károly* http://www.arpad.sulinet.hu/Kozossegeink/Munkakozossegek/Fizika/Simonyi_Karoly.htm
- [18] Krasznahorkay Attila: Új erőre kaphat az atommagfizika. *Debreceni Szemle*, 2016/4, 398–410.
- [19] Varga János: *AFIZIKAKULTÚRTÖRTÉNETÉHEZ kapcsolódó székesfehérvári vonatkozások*. Interjú. 2016. 10. 18.

JEGYZETEK

- 1 Simonyi Károly: *A fizika kultúrtörténete*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1986 [cop. 1978]. Legutóbbi kiadás: *A fizika kultúrtörténete a kezdetektől a huszadik század végéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011.
- 2 A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár anyagaiból *A fizika kultúrtörténete* c. könyvben (1986) megjelent ábrák jegyzéke: – 96. o.: 1.4-16. ábra: *Ptolemaiosz* i. sz. 150 körül rajzolt térképének egy XVI. századi kiadása – 104. o.: 1.5-3. ábra: *Gaius Plinius Secundus* (23–79) ... *Historia naturalis* című könyvének részlete – 146. o.: 2.4-11. ábra: Három hasonmás oldal Oresme művéből (Ösnyomtatvány) – 148. o.: 2.5-2. ábra: *Petrus Hispanus: Summulae logicales*. (Ösnyomtatvány)

A budapesti vért lemosták a Csatornában

1956 őszén a nemzetközi diplomáciában, a politikai-gazdasági életben, de a mindennapi beszélgetésekben is két város – Szuezi és Budapest – neve állandóan jelen van. A perifériákon – Közép-Európában és a Közel-Keleten – kirobbant lázadás jelzi a birodalmak válságát, Budapest a szovjet birodalomét, Szuezi pedig a klasszikusnak mondott (angol-francia) gyarmatbirodalomét.

A krízisfolyamat a két térségben párhuzamosan zajlott, a résztvevők követték a másik régióban folyó eseményeket, de a közvetlenül érintett nagyhatalmak figyelmüket, erőfeszítéseiket *elsősorban* a Közel-Keletre koncentrálták.

Kelet-Európában a válság elmélyülése a Szovjetunió Kommunista Pártjának 20. kongresszusa (1956. február) után gyorsult fel. A tanácskozás azzal, hogy törvényszerűnek ítélte a szocializmusba való átmenet egyre változatosabb formáit, bátorította a szocialista politikai rendszerek megreformálását célul kitűző reformterveket. A megújításért folyó küzdelem különösen éles formát öltött Lengyelországban és Magyarországon. Amíg Lengyelországban békés kimenete lett a küzdelemnek, addig Magyarországon fegyveres felkelésbe torkollott. A felkelés egy héten belül radikális változásokat eredményezett: lerombolta a sztálinista politikai rendszert. A szétesett egyeduralkodó párt helyébe lépő MSZMP vezetője, Kádár János „nemzeti demokratikus forradalomnak” nevezte a változásokat. A szovjet vezetés is elfogadni látszott az új helyzetet: október 30-án közzétett nyilatkozatában elismerte a bolsevik típusú forradalomtól eltérő szocializmus létjogosultságát és kilátásba helyezte a szovjet csapatok kivonását a kelet-európai országokból. Amikor azonban a nyilatkozat publikussá vált, már megszületett egy vele ellentétes új állásfoglalás is a magyar felkelés fegyveres felszámolásáról. Mi az oka ennek a hirtelen változásnak? A döntés meghozatalában kétségtelenül nagy nyomás nehezedett a szovjet vezetésre a kínaiak és jugoszlávok részéről, ám a változás okát valójában a Közel-Keleten kell keresnünk.

Nasszer elnök 1956. július 26-án Alexandriában bejelentette a Csatorna egyiptomi kézbevitelét. Az így befolyt jövedelmet – 100 millió dollárt – az Asszuáni-gát finanszírozására kívánta fordítani. Az építkezéshez szükséges hitel biztosítását ugyanis az Egyesült Államok egy héttel korábban, korábbi ígéretét visszavonva, megtagadta. A Csatorna Társaság fő részvényesei, Nagy-Britannia és Franciaország számára azonban az igazi veszteség nem anyagi, hanem politikai volt: látványosan bizonyosodott be, hogy a Közel-Keleten már nem ők irányítják az eseményeket. Az államosítás óriási presztízsvesztés volt számukra. Szoboljev, a KGB kairói fővezetése, meghallgatván az egyiptomi elnök beszédét nyomban ki is jelentette: „Ezt a Nyugat nem bocsájtja meg. Háború lesz.”

Októberre, igaz, hogy nem minden gond nélkül, kialakult az Egyiptom-ellenes brit-francia-izraeli koalíció, s elkészült a fegyveres intervenció terve. Franciaország *döntően* az algériai probléma miatt csatlakozott.

Nasszer alexandriai beszédében nyíltan vállalta az arab nacionalizmust, s a francia gyarmati hatalom ellen 1954. november 1. óta harcoló algériai felkelők támogatását. Kijelentette: „... az arab nacionalizmus lángra lobbant az Atlanti-óceántól a Perzsa-öböl felé... Sohasem mondhatjuk, hogy Algéria harca nem a mi harcunk.” Ez különösen felbőszítette Párizst, amelynek 1956 nyarán már több mint 400 ezer katonája folytatta

a még mindig „rendfenntartásnak” nevezett háborút az észak-afrikai országban. (Párizs hivatalosan csak 1999-ben ismerte el, hogy Algériában háború folyt és nem „rendfenntartás”). Úgy vélte, hogy Nasszer megbuktatásával könnyen megoldhatja az algériai problémát, gyors katonai győzelmet arat a felkelőkön.

A franciáktól származó gondolatnak megfelelően a katonai terv végrehajtása azzal kezdődött, hogy Izrael október 30-án megtámadta Egyiptomot, s gyorsan nyomult előre a Sínai-félszigeten a Csatorna irányába. Majd ezt követte, igaz némi késéssel az amerikai és szovjet egyetértéssel történt ENSZ-tiltakozás miatt, november 4-én a brit–francia katonai intervenció azzal a céllal, hogy szétválassza a harcoló feleket és „békét teremtsen”. Ténylegesen azért, hogy az ugyancsak ekkor indított propaganda-kampány (arab nyelvű rádióadás és rölapok) támogatásával megdöntse Nasszert. Ezek az események voltak döntő befolyással a Magyarországgal kapcsolatos szovjet álláspont kialakítására.

Moszkva, éppúgy, mint Washington, tisztában volt azzal, hogy az ultimátumukban megfogalmazott fenyegetésnek megfelelően a britek és a franciák be fognak avatkozni a harcokba. Ez pedig Egyiptom vereségét fogja jelenteni, illetve a brit–francia befolyás helyreállítását, amelyet minden kétséget kizáróan korlátozott volna az Egyesült Államoknak a katonai intervenció ellenzése miatt megnövekedett tekintélye. Mindezek következményeként Egyiptom és a Közel-Kelet a nyugati politikai érdekszférában marad. S ez a Szovjetunió vereségét jelentette volna, valamint a Sztálin halála után megfogalmazott, s mind sikeresebbnek tűnő külpolitikai doktrína kudarcát is.

A SZKP 20. kongresszusa tulajdonképpen felszámolta a szovjet külpolitikában addig uralkodó zsdanovi-kominformista doktrínát, amely csak szembenálló erőket ismert el, közbülső, autonóm csoportosulásokat nem. Eme álláspont revíziójának eredményeként megtörtént az imperializmus lakójának nevezett nemzeti burzsoázia, s a különféle harmadik világbeli nacionalizmusok (arabizmus, pániszlamizmus stb.) rehabilitálása. S mindenek nagyjelentőségű következménye az lett, hogy a szinte csak Európára (a német problémára) koncentrált *kontinentálisnak* nevezhető szovjet külpolitika *globális elkötelezettségűvé* vált. Ennek az új doktrínának az első alkalmazására éppen Szuennél került sor. Ezeket a politikai erőket, amelyek a gyarmati rendszer felszámolásáért, politikai-gazdasági szuverenitásuk kivívásáért és megszilárdításáért küzdöttek, autonóm erőeknek ismerte el és „természetes szövetségesnek” tekintette őket. Ha Nasszert megbuktatják, akkor nem csupán Egyiptomban és a térségben veszti el befolyását Moszkva, de az egész születő, egyre markánsabban manifesztálódó harmadik világban is, amelynek világpolitikai színrelépése éppen a július 20-i alexandriai beszéddel történt meg. Ezért mutatta meg erejét Moszkva mindkét irányban: Magyarországon katonailag be is avatkozott (ez az ő érdekszférája volt, amit az elnökválasztás lázában élő Washington is elismert), a Közel-Keleten viszont csupán felvetette, de határozottan, az erő alkalmazását. Kirpiczenko, kairói KGB-főnökhelyettes mesélte el egy szuezi krízisről tartott nemzetközi konferencián, hogy november 4-re virradó éjjel, Nasszer megbízásából az egyiptomi biztonsági szolgálat emberei felkeresték és kérték, hogy azonnal lépjen kapcsolatba Hruscsovvval (akivel egyébként az egyiptomi államfő naponként konzultált), s kérjen segítséget a katonai intervenció megállításához és visszaveréséhez. Másnap az izraeli, az angol és a francia miniszterelnök kézhez kapta Bulganyin szovjet államfő levelét, amelyben a megpendített katonai csapás lehetősége komoly pszichológiai nyomást jelentett a címzettek számára, akik ezt egyáltalán nem bagatellizálták el. Az arab országok közvéleménye úgy vélekedett, hogy a „Bulganyin bomba” tette lehetővé a harcok beszüntetését. A válságból győztesen kikerülő Nasszer a harmadik világ elismert veze-

tője lett, a Szovjetunió népszerűsége pedig hallatlan mértékben megnövekedett az arab világban. A Nyugat presztízse viszont a mélypontra zuhant. A legfantasztikusabb hírek keringtek arról, hogy a Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság és a többi szocialista ország hány ezer önkéntest küld Egyiptom megerősítésére. A nyugati közvéleményben, a kínai önkéntesek alig néhány évvel korábbi tömeges részvételére gondolva, egy „közel-keleti Korea” rémképe tűnt fel. Port Said védelmét a második világháborús sztálingrádi és leningrádi harcokhoz hasonlították. Moszkva és Kairó néhány héten keresztül lebegtette az önkéntesek problémáját. Küldésüket attól tették függővé, hogy a brit–francia–izraeli csapatok maradnak-e az elfoglalt területen. Amikor december 8-án döntés született a kivonásukról, akkor a szovjet kormány is úgy nyilatkozott, hogy nem küld önkénteseket.

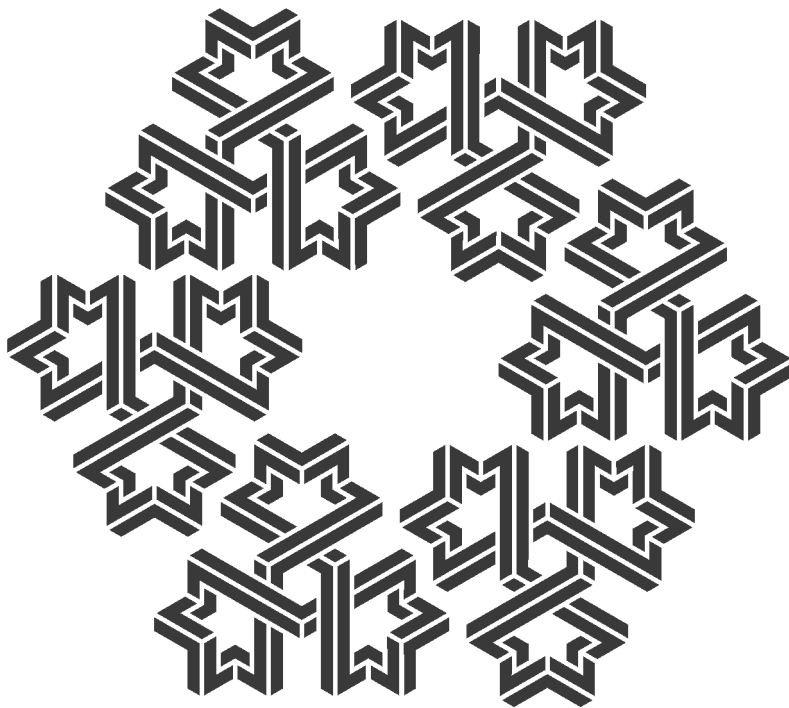
Az emberek a térség országaiban, de különösképpen Egyiptomban és Szíriában csak a keleti blokkból jött híreknek adtak hitelt. „A hírműsorok idején, figyelmen kívül hagyva az elsötétítést – írja emlékirataiban egy kairói kortárs – a terek megteltek emberekkel. Ott tolongtak az újságosbódék körül, hogy hallgassák a moszkvai és a pekingi rádió arab nyelvű adását. Egyedül ezeket az adókat fogadták el hitelesnek.” A kairói magyar követ beszámolója is ezt erősítette meg: „Egyiptomban a nyugati hírugynökségeknek nincs hitelük. A széles közvélemény a szocialista tábor, a Szovjetunió és Kína iránti szeretete folytán, bizonyos mértékig még a valóban elkövetett hibákat sem hajlandó tudomásul venni.” Még az olyan, egyértelműen Nyugat-barát országban is, mint Libanon, a közvélemény egyértelműen szovjetszimpatizáns volt. Érdekes esetet írt le az 1956 végén Bejrutban (ahol ekkor még nem volt követségünk) tartózkodó magyar kereskedelmi ügynök. Az egyik moziban nyugati filmeket mutattak be a magyar forradalomról. Amikor a Budapestre bevonuló szovjet tankok megjelentek a mozivászonon, a közönség megtapsolta őket. Néhány, a jobboldali Falangista Párthoz tartozó néző viszont közbekiabált: „A barbárokat éljenzitek?” Erre verekedés tört ki, s a kisebbségben lévő szovjetellenes csoportot „Menjetek Port Saidba, ha barbárságot akartok látni!” felkiáltással, fizikai ráhatást alkalmazva kipenderítették a teremből.

Az arab politikusokat és a közvéleményt egyrészt a szuezi krízis folyamán tanúsított szovjet magatartás állította Moszkva mellé a magyarországi krízisben, másrészt pedig a Nyugat s főként az Egyesült Államok szinte közömbös magatartása az algériai háborúval és a palesztin problémával kapcsolatban. Úgy érezték, s nem alaptalanul, hogy a világközvélemény és a politikusok az arabok számára fontos kérdést, az algériai háborút elhanyagolják, s csak a szovjetek barbár tetteit emlegetik és ítélik el, a francia hadseregét nem. A kormánylapnak számító kairói *al-Gumhuriya* *A magyar dráma és mi* című cikkében a következőket írta: „Bármilyen barbárok is legyenek a Szovjetunió akciói, semmi- ben sem különböznek attól, amit a Nyugat tesz gyarmatain és azokban az országokban, amelyeket katonailag megszáll. Ha a Szovjetunió a szabadsághoz való jogot követelő tízezer ártatlant ölt meg Magyarországon, akkor Franciaország százezreket Algériában, s az öldöklést még mindig folytatja. A Szovjetunió által Magyarországon megöltöket össze sem lehet hasonlítani azzal a végtelen számú palesztinnal, akik hazájukért haltak meg, azért a hazáért, amelyet Amerika jóváhagyásával a cionisták megkaparintottak.” A Sabah el Khein nevű lap fogalmazott talán a legegyszerűbben a *Miért Magyarország és nem Algéria?* című cikkében: „Nem értem, hogy az ENSZ miért publikált ilyen vas- kos jelentést Magyarországról, miközben az algériai ügyről semmit. Küldjön az ENSZ bizottságot Algériába is.” Ez az általánosan elterjedt vélemény a Kádár-kormány- nak kedvezett az ENSZ-ben a magyar ügyről folytatott vitában. Szarka Károly külügy- miniszter-helyettes vezetésével 1957 augusztusában, az ENSZ őszi ülészakájának kezdete előtt, kormányküldöttség utazott Egyiptomba. Az út célja az volt, hogy támogatást sze-

rezzenek a világszervezetben a magyar ügyről folyó vitában. Fawzi külügyminiszter szerint a magyar delegációnak nem lesz nehéz dolga náluk. „Az egyiptomi kormány utasította ENSZ képviselőjét, hogy ellenezze az ún. magyar kérdés napirendre tűzését.”

A két válságban érdekelt valamennyi hatalom számára a Közel-Kelet élvezett prioritást. Az arab térségben és az ún. harmadik világban kezdetét vette a két szuperhatalom vetélkedése. Moszkva és Washington is arra törekedett, hogy megnyerje a gyarmati sorban éppen ezekben az években felszabaduló országokat. Különösen miután ennek az el nem kötelezettnek nevezett ország-csoportnak azt állásfoglalása meghatározó volt az ENSZ-ben történt szavazásoknál. A magyar ügy ezen országok számára nem volt fontos: „idejétmúlt, eljárt felette az idő”, jelentette ki a marokkói külügyminiszter-helyettes 1959-ben. Egy évvel később pedig az ENSZ közgyűlésen a harmadik világ több képviselője is hasonlóan nyilatkozott, a (belga)kongói válságot és a portugál gyarmatok helyzetét tartotta elsődlegesnek. Magyarország sorsa homályba veszett, lekerült a nagy nemzetközi problémák listájáról, a szovjetek magyarországi intervenciója feledésbe merült. Egy korabeli, indiai lapban megjelent karikatúra Bulganyin és Hruscsov elképzelt beszélgetésén keresztül jól mutatta be a helyzetet. A szovjet államfő a budapesti felkelés leverése után kissé aggódva mondja a pártfőtárnak: „Te Nyikita, csupa vér a kezünk. Hruscsov válasza: Semmi gond, gyere lemossuk a Csatornában!”

S így történt. Abban a történelmi pillanatban a nagy geopolitikai átrendeződés a Szovjetuniónak kedvezett.

„Le fils cheri de la victoire”, avagy a 18. század végének leghíresebb magyarja

A hazai hadtörténeti irodalom gyarapításában élenjáró kiadványsorozat *A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára* keretében néhány éve, örvendetes módon egy a 18–19. század fordulójának időszakára vonatkozó munka is napvilágot látott. E kétségtelenül világtörténelmi jelentőségű, politikai, társadalmi és katonai szempontból egyaránt forradalmi változásokat hozó korszak vizsgálata hazánkban ugyanis sokáig háttérbe szorult, többek között hadtörténetírásunkban is. Az utóbbi időben azonban ez a helyzet gyökeresen megváltozni látszik, köszönhetően annak, hogy egy új (had)történész nemzedék lépett színre, amely az említett korszakot tűzte ki tudományos igényű vizsgálatának tárgyául.

Ezen generáció jeles képviselője a kötet szerzője, Lázár Balázs is, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa, aki népszerűsítő és forrásközlő kötetek, illetve számos értékes tanulmány publikálását követően 2013-ban önálló monografikus feldolgozással jelentkezett. A már megjelenésében is izléses és elegáns munka egy, az említett korszakhoz hasonlóan, szintén méltatlanul háttérbe szorult műfaj, a történeti életrajz révén kísérli meg a kegyetlen feledés homályából kiemelni, jó érzékkel kiválasztott hősét, báró krajovai és topolyai Kray Pál tábornagyt. A szepesi kisnemesből a francia forradalmi háborúk legsikeresebb magyarországi származású hadvezérévé vált, pályafutása csúcspontján nemzetközi hírnévre szert tett Kray Pál ugyanis feltétlenül méltó rá, hogy visszakerüljön nemzetünk kollektív történelmi emlékezetébe.

Előrebocsátjuk, a szerző vállalkozását sikerrel hajtotta végre. A PhD-értekezésből kinőtt munka felépítése szabályos, logikus és áttekinthető. Életrajz mivoltából fakadóan az értelemszerű, kronologikus sorrendiséget követi, de zárásként, nagyon helyesen, néhány hasznos tematikus fejezet is beiktatásra kerül.

A figyelemfelkeltő előszót követően kapott helyet a néhány korábbi Kray-életrajzot és a korszakra vonatkozó fontosabb hadtörténeti összefoglalásokat középpontba helyező historiográfiai áttekintés, illetve a levéltári források számbavétele. Utóbbiak alapvetően az Osztrák Állami Levéltárban (*Österreichisches Staatsarchiv*), illetve a jelenleg ennek taglevéltáraként működő Hadilevéltárban (*Kriegsarchiv*) találhatóak. A források közül kiemelendők a pályafutás első felének rekonstruálásához hasznosított mustrajegyzékek és állománytáblázatok (*Musterlisten und Standestabellen*) nevű fondban található személyügyi nyilvántartások, a Habsburg Monarchia központi katonai-adminisztratív szervének, a bécsi Udvari Haditanács (*Wiener Hofkriegsrat*) fondjának az iratanyaga, valamint a klasszikus hadműveleti anyagokat, többek között Kray hadműveleti naplóját is tartalmazó Régi Tábortáblák (*Alte Feldakten*) nevű fond aktái. Az Osztrák Állami Levéltár egy másik, a magyar történelem szempontjából szintén elsőrendű fontossággal bíró taglevéltárában, a *Haus-, Hof und Staatsarchiv*-ban található *Kriegsakten* nevű sorozat a politikai és katonai vezetés kapcsolatára vonatkozóan őriz értékes és informatív, Kray vonatkozásában korábban feldolgozatlan iratanyagot, így például Kray 1800. évi levelezését Ferenc császárral, illetve Thugut kancellárral. Továbbá természetesen a hazai levéltárakban is találhatóak a tábornagyhoz kapcsolódó értékes anyagok. Így a Hadtörténelmi Levéltárban a magyarországi főhadparancsnokság iratanyagában, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos

Levéltárának Családi levéltárak szekciójában (P) is, ahol Kray 70 iratból álló hagyatékát, köztük végrendeletét is őrzik.

Jóllehet a szerző a címben csak a táborszernagy katonai pályájának bemutatását ígéri, ennél szerencsére jóval többet kapunk. Így rögtön a *Karrier kezdetei* címet viselő, tartalmas bevezetésnek tekinthető fejezetben képet kapunk Kray családi, társadalmi háttéréről, iskoláztatásáról is.

Ezen ismertetés során rendkívül mozgalmas családtörténet bontakozik ki a szemünk előtt. Vallási üldöztetés, a szülőházából való elvándorlás, kivégzés, vagyonelkobzás determinálják ősei és közvetve a kötet hősenek sorsát. Szintén Pál nevű úkapja ugyanis az erőszakos ellenreformáció következtében kényszerült elhagyni morvaországi szülőföldjét, hogy Magyarországon, azon belül is a Szepességben leljen új hazára. Itt a család sikeresen beilleszkedve utóbb magyar nemességet is nyert. Két nemzedékkel később azonban a táborszernagy késmárki főbíróvá emelkedett nagyapját, Jakabot Rákóczi Ferenc híveként a császáriak a szabadságharc során kivégezték, vagyonát pedig elkobozták. Fiai, Jakab és Pál így a polgári létformát feladni kényszerülve a katonai pályát választották. Pál fiatalon elhunyt, Jakabnak azonban sikerült kapitányi rangig jutnia és Késmárkra visszaköltözve helyreállítani a család becsületét. Az 1735-ben második fiaként született Pált, a későbbi hadvezért, kezdetől katonai pályára szánta, amelyhez előrelátóan, elengedhetetlennek tartotta a műszaki és a matematikai ismeretekben való jártasságot is. Fiát így a késmárki evangélikus iskolában folytatott alapfokú tanulmányait követően Selmecbányára a Bányatisztképző Akadémiára küldte, melyet az sikeresen el is végzett. Ezt követően pedig rövid gyakornokoskodást és bécsi tartózkodást követően 1754 januárjában a Haller-gyalogezredben vállalt szolgálatot mint önkéntes.

Katonai pályafutásának a törzstisztségig ívelő, közel negyedszázadot kitevő része csak röviden, a legmeghatározóbb eseményeket kiemelve kerül bemutatásra. Mindez nyilvánvalóan az erre az időszakra vonatkozó forrásbázis szűk voltából következik. Másrészt viszont, mivel Kray történelmi szerepe is a későbbiekre esik, ez nem okoz különösebb hiányérzetet az olvasóban. Így is megtudjuk, hogy 1757-ben elérte az első tiszti rangot, a zászlósit, majd részt vett az akkor zajló hétéves háború (1757–1763) számos összecsapásában, a háború végére pedig már főhadnaggyá lépett elő. Ráadásul tettei révén felhívta magára a kor kiemelkedő császári-királyi hadvezére, gróf Ernst Gideon von Loudon tábornok figyelmét. A háborút követő békeidőt kihasználva pedig anyagilag is előnyös házasságot kötött, amelynek, illetve egyúttal karrierjének érdekében a katolikus vallásra is hajlandó volt áttérni. Jól érzékeltette céltudatos, határozott és becsvágytól sem mentes személyiségét. Ily módon lehetővé vált számára, hogy 1766-ban, akkoriban korántsem szokatlan módon, rangváltás révén lépjen elő századossá. A továbbiakban megismerjük gyermekei születésének időpontját, legalábbis ami az első két fiút illeti, a harmadik és legkedvesebb fiú, János születéséről ugyanakkor a szerző elfelejt minket tájékoztatni, így vele majd csak mint felnőtt katonával találkozhatunk a későbbiek során.

Kray 1778-ban őrnaggyá lépett elő, vagyis bekerült a törzstisztek közé, ami indulását tekintve már önmagában jelentős előrelépésnek számított. Karrierjének igazi felívelése azonban csak ezt követően vette kezdetét. 1783-ban egy pesti hadgyakorlaton, megbetegedett ezredese helyett ő vezényelte ezredét és manővereivel elnyerte a jelenlévő II. József tetszését. Valószínű ennek köszönhetően hamarosan alezredesi kinevezést nyert a 2. számú székely határőr-gyalogezredbe. Új állomáshelye így Erdély lett, ahol hamarosan kitört a Horea és Closca nevével fémjelzett parasztfelkelés, melynek leverésében oroszánrészt kapott a Kray vezetése alatt összeállított különítmény is. Ennek köszön-

hetően nagy népszerűsége és ismertségre tett szert Erdélyben és a bécsi udvarban egyaránt. Így nem meglepő, hogy 1785-ben elnyerte az ezredesi kinevezést.

Ez időtől kezdve válik a munka lényegesen részletesebbé az eseménytörténet szempontjából, továbbá Kraynak a történésekhez való személyes viszonyulását is jobban megismerjük. Utóbbit főként a tábornagynak öccséhez, Sándorhoz írt, 1784 novemberétől fennmaradt levelei teszik lehetővé. Az ezen páratlan forrásértékű dokumentumok adta lehetőséget a szerző kiválóan aknázza ki. Így például megtudhatunk olyan, a katonai pályafutáson túlmutató érdekességeket is, miszerint hőse a természetbúvárkodásnak is hódolt. Ebből fakadó ásványgyűjteménye pedig 1785-ben már 2000 darabra rúgott, illetve az is kiderül, hogy erdélyi szolgálata alatt összesen három bányában vásárolt bányarészvényeket.

A *Kray tábornok* című fejezet az utolsó Habsburg–török háborúval veszi kezdetét, mely óriási előrelépést hozott Kray számára. A háború során elfoglalta ugyanis a havasalföldi Krajova városát, majd 1789 végén elnyerte a legjelentősebb császári–királyi katonai kitüntetés, a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. A következő év tavaszán pedig tábornokká lépett elő. Ráadásul önálló akcióival kivívta a főparancsnok, Friedrich Josias Coburg herceg megbecsülését is.

Az *első koalíciós háborúban* című fejezet már a francia háborúk történelmi korszakváltást jelentő időszakába vezet át, amelyben a császári–királyi hadseregnek és Kraynak is egy merőben új hadművészetet meghonosító ellenféllel kellett szembenézni.

1792 végén Coburg herceg került a rajnai császári–királyi, majd a következő év tavaszától a birodalmi sereg élére, és reaktiváltatta az ekkor szolgálaton kívüli Krayt. A tábornok így 1793-tól a németalföldi hadszíntérré került a Károly főherceg parancsnoksága alatt állt elővéd-hadosztályba. A továbbiakban a szerző részletekbe menően taglalja az események menetét, illetve Kray szerepét a számtalan kisebb-nagyobb összecsapás során, melyekben rendszerint elővédparancsnokként tevékenykedett. A leírásokból kitűnik és a szerző is kiemeli, hogy hőse számos akcióját felsőbb parancs nélkül, vagy akár a kapott parancs ellenére hajtotta végre. Ez jól kifejezi katonai és vezetői képességeit, az önálló döntéshozatal és a határozott, önálló cselekvés ugyanis csak kevesek sajátja. Persze ez a tulajdonság a siker mellett egyúttal a bukás kockázatát is magában rejt. Kray azonban, noha a császári–királyi hadsereg súlyos kudarcokat volt kénytelen az első koalíciós háború során elkönyvelni, feladatait rendszerint sikeresen hajtotta végre. Így 1794-ben a Mária Terézia Katonai Rend parancsnoki keresztjét, 1796 tavaszán pedig az altábornagyi kinevezést nyerte el.

Az *1797. évi hadjárat: egy keserű pohár kiürítése* című fejezetben ugyanakkor tanúi lehetünk Kray kudarcának a neuwiedi Rajna-hídfőnél, amikor a négyszeres túlerővel szembeszállva súlyos vereséget szenvedett. Helyzetét ráadásul tetézte, hogy megint önkényesen, a feljebbvalójától az összecsapást megelőzően kapott parancsot figyelmen kívül hagyva járt el. Korábbi sikerei esetén ilyen engedetlenségei felett szemet hunytak, ezúttal azonban természetesen nem. Így végül az uralkodó „tekintettel korábbi érdemeire és szolgálataival való megelégedettségére” 14 napi fogságra és Itáliába való áthelyezésre ítélte.

Hogy e fordulatokban gazdag életút meglepő módon ilyen súlyos megaláztatás után ér a csúcspontjára annak a *Kray mint Retter Italiens. Egy karrier váratlan felívelése* című fejezet olvasása során lehetünk tanúi.

1799-ben új, immáron második koalíciós háborúnak nevezett nagy európai összecsapás vette kezdetét. Ennek kezdete előtt azonban az itáliai császári–királyi erők főparancsnoka váratlanul elhunyt, így mint rangidős altábornagy az uralkodó döntéséig Kray

vette át az itáliai hadsereg feletti ideiglenes főparancsnokságot. A tábornok kiválóan élt a váratlan lehetőséggel, és úgy döntött, hogy magához ragadva a kezdeményezést, megelőző csapást mér a franciákra. Elhatározását siker kísérte, és néhány kisebb-nagyobb összecsapást követően a magnanói csatában nagy vereséget mért a franciák itáliai hadseregére. Noha hamarosan át kellett adnia a főparancsnokságot, jutalmul tábornaszernagygyi kinevezést nyert, vagyis elnyerte a második legmagasabb tábornoki rangfokozatot. Rövidesen pedig egy önálló hadműveletekre kikülönített hadtest parancsnoki beosztását is megkapta. Ennek élén pedig, újabb világra szóló sikerként, kevesebb mint két hét alatt elfoglalta Mantovát, melyet egy évvel korábban Napóleonnak is csak több hónap alatt sikerült bevennie. Sikerei azonban még mindig nem értek véget. A jobbszárny parancsnokaként ugyanis jelentős szerepe volt a Novi mellett kivívott győzelemben is.

A sors azonban nem adta meg számára a kegyet, hogy győzelmei csúcán érjen véget pályafutása. A hirtelen jött dicsőség egyúttal bukását is előkészítette. Károly főherceg 1799 végi lemondását követően ugyanis 1800 elején az immár 66. életévében járó Kray Pál a császári-királyi haderő legnagyobb és legütöképesebb hadserege, a németországi élére került ideiglenes főparancsnokként. *A németországi hadsereg élén* című fejezetből ugyanakkor kiderül, hogy e megtisztelő, de rendkívüli felelősséggel járó megbízatás már meghaladta az idős hadvezér erejét és képességeit. A szükségszerű kudarchoz ugyanakkor a hadsereg és főként a hadvezetés engedetlenséggel, intrikákkal teli, a szerző által kiválóan bemutatott viszonyai is jelentősen hozzájárultak. Így nem meglepő, hogy ezúttal már csupán vereségek és a szinte folyamatos visszavonulás jutott osztályrészéül. A nehéz körülmények ellenére ugyanakkor mindvégig megőrizte hadseregét harcász állapotában, ami korántsem mondható el a korszak minden császári-királyi hadvezérééről. A tábornaszernagyot kudarcai nyomán 1800 augusztusában az uralkodó visszahívta a hadsereg éléről és kegyvesztettként nyugállományba helyeztette. Kray Pál kivételesen magasra ívelő katonai karrierje ezzel a kevéssé dicső momentummal véget ért.

Nem így a kötet, mely még tovább folytatódik a *Címek, kitüntetések és birtokok*, illetve A „Kray-kultusz” és a tábornaszernagy utóélete címet viselő tematikus fejezetekkel. Előbbiben többek között megismerjük Kray erőfeszítéseit a Mária Terézia Katonai Rend különböző fokozatainak, illetve ezzel összefüggésben az osztrák, illetve magyar bárói cím elnyerésére is. Ennek kapcsán rendkívül hasznos, hogy a szerző részletesen bemutatja a Mária Terézia Rend adományozásának kevéssé ismert gyakorlatát is.

A törekvő és családjá felemelkedését mindáron biztosítani kívánó hadvezér az elnyert magas társadalmi ranghoz méltó vagyon megszerzését is egyik fő céljának tekintette, mely végül a topolyai uradalom megszerzésében teljesedett be. E célkitűzés valóra válásának folyamatát szintén az első tematikus fejezetből ismerhetjük meg, akárcsak szűkebb és tágabb családjá tagjainak sorsát, illetve a tábornaszernagy utolsó néhány évének történetét.

A második, lényegesen rövidebb tematikus fejezet Kray korabeli ismertségét és népszerűségét mutatja be a tiszteletére rendezett ünnepségek, díszszemlék, a tiszteletére állított emlékművek, illetve az irodalmi, illetve zenei alkotásokban történő megjelenése révén. Ezzel kapcsolatosan mindössze egy dolgot hiányolhatunk, az pedig a korabeli sajtó vizsgálata. Ez az időszak ugyanis egyúttal a nyomtatott sajtótermékek elterjedésének a kora, melyekben folyamatosan tudósítanak a különböző hadszínterek eseményeiről és fontosabb szereplőiről, így természetesen Kray Pálról is.

A záró összegzés utolsó soraiban a szerző egyfajta programadással is szolgál a jövőt illetően, mely célkitűzést a recenzens is teljes mértékben magáénak érzi, miszerint „Az elkövetkezendő évtizedek feladata lesz modern szempontok szerint visszahelyezni a Habsburg uralkodók hadseregének magyar katonáit az őket megillető helyre.”

A kötetet a szokásos forrás- és irodalomjegyzéken túl névmutató, képi mellékletek és idegen nyelvű összefoglalások egészítik ki, és teszik még jobban használhatóvá. Külön említést és dicséretet érdemelnek továbbá az ilyen jellegű munka esetében gyakorlatilag nélkülözhetetlen, a hadműveletek áttekintését elősegítő térképvázlatok is, amelyek Nagy Béla közismerten kiváló munkáját dicsérik.

Összegezve, Lázár Baláznak sikerült a császári-királyi hadsereg kevés magyar hadvezérei egyikének pályaképét nagyszerűen felvázolnia, melynek során végig megfelelő egyensúlyt tartott a hősével szembeni túlzott elfogultság és a szükséges objektív távolságtartás között. Így egy hús-vér, hibákkal és erényekkel egyaránt megáldott valódi történelmi alakot jelenít meg, nem pedig egy idealizált regényhőst. A szerző ráadásul a pályafutás ismertetésén túl, ezzel szükségszerű összefüggésben a korszak háborúit, különösen az 1796–1800 közötti időszak háborús eseményeit is részletesen és szakszerűen bemutatja, továbbá hasznos betekintést nyújt a 18. század második felének katonai és részben politikai viszonyaiba, közéletébe is.

A munkát így a hadtörténelemtől többnyire ódzkodó történészkollégák is haszonnal forgathatják, sőt olvasmányos és közérthető stílusának köszönhetően az érdeklődő nagyközönség is „káros mellékhatások” nélkül fogyaszthatja.

(Lázár Balázs: Krajovai és topolyai báró Kray Pál tábornagy katonai pályája. /A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára./ [Budapest], 2013, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 285 p.)

Zanny Minton Beddoes

Szakképzés a műszaki fejlődés nyomában

Könnyű mondani, hogy az embereknek egész életükön át tanulniuk kell, ám ennek megvalósítása nem egyszerű

Amikor az oktatásnak nem sikerül lépést tartania a műszaki fejlődéssel, annak egyenlőtlenség az eredménye. Ha a dolgozók híján vannak olyan készségeknek, melyek jól használhatók az újítások világában, akkor ezt erősen megsínylik – és ha elég sokan maradnak le közülük, akkor a társadalom megindul a szétesés útján. Ez az alapvető felismerés hajtotta az ipari forradalom korszakának reformereit, akik az államilag támogatott, mindenre kiterjedő iskolai nevelés előfutáiraivá váltak. Később a gyárak és hivatalok automatizálása a diplomások számának ugrásszerű növekedését váltotta ki. Az évtizedeken át kéz a kézben járó oktatás és újítás figyelemreméltó anyagi felvirágzáshoz vezetett.

Jelenleg a robotika és a mesterséges intelligencia újabb forradalmat idéznek elő az oktatásban. Manapság olyan hosszúra nyúlik és olyan sok változáson megy át a munkával töltött idő, hogy nem elég, ha az iskoláztatást egyszerűen bezsúfoljuk az élet kezdeti időszakába. Az embereknek képesnek kell lenniük arra is, hogy életpályájuk során új készségeket sajátítsanak el.

Sajnálatos módon az élethosszig tartó tanulás mai formájában főként a magasabb célok felé törekvők érdekeit szolgálja – és ily módon inkább növeli az egyenlőtlenséget, semmint enyhítene a problémán. Ha a huszonegyedik századi gazdaságok nem akarják lecsúszott rétegek hatalmas tömegeit eltartani, akkor a döntéshozóknak sürgősen megoldást kell találni arra, hogy miként segíthetik valamennyi állampolgárukat a munka melletti tanulásban. Törekvéseik mindezidáig szegényteljes kudarcot vallottak.

Gépek vagy tanulás

A nevelés klasszikus modellje – nagy mennyiségű tudásanyag átadása az elején, majd ezt követően kiegészítő céges oktatások – összeomlani látszik. Ennek egyik oka az új, és állandóan frissítendő készségek iránti igényben keresendő. Az ipari termelés egyre inkább szellemi munkát követel meg vasesztergályozás helyett. Amerikában a szokásos irodai munkát végzők aránya 25,5 százalékról 21 százalékra csökkent 1996 és 2015 között. Az egy életen át kitaró biztos megélhetést adó munka úgy eltűnt, akárcsak a nélkülözhetetlenek hitt Rodolox névjegykártya-tartó az íróasztalokról.

Nem igazán jelent megoldást, hogy az embereket életük elején a szervezett iskolai nevelés mind magasabb szintjeire kényszerítjük. Az amerikaiak mindössze tizenhat százaléka véli úgy, hogy egy négyéves főiskolai diploma elegendő egy jó álláshoz. Bár a szakképzés hozzásegít bennünket annak a nagyon fontos első állásnak a megszerzéséhez, a szakképesítéssel rendelkezők hajlamosak hamarabb eltűnni a munkaerőpiacról, mint az érettségizettek – talán azért, mert kevésbé tudnak alkalmazkodni.

Ugyanakkor a munkahelyi képzések köre egyre szűkül. Az elmúlt két évtizedben nagyjából a felére esett vissza Amerikában és Nagy-Britanniában. Nő az egyéni vállalkozások száma, és ezáltal egyre többen lesznek felelősek saját képességeik fejlesztéséért. Az a lehetőség is fennáll, hogy későbbi életünk folyamán szánjunk időt a képzettség megszerzésére – ez viszont pénzbe kerül, és a legtöbb felsőoktatási intézmény a fiatalokat célozza meg.

A piac eddig nem ismert megoldásokat kínál, hogy a dolgozók újfajta módokon tanulhassanak és kereshessék kenyerüket. A szolgáltatók – a General Assembly képzést és karrier-tanácsadást kínáló, tudásmenedzselő „felhő” felülettől a hasonló Pluralsightig – annak reményében építik ki vállalkozásaikat, hogy segítsék az életpályák elindítását és újrakezdését. Az ingyenes online

tömegkurzusok (massive open online courses, MOOC) a Platónról vagy a fekete lyukakról szóló előadások helyett már átnyergeltek olyan tanfolyamok tartására, melyek a munka világában hasznosabb ismereteket nyújtanak. Az önképzés hívei az Udacity és a Coursera tudásplatformoknál olyan olcsó, rövid tanulási programokért fizetnek, melyek ún. „mikrotananyagot” és „minidiplomákat” kínálnak – például – a vezető nélküli autókról vagy az Android-alkalmazásokról szóló kurzusokért. Az online megszerezhető diplomák felajánlásával az egyetemek megkönnyítik a szakmabeliek számára tudásuk frissen tartását. A Georgia Műszaki Egyetem egyetlen mesterprogramja közel tíz százalékkal tudta megnövelni az évente informatikus mesterfokozatot szerzők számát Amerikában.

Ezek a törekvések azt példázzák, hogy hogyan egyeztethetők össze az életpályák a tanulással. Ha ez a születő piac a saját eszközeire hagyatkozik, akkor főként azok érdekeit fogja szolgálni, akik eleve helyzeti előnyben vannak. Könnyebben megy a későbbiekben a tanulás, ha első alkalommal sikerélményünk volt: a Courserán tanulók közel nyolcvan százalékának már van diplomája. A távtanulás megkövetel egyfajta jártasságot a számítógép világában; mégis az OECD-országokban¹ négy felnőttből egy nem vagy alig rendelkezik digitális ismeretekkel. A készségek elsorvadnak, ha nem használjuk őket; sok alacsony szakképzettséget kívánó állásban azonban nemigen nyílik lehetősége a dolgozóknak gyakorlásukra.

Hajmosót keresünk

Ha az új tanulási módszerekkel tényleg azokat akarjuk segíteni, akiknek erre a legnagyobb szüksége van, a döntéshozóknak sokkal mélyrehatóbb változásokra kellene törekedniük. Mivel az oktatás olyan közjónak számít, melynek áldásos hatásai a társadalom egészére kiterjednek, kulcsfontosságú szerep jut a kormányoknak – nemcsak abban, hogy többet

költsenek, hanem hogy bölcsen tegyék ezt.

Az életenhosszig tartó tanulás az iskolában kezdődik. Általános szabály, hogy az oktatás nem csak a munkához szükséges ismereteket adja át. A tanterv arra szolgál, hogy megtanítsa a gyerekeket arra, hogy miképpen tanuljanak és gondolkodzanak. A „metakognitív technikákra”² való összpontosítás meg fogja könnyíteni számukra a készségek elsajátítását későbbi életükben.

A legnagyobb szükség arra lenne, hogy a felnőttoktatás mindenki számára könnyen és rendszeresen hozzáférhető legyen. Egyik módja ennek, hogy az állampolgárok állami támogatást kapnak, melyeket képzésekre költhetnek. Szingapúrban létezik ilyesfajta „egyéni tanulmányi számla”: minden huszonöt év feletti állampolgár pénzt kap, amelyet ötszáz akkreditált tanfolyam bármelyikére felhasználhat. Eddig ugyan még csak pár száz dollár gyűlt össze az egyes számlákon, de az érthető, hiszen a kezdeményezés még csak nemrég indult.

Az adófizetők pénzéből finanszírozott tanfolyamok pénzkidobásnak is bizonyulhatnak. Az iparágazat viszont segíthet azáltal, hogy az embereket a szükséges készségek felé tereli, illetve hogy együttműködik az ingyenes online szabadegyetemekkel (MOOC) és a felsőoktatással, a valóban hasznos kurzusok összeállítása érdekében. A cégek is ösztönözhetik alkalmazottaikat a tanulásra. Az AT&T távközlési cég, mely szeretné alkalmazottait digitális képességek birtokába juttatni, évi 30 millió dollárral (870 milliárd forinttal) támogatja dolgozói képzési költségeit. A szakszervezetek hasznos szerepet tölthetnek be az élethosszig tartó tanulás megszervezésében, különösen azok számára, akik kisebb eséllyel kapnak vállalati képzést – például a kis cégek alkalmazottai vagy az egyéni vállalkozók. Nagy-Britanniában a szakszervezetek kézben levő képzési programok a jobb- és a baloldali politikai pártok támogatását egyaránt élvezik.

Ezek a képzések akkor lennének igazán hasznosak, ha az állam lazítana a képzési feltételeken és más kötöttségeken, melyek meg-

1 Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (*Organisation for Economic Co-operation and Development*, OECD): párizsi székhelyű nemzetközi gazdasági szervezet. Magyarország 1996 óta a tagja. A szervezet tagjai: tizennyolc európai ország, valamint az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, illetve Új-Zéland, Ausztrália és Japán.

2 A metakognitív tudás a gondolkodásról szerzett ismereteket jelenti, azt a tudást, amivel a gondolkodási folyamat ellenőrizhető (*Flavell*, 1979). A gondolkodásnak egy olyan művelete, amikor gondolkodásunk saját gondolkodási folyamatainkra irányul.

nehezítik az álláspiacra újonnan belépők helyzetét. Tennessee államban például háromszáz óra gyakorlatot követelnek meg a hajmosó képzettség megszerzéséhez, pedig inkább a fodrászokra kellene bízni annak eldöntését, hogy ki a legalkalmasabb a feladat elvégzésére.

Nem mindenki tud sikerrel eligazodni a munkaerőpiac változó viszonyai között. A műszaki fejlődés romboló hatásának³ („technological disruption”) legnagyobb vesztesei azok a hagyományos fizikai munkát végző férfiak, akik közül sokan nem hajlandók kevésbé „férfias” munkaköröket ellátni olyan gyorsan fejlődő ágazatokban, mint például az egészségügy. Hogy a lehető legkevesebbre csökkenjen azok száma, akik lemaradtak a versenyben, minden felnőttnek biztosítani kell annak lehetőségét, hogy rugalmas és megfizethető képzésekhez férjen hozzá. A tizenkilencedik és a huszadik században az oktatás lenyűgöző fejlődésen ment keresztül, aminek tanulságait ma is érdemes lenne megfontolni.

(The Economist)

Zanny Minton Beddoes

Dél-Afrika: oktatásból elégtelen?

Fél óra ceruzarágással töltött idő után Lizeka Rantsan osztálya felsorakozik a tanári asztalnál, hogy beadja a matekdolgozatot. A fókvárosi Oranjekloof általános iskola tanára megköszöni a tizenegy-tizenkét éves gyerekek munkáját, és átlapozza a papírhalmot. Kifejezéstelen arccal felsóhajt. Kihúzza egyet a zavaros firkálmányok közül, és felteszi a kérdést: „Hogyan tudnánk segíteni ezeknek a gyerekeknek?”

Ez egy olyan kérdés, melyet Dél-Afrikának mostanában nemigen sikerül megválaszolnia. Az oktatási rendszerek 2015-ös rangsorában, melyet a többnyire gazdag országokból álló OECD – a párizsi székhelyű Gazdasági Együttműködési és

Fejlesztési Szervezet (Organisation for Economic Co-operation and Development) – készítette, Dél-Afrika a 75. helyet foglalja el a 76-ból. 2015 novemberében a matematikai és természettudományi tudást vizsgáló nemzetközi ún. TIMSS-mérésben (Trends in International Mathematics and Science Study), mely négyévente vizsgálja 57 ország 580 000 diákját, Dél-Afrika a különböző rangsorok végén vagy annak közelében kullog, bár teszteredményei javultak 2011 óta. Diáksága lemarad a kontinens szegényebb részeinek gyermekei mögött. Döbbenetes, hogy a hat évig az iskolapadot koptató gyerekek huszonhét százaléka nem tud olvasni, összevetve a tanzániai négy és a zimbabwei tizenkilenc százalékkal. Öt év iskolában eltöltött idő után a tanulók körülbelül a fele nem tudja kiszámolni, hogy huszonnégyet hárommal osztva nyolc lesz a végeredmény. Az iskolát elkezdő gyerekeknek csak harminchét százaléka jut el az érettségi vizsgáig; mindössze négy százaléka szerez diplomát.

Dél-Afrikában található a világ legigazságtalanabb iskolarendszere – jelentette ki Nic Spaull, a Stellenbosch Egyetem munkatársa. Nagyobb különbség van az iskolák felső húsz százaléka és a maradék között, mint szinte bármelyik országban. Kétszáz, iskolát elkezdő fekete bőrű tanulóból mindössze egynél lehet számítani arra, hogy elég jól tanul ahhoz, hogy később mérnöki tanulmányokat folytasson. Fehér gyerekek esetében tíznél várható ugyanez az eredmény.

A problémák jó része a faji elkülönítés politikájában gyökerezik. Az 1953-as bantu oktatási törvény annak biztosítását tűzte ki célul, hogy a fehérek színvonalasabb oktatásban részesüljenek, mint a feketék, akiknek – Hendrik Verwoerd⁴ későbbi miniszterelnök, akkori oktatási miniszter szerint – elég volt annyi iskoláztatás, hogy „favigók és vízholdok legyenek”. A fekete diákok körülbelül ötödannyi támogatást kaptak, mint fehér társaik. Szinte alig tanítottak nekik matematikát vagy természettudományokat. A legtöbb egyházi magániskolát pedig – melyek színvonalas oktatást nyújtottak a feketék lakta helyeken – bezárták.

3 A műszaki fejlődés olyan vívmányaira gondol, mint például a mobil internet, az önmagukat irányító járművek vagy a genomika, melyek teljesen átformálják világunkat.

4 Dél-afrikai pszichológus és filozófus, a szörnyű apartheid-rendszer atyja. 1966-ban meggyilkolták.

Miután 1994-ben Nelson Mandela lett az elnök, kormánya kiterjesztette az iskolázatáshoz való hozzáférést. A faji megkülönböztetésen alapuló iskolarendszert a vagyoni különbségek szerinti megosztottság váltotta fel. A szegényebb térségekben lévő iskolák több állami támogatást kapnak. A gazdagabb helyeken viszont az iskolák tandíjat írhatnak elő.

Elméletben ezeknek az iskoláknak akkor is fel kell vennie a tanulókat, ha szüleik nem tudják kifizetni a tandíjat. Valójában a kiváltságosok erődítményeiként működnek. Még mindig ötszáz sárból épült iskola van, főként Kelet-Fokföldön. Nyugat-Fokföldön viszont a déli félteke néhány legnagyobb iskolakomplexuma található, hatalmas, zöldellő fűvű krikett-pályákkal.

A baj oka mégsem a pénzhány. Kevés ország oktatási finanszírozása ilyen csekély határfokú. Dél-Afrikában a GDP 6,4 százalékát költik oktatási közkiadásokra; az Európai Unió országaiban az átlagos részarány 4,8 százalék. A pénznél nagyobb gond az elszámoltathatóság hiánya és a legtöbb tanár minősíthetetlen szakmai munkája. A szálak mindkét esetben a Dél-Afrikai Tanárok Demokratikus Szövetségéhez (South African Democratic Teachers Union, SADTU) vezetnek, mely a hatalmon levő Afrikai Nemzeti Kongresszussal (African National Congress, ANC) van szövetségben.

A SADTU szerepére egy 2016-ban közzétett jelentésben derült fény, melyet John Volmink akadémikus csapata készített. A jelentés „széles körben elterjedt” korrupcióra és visszaélésekre hívta fel a figyelmet. Többek között a tanároknak kenőpénzt kellett fizetniük a SADTU alkalmazottainak a jobb állásokért, a tanárnókkal pedig közölték, hogy csak szexuális ellenszolgáltatás fejében kapnak munkát. A kormány nem sokat tett ennek megakadályozására. Ez talán nem is meglepő, mivel az oktatásügyet működtető hat magas rangú köztisztviselő mindegyike a Demokratikus Szövetség tagja volt.

A SADTU befolyása a kormányon belül megkérdőjelezi az utóbbi állításának jogosságát, mi szerint a tisztviselőket kell hibáztatni az iskolák siralmas állapotáért. Tavaly a Szövetség nyomására eltörölték a szabványteszteket. A SADTU gondoskodott arról, hogy a tanfelügyelőknek egy évvel korábban kell értesíteniük az iskolákat

jövetelükről (a Nagy-Britanniában szokásos idő kevesebb, mint 24 óra). Továbbá, bár a szülők vezette iskolaszékek a tanárok felelősségre vonását szolgálják, többnyire a Szövetség vagy egyes esetekben bűnbandák irányítása alatt állnak.

De még ha jobban is működne a tanfelügyelet, a legtöbb tanárnak nem kis erőfeszítésébe kerülne, hogy összeszedje magát. Egy 2007-es tanulmány szerint a tizenegy és tizenkét éves korosztályt tanító matematikatanárok osztályaikhoz hasonló tesztet töltöttek ki; a kérdések között törtekkel és arányokkal való egyszerű számítások szerepeltek. Botrányos, hogy a gyerekektől elvárt szint alatti pontszámot ért el a tanárok 79 százaléka. Egy átlagos tizenéves szingapúri vagy dél-koreai diák sokkal jobban teljesít.

Ennek nem kell így lennie. A Spark School egy alacsony költségvetéssel működő magániskola Johannesburg Bramley városrészében; nagyjából ugyanannyit költ tanulóira, mint egy átlagos állami iskola. Szinte mindenben az állami iskolák ellenpéldája. 360 diákja reggel fél nyolckor kezdi meg a tanulást és délután három-négy óra körül fejezi be; a legtöbb állami iskola fél kettőkor bezár. A nap kezdetén a diákok éberség-meditációs gyakorlatokra és matematikai agytornára gyűlnek össze, fogadalmat tesznek, hogy szorgalmasan tanulnak – és meghallgatják Katy Perry „Firework” („Tűzijáték”) című dalának vérpezsdítő előadását. „Érzelmi tananyagunk is van a közismereti tárgyak mellett” – mondja Bailey Tompson, a Spark iskolahálózat egyik vezetője.

A tanulók a szingapúri tanterv szerint sajátítják el a matematikát; az írás- és olvasástanításban az angol hangosolvasás-tanítás módszerét veszik alapul. Rendkívül fontos szempont, hogy a tanárok nem tagjai a SADTU-nak. Viszont évente 250 óra szakmai továbbképzésen vesznek részt – ennyi körülbelül egy évtized alatt jut egy átlagos állami iskolában dolgozó tanárnak.

A hamar észlelhető eredmények azt mutatják, hogy tanulóik átlagosan egy évvel előzik meg kortársaikat. A Spark nyolc iskolát működtet, és szeretné, ha 2019-ig húsz iskolája lenne. A többi iskolaprogram, mint például a Sizwe Nxasana korábbi bankszakemberrel együtt alapított Future Nation (’A jövő nemzete’) szintén terjeszkedik. „Tanulóink létszáma soha nem fogja megkö-

zelíteni az állami iskolákét, de a szemléletünk hatása érezhető lesz” – fejezte ki reményét Stacey Brewer, a Spark egyik alapító tagja.

Egy másik ígéretes program az „együtműködési iskolák” („Collaboration schools”) kísérleti projektje Nyugat-Fokföldön, mely angol tudományos tapasztalatokra és amerikai alapítványi iskolákra épül. Az öt ilyen iskola állami alapítású, de független működtetője van. A Helen Zille, Nyugat-Fokföld tartományi kormányzója által „termékeny percnak” nevezett időszakban az Oranjenkloofba járó diákok szülei kérvényezték, hogy hadd maradjon az iskola az együtműködési programban, amikor a Szövetség próbálta ezt megakadályozni. Zille asszony szeretne elegendő számú együtműködési iskolát nyitni, hogy versenyszellemet teremtsen a közoktatásban.

A Spark és az együtműködési iskolák arra engednek következtetni, hogy van még remény a dél-afrikai oktatás számára. Azonban együttesen is csak töredék részét képviselik az ország több mint 25 000 iskolájának. A széles körű fejlődés megkívánja a SADTU háttérbe szorítását. A helyi önkormányzati választásokon a kormányzó párt minden eddiginél rosszabb eredményt ért el 2016 augusztusában az apartheid-rendszer megszűnése óta. Ez talán egyéni érdekeltségeinek felülvizsgálatára kényszeríti. Valószínű, hogy továbbra is kudarcot kudarca fog halmozni az oktatásban. „Kiveszett a tanulási vágy – fogalmazza meg Angus Duffett, az együtműködési programban részt vevő Silikamwa High középiskola igazgatója. – Ez a legfőbb probléma.”

(*The Economist*)

Robert Cottrell

Oroszország, a NATO és Trump:
A színpad mögötti világ

Sir Richard Shirreff tábornok: *2017: Háborúban Oroszországgal: Sürgős figyelmeztetés egy magas rangú katonai parancsnoktól (2017: War with Russia: An Urgent Warning from Senior Military Command*, London: Coronet Books,

2016, 436 oldal); Louis Sell: *Washingtonról Moszkváig: Az amerikai-szovjet kapcsolatok és a Szovjetunió összeomlása (From Washington to Moscow: US-Soviet Relations and the Collapse of the USSR*, Duke University Press, 2016, 416 oldal); Jonathan Haslam: *Közeli és távoli szomszédok: A szovjet hírszerzés újrairt története (Near and Distant Neighbors: A New History of Soviet Intelligence*, Farrar, Straus és Giroux, 2015, 366 oldal); Stephen Budiansky: *Kódharcosok: Az Amerikai Nemzetbiztonsági Ügynökség kódtörői és a titkosszolgálat harca a Szovjetunió ellen (Code Warriors: NSA's Codebreakers and the Secret Intelligence War Against the Soviet Union*, Knopf, 2016, 416 oldal) és Raymond L. Garthoff: *A szovjet vezetők és a hírszerzés: Az amerikai ellenségkép a hidegháború idején (Assessing the American Adversary During the Cold War*, Georgetown University Press, 2015, 160 oldal) című könyveinek recenziója

1.

Sir Richard Shirreff tábornok, a NATO nemrégiben nyugalmazott főparancsnok-helyettese szerint a NATO és Oroszország háború felé tart. A *2017: Háborúban Oroszországgal* című könyvében azt írja le, hogy Oroszország lerohanhatná a balti államokat, melyek a NATO tagjai, a NATO pedig tétlen maradna. A válság órájában a brit miniszterelnök a kocsmában van, a németek a félelemtől megbénultan állnak, a görögök és a magyarok pedig Oroszország markában vannak. Amerika alig várja, hogy beavatkozhasson, de három ország veszik oda, mire sikerül meggyőzniük európai partnereiket az ügy halaszthatatlan voltáról.

Mára szinte azt mondhatnánk, hogy Shirreff sötét jóslatát meghaladta az idő, de az események mintha túlságosan összejátszottak volna, hogy lerombolják annak a szolidaritásnak még a külső látszatát is, melyre a NATO építi elrettentő taktikáját. Nagy-Britannia döntése az Európai Unió elhagyásáról és Törökország puccs utáni megtorló intézkedései megkérdőjelezik a NATO két fontos katonai hatalmi tényezőjének stratégiai irányvonalát. Ami pedig Donald Trump elnöki kampánya alatt hangzottatott érvelését illeti, miszerint Amerika

gazdagabb szövetségeseinek megfelelő arányban kellene fizetniük védelmükért – bár elvben jogosnak tűnik – végzetes hiba volt ilyet a nyilvánosság előtt kijelenteni. Ebből világossá vált, hogy Trump elnöksége alatt Amerika nem fog feltétel nélkül elköteleződni a NATO irányában; és amennyiben Amerika feltételekhez köti elköteleződését, akkor az elég nyilvánvalóan nem terjed ki az atomháború lehetőségére. Kibújt a szög a zsákból. Moszkvából nézve, Nyugaton az 1956-os szuezi válság óta nem uralkodtak még ilyen csábítóan rendetlen állapotok. Ha esetleg bármi korlátozná is Putyint abbéli elhatározásában, hogy tovább terjeszkedjen, az kizárólag orosz belügyi ok lehet. A NATO-nak már rég nincs ilyen hatása.

Shirreff 2011-től 2014-ig a szövetséges erők európai főparancsnok-helyetteseként a NATO második legmagasabb rangú katonatiszta volt. Előtte a NATO Gyorsreagálási Hadtestének parancsnoki tisztségét töltötte be. Valószínűleg tudja, miről beszél. Könyve a népszerű thriller stílusában íródott, állandó jellem típusok szerepelnek benne, és hemzseg a katonai szak kifejezésektől. Shirreff azonban ragaszkodik ahhoz, hogy valóság-hű maradjon. Mint könyve előszavában elárulja: „Ez nem afféle szokásos fikció, hanem tényeken alapuló jövendölés, melynek mintájául az szolgál, amit a legmagasabb szintű és a legtájékozottabb katonai körök magas rangú bennfenteseként tudok.”

A könyv Ukrajna újabb orosz lerohanásával kezdődik. Az orosz hadsereg az oroszbarát kelet-ukrajnai Donyeck és Luhanszk megyék felől söpör végig nyugati irányban a Fekete-tenger partján lévő Krím-félsziget felé, melyet Oroszország már 2014-ben magához csatolt. Ez a könnyű győzelem, mely által Ukrajna felét bekebelezte, három napja került Oroszországnak; s mivel Ukrajna nem NATO-tag – a NATO semmiféle válaszlépést nem tett.

Néhány órára rá, miközben a NATO még mindig azon vitázik, hogy kinek a hibájából veszett el Ukrajna, Oroszország a balti államok ellen indul. Lettország fővárosában, Rigában az orosz nyelvű kisebbség tüntetése közben orosz különleges alakulatok szivárognak be, hogy zavargást keltsenek. Rejtekhelyükön megbúvó

oroszlövészek lelőnek három tiltakozót, így szolgáltatva ürügyet az orosz megszálláshoz, mely szinte még el sem kezdődött, máris véget ér. Orosz légi csapatok érkeznek a légi úton alig egy órányira lévő Pszkvból, hogy elfoglalják Rigát. Négy órával később harckocsi-osztagok követik őket. Hasonló események várhatók Lettország balti szomszédainál, Észtországban és Litvániában is.

Míg peregnék az események, a Belgiumban tanácskozó NATO-nagykövetek képtelenek egyezsége jutni bármiféle lépést illetően, kivéve annak elrendelését, hogy két, a Baltikumban gyakorlatozó aknaszedő horgonyozzon le Rigában a támogatás jeleként. Az egyik német, a másik angol. Mind a kettőt lett hajókra vadászó orosz repülőgépek süllyesztik el. Ez a támadás végre rákényszeríti a vonakodó Németországot, hogy elfogadja Oroszország és a NATO háborúban állásának tényét. De addigra a Baltikum már elveszett, Oroszország pedig világossá teszi, hogy ha bárki megkísérelné azokat visszaszerezni, akkor atomfegyverekkel találja szemben magát.

Shirreff próbálja „happy end”-del feljavítani tragikus elbeszélését. A háromrészes *2017* utolsó fejezetében elmondja, hogy miként sikerül egy magányos brit katonának és lett partizánok egy csapatának átjutnia az orosz vonalakon, hogy behatoljanak a kalinyingrádi orosz enklávéba, ott harcászati jelentőségű atomfegyvereket foglaljanak le, azokat Oroszország ellen fordítsák, kikényszerítve az oroszok visszavonulását. Ezek a fejezetek azonban szinte már a nevetségesség határát súrolják, és egy másik könyv témájául szolgálhatnak.

Lettországból származom, ezért személyesen is érint Shirreff „tényeken alapuló jövendölése” egy 2017-es küszöbön álló háborúról. Bár csak azt mondhatnám, hogy a könyv szenzációhajász iromány. Az első felét azonban a sikeres orosz megszállásig bezárólag teljesen valószerűnek találom – és biztos vagyok benne, hogy az oroszok is annak gondolják. Ez a valószerűség természetesen kiterjed Shirreff beszámolójának arra a részére is, ahol a Baltikum megtámadásának okairól van szó orosz szemszögből, melyben általában ragaszkodik az ismert tények-

hez, s melyben Oroszország legutóbbi ukrainai beavatkozásaira, többek között a Krim-félsziget bekebelezésére is magyarázatot találunk.

Először is Oroszország gazdasága eléggé ingatag lábakon áll az alacsony olajárak, az elhibázott intézkedések és a korrupt kormányzás miatt. Ahelyett, hogy Vlagyimir Putyin elnök a problémák megoldásán fáradozna, a katonai kalandozásokat részesíti előnyben, melyek saját támogatottságát és országa egységét hivatottak növelni, valamint arra is alkalmasak, hogy elvonják a figyelmet a rubel árfolyamának zuhanásától.

Másodsor, az oroszok hajlamosak arra – ahogy ez Ukrajna esetében is történt – hogy a balti államokat – Észtországot, Lettországot és Litvániát – Oroszországhoz tartozónak tekintsék. A cári orosz birodalom részei voltak, később pedig erőszakkal beolvasztották őket a Szovjetunióba. Lettországból és Észtországból, megint csak hasonlatosan Ukrajnához, nagyszámú orosz kisebbség él, és Oroszország előszeretettel tetszeleg védelmezőjük szerepében.

Ami pedig azt az egyszerűséget és gyorsaságot illeti, mellyel Shirreff elbeszélésében zajlik a Baltikum lehetséges orosz megszállása, a RAND Corporation kutatóintézet épp ilyen eredményre jutott 2016 elején, miután minden részletre kiterjedő wargaming-technikával szimulált egy orosz támadást:

Mint a jelenleg lejátszott háborúból kiderül, a NATO nem képes sikeresen megvédeni legvédtelenebb tagjainak területét. Többrésztvevős játékok sorozatán keresztül, mindkét oldalon játszó egyenruhás és civil szakértők széles táborát felhasználva, legfeljebb hatvan órájukba került az orosz erőknek, hogy elérjék Észtországot, valamint Lettország fővárosának, Tallinn-nak és Rigának a külső határát.

Egy ilyen gyors vereség korlátozott számú – és csupa rossz – választási lehetőséget hagyyna a NATO számára: véres ellentámadást indíthat a Baltikum felszabadításáért, mely magában hordja a háborús konfliktus kiterjedésének veszélyét; megnövelheti jelenlétét a térségben, ahogy a hidegháború idején ezzel fenyegetőzött, hogy elkerülje a vereséget; vagy pedig elismerheti legalább az ideiglenes vereséget; ez

utóbbi bizonytalan, de előreláthatóan végzetes következményekkel járna a Szövetségesek, és nem mellékesen a Baltikumban élők számára.

A RAND azt a sajátos következtetést vonta le, hogy a NATO-nak katonailag meg kell erősítenie a balti államokat, hogy elvegye az oroszok kedvét a terjeszkedéstől. A NATO szemmel láthatóan egyetértett ezzel: 2016. júliusi varsói csúcstalálkozója alatt döntés született arról, hogy egy nemzetközi zászlóalj fog tartósan állomásozni a Baltikumban. James Stravridis, a NATO Szövetséges Erőinek volt főparancsnoka szerint „jóllehet a kiegészítő fegyveres erők nem elégségesek ahhoz, hogy megfékezzenek egy nagyszabású orosz inváziót, de jelentős elrettentő erővel bírnának”. Shirreff érvelésében még általánosabb fogalmaz: a NATO-országok veszélyesen alacsony szintre csökkentették katonai kiadásait, és nincsenek felkészülve egy háborús helyzetre, így védtelenül állnak bármiféle fenyegetéssel szemben – ideértve az orosz oldalról érkező támadást is.

Shirreff könyvét „figyelmeztetésnek” szánta, mint az alcím is utal rá. Egy orosz kiadó talán inkább a „meghívó” kifejezést választaná. Ha ez a rémálom valóra válik, akkor Shirreff mondhatja majd a NATO-nak, hogy „Én szól-tam előre”, Putyin elnöknek pedig „Én mondtam, hogyan csináljátok”.

Milyen furcsa ma elgondolni, hogy volt idő – nem is olyan régen –, amikor Oroszországról az az általános vélekedés alakult ki, hogy senkire sem jelent már veszélyt, kivéve talán saját magára. Az 1993-ban elfogadott orosz katonai doktrina kijelentette, hogy az „Oroszországi Föderáció egyetlen országot sem tekint ellenségnek”. Az amerikai Louis Sell, aki az 1990-es évek elején teljesített diplomáciai szolgálatot Moszkvában, *Washington to Moscow* (From Washington to Moscow) címmel írta meg visszafogott és higgadt beszámolóját a Szovjetunió összeomlásáról és annak utóhatásairól, melyben felidézti az akkori reményteljes hangulatot:

Az 1990-es évek elején Oroszország készen állt arra, hogy újra csatlakozzon a nemzetközi közösséghez... Úgy tűnt, hogy az újonnan formálódott Oroszország a demokrácia és a liberális piacgazdaság ösvényére akar lépni a jövőben.

Miután Oroszország kigyógyul a szovjet-kórból, akár csatlakozhat is a békés világhoz. Ilyen volt a kilencvenes évek kezdeti derűlátása. Miért is csapott át a 2016-os év riasztó borúlátásba?

A kérdésre adott egyik válasz mindössze két szóból áll: Vlagyimir Putyin. A kilencvenes években Oroszországnak voltak kínos baklővései miniszterelnökei miatt – kezdve az olyan nagy befolyású régi káderekkel, mint a Gazprom volt vezetője, Viktor Csernomirgyin, illetve a volt külügyminiszter, Jevgenyij Primakov olyan nevekig bezárólag, akikre ma már alig emlékszünk, mint például Szergej Kirijenko vagy Szergej Sztjepasin – úgyhogy egészen pontos fogalmat alkothatunk arról, hogy ki jöhetett még számításba, akire az ország irányítását rá lehetett bízni, és nemigen akadt köztük egy Putyin kaliberű személyiség. Éppen ezért Putyin nélkül Oroszország sorsa valószínűleg egészen másképp alakult volna.

Mint Sell megjegyzi, Putyin jól indult. „Az orosz társadalom legalább egy részének egyfajta felszínén megnyilvánuló állandóságot és jólétet hozott”, melyet az olajkivitelből származó növekvő bevételek biztosítottak. Putyin azt is megengedte azonban, hogy korrupct haveri köre nagy gazdagságot halmozzon fel (Putyin magánvagyonra és erkölcsi feddhetetlensége továbbra is titkolódzások és találgatások tárgyát képezi). Rubellmillárdokat szórt el hiábavaló tervezetekre, melyek a 2014-es szocsi téli olimpiában teljesedtek ki; a jogállamiság figyelmen kívül hagyásával és semmibe vételével az állandó bizonytalanság légkörét teremtette meg a tulajdonjogok tekintetében, elriasztva a beruházókat és ösztönözve a tőkekiáramlást az országból. Ahogy elkerülhetetlenül lelassult a gazdasági növekedés üteme – mely a 2009-es rettenetes összeomlásban végződött – Putyinnek egyre kevesebb anyagi eszköz maradt a kezében a népszerűség megvásárlásához. Shirreff könyvének lapjain már ezzel a sötét figurával találkozunk. Az új orosz valuta neve nacionalizmus és a revans lett, és mindig a levegőben lógott egy újabb háború lehetősége.

Sell azt állítja, hogy bizonyos dolgokat korábban megtehetett volna a Nyugat, kedvezőbb pályára ál-

lítva ezzel Oroszországot, még mielőtt Putyinnak lehetősége nyílt volna arra, hogy letérítse erről az útról. „A Szovjetunió felbomlását követő időszakban a Nyugat azzal követte el a legnagyobb hibát, hogy nem állt ki eléggé Jelcin mellett.”

Meglehet. Arról sem szabad viszont elfeledkeznünk, hogy Jelcin volt az, aki kinevezte Putyint. Saját magam pedig, aki Moszkvában éltem az 1990-es években a *The Economist* tudósítójaként, úgy tapasztaltam, hogy a nyugati országok szinte mindenki más ellenében csak Jelcint támogatták az akkori Oroszországban. Kizárólag Jelcin számlájára írható, hogy nem volt elég gyümölcsöző a Nyugattal való viszonya. Igen nehéz „hatékonyan támogatni” egy félig rokkant hetvenkedőt, aki soha nem volt ott, amikor szükség volt rá, azon egyszerű oknál fogva, hogy általában testőrségének parancsnokával ivott, vagy a gőzfürdőben volt a teniszdedzőjével, vagy a szívsebész kése alatt, ha nem éppen valamelyik oligarcha által fizetett nyaraláson múltatta az időt.

Akkoriban kedveltem Jelcint. Pont a megfelelő emberek számítottak az ellenségeinek, ami fontos volt. Utólag azonban gyanítom, hogy a „Szovjetunió felbomlását követő időszak alapvető hibája” – hogy Sell kifejezésével éljek – épp az volt, hogy olyan nagyon támogatta Jelcint. Néhány évvel később Bill Clinton egy elejtett megjegyzéséből derült ki, hogy 1995-ben Jelcin egy hivatalos washingtoni látogatásakor az amerikai titkosszolgálat talált rá az orosz elnökre, amint a Pennsylvania sugárúton járkált részegen egy szál alsónadrágban, pizzát keresve. Ki tudja, hogyan festene ma Oroszország, ha Jelcint akkor sorsára hagyták volna az éjszakában, ahelyett, hogy visszacipelik a Blair House elnöki vendégházában lévő hálószobájába? Oroszország átalakulásának azon a pontján még minden lehetséges volt. Jelcin nyomorúságos kormányzásának négy visszamaradó évében elszívárogtak a lehetőségek, míg végül már nem maradt más, csak Putyin.

2.

Vlagyimir Putyinra a nyugati sajtó változatlanul a volt KGB-ügynök jelzöt ragasztotta, melytől azt sejteti, hogy leginkább annak a kultúrának a szülöttként lehet őt megérteni. Legalább egy

tekintetben azonban biztosan nem nevezhető tipikusnak. Amikor szétesett a Szovjetunió, a legtöbb leszerelt KGB-tiszt a vagyonát kezdte gyarapítani. Putyin a hatalom megszerzésével foglalkozott, mégpedig az egykori állami szektorban, elfogadván egy alpolgármesteri állást az Anatolij Szobcsák vezetése alatt álló Szentpéterváron; itt sikerült tökéletesítenie azt az óvatos és kíméletlen politikai stílust, mely egy évtizeden belül egészen a Kremlig repítette⁵. Olyan időben hitt a hatalomban, amikor úgy tűnt, hogy az értékét vesztí; és rendkívül éles elmével úgy ítélte meg, hogy a hatalmat később majd pénzre lehet váltani, mégpedig egy sokkal kedvezőbb árfolyamon.

Ettől eltekintve jól illik rá a „KGB-ügynök” jelző, főleg, ha észben tartjuk, hogy Putyin főként a kémelhárításban, és nem pedig a külföldi hírszerzésben dolgozott. Titkosrendőr volt. Nézzünk rá Putyinra, és valóban a „rendőr” az első szó, ami eszünkbe jut róla. Da vajon mennyit tudunk a KGB-ről és annak kultúrájáról, ha ez a kifejezés nem túlzás egyáltalán? Ha elfogadjuk azt az állítást, hogy a KGB az emberi történelem leghazugabb intézményei közé tartozott, akkor a történész szembemegy az ún. krétai paradoxonnal: mindig a hazugok bizonyulnak a legjobb információforrásnak.⁶

Jonathan Haslamot semmi nem rettentette vissza attól, hogy végigvizsgálja a Szovjetunió teljes kémgépezetének működését, kezdve a „Nagy Októberi Forradalomtól” a hidegháború végéig, hogy *Közeli és távoli szomszédok* (*Near and Distant Neighbors*) című művében olyan átfogó beszámolót nyújtson a KGB-ről és katonai hírszerzési társszervezetéről, a GRU-ról (Glavnoje Razvedivatjelnoje Upravlenyje), amely – mint mondja – „a lehetőségekhez képest

5 A Putyint formáló szentpétervári időszakról nagyszerű képet kaphatunk Karen Dawisha *A putyini Kleptokrácia* című könyvének első felében (Simon and Schuster, 2014). Dawisha szerint félelmetes hatalmi bázist épített ki azáltal, hogy hivatalát arra használta fel, hogy üzleti monopóliumokat osszon szét megbízható barátok között, mely egyúttal a verseny visszaszorítását, illetve szükség esetén a szervezett bűnözői körökkel való érintkezést is jelenthette.

6 A Kr. e. 600 körül élt krétai Epimenidész állítása így hangzott: „Minden krétai hazudik.”

elfért egy kötetben, figyelembe véve a szokásos korlátozásokat”. Kétségtelen, hogy többet kívánni se lehetne. Haslam könyve tele van érdekes szereplőkkel, akik titkos információk megszerzésében és gyilkolásban jeleskednek, nem kímélve saját munkatársaikat sem. Haslam leírja, hogy 1938-ban Pavel Szudoplatov – aki vélhetően a letehetségesebb KGB-bérgyilkosnak mondható – Rotterdamban egy robbanó torta segítségével gyilkolt meg egy ukrán nacionalistát. Az orosz vakmerőségnek ezek a korai példái egy egész polcra való olcsó, hátborzongató thrillert megtölthetnének.

Ritka az az ügynök, aki hősiessége jutalmát nem saját megölése vagy bebörtönzése által nyeri el. Így járt az illegalitásban élő Fjodor Parparov, aki az 1930-as évek Berlinjében egy német diplomata elkeseredett feleségét szervezte be egy társkereső oldal segítségével. „Marta” külügyminisztériumi iratokat adott át neki – mígnem 1938-ban Parparovot hazarendelték a Ljubjankába kivizsgálásra, melynek során kínzói szétroconsolták azt a kezét, amellyel írt. Ezután gépelt leveleket küldött a hölgynek Berlinbe, Marta pedig tovább folytatta a titkos információk küldését.

Nem kellett teljesen örülnék lenni ahhoz, hogy valaki a KGB-nek dolgozzon, de minden bizonnyal előny volt, főként a sztálini időkben, amikor bármelyik éjszaka sor kerülhetett arra, hogy egy-egy munkatársat kelljen megkínózni vagy lelőnie, vagy pedig az ügynököt magát kínozták meg vagy lőtték le, miközben tudta, hogy sem a hűséges szolgálat, sem pedig a nagyszerű eredmények nem számítanak semmit. Haslam könyvéből származik az alábbi részlet, melyben Artur Artuzovnak, a szovjet hírszerzés akkori fejének 1937-es visszavonulásáról és vendékeről, a legértékesebb külföldi KGB-ügynökök toborzásában részt vevő Ignace Reissről olvashatunk:⁷

Artuzovot a május 12-ről 13-ára virradó éjszaka vitték el ... Július 17-én Reiss egy dühös és meggondolatlan lemondó levelet írt a Politikai Bizottságnak... Augusztus 21-én Artuzovot távollétében elítélték, és még aznap lelőtték. Reiss

7 Az események az 1937–38-as „nagy tisztogatás” alatt zajlottak.

szítává lőtt testére szeptember 4-én késő éjszaka találtak rá a Lausanne felé vezető út mentén.

Haslam Sztálin üldözési mániájában látja annak okát, hogy „az 1937–1939-es tisztogatási őrületben a titkosügynökök felét kivégezték”. 1939 márciusának végére „a 450 munkatársból, akikből valaha a hírszerző szolgálat (INO) állt, 275-öt kivégeztek vagy lágerbe küldtek”. Az a fele, amely túlélte, feltehetőleg azok beségésében, letartóztatásában vagy lelövésében segédkezett, akiknek nem volt ilyen szerencsájuk.

Háromszáz oldal elolvasása után elmondható, hogy a KGB-nek, illetve barátainak társaságában töltött idő hatása nem abban teljesedik ki, hogy valamiféle egységesebb és logikusabb, belülről érthető képet kapunk a szovjet történelemlről, hanem inkább megrökönyödünk: a világ egyik leghatalmasabb országának egyik legnagyobb befolyású szervezete tényleg szinte kizárólag velejéig gonosz emberekből állna, akik folyton ostobaságokat csinálnak? Természetesen ezen a képen torzítanak az utókor számára fennmaradt információk. A legendák és emlékiratok a különleges eseményeket mesélik újra, így azok tovább csiszolódnak, a csöndes hétköznapi világá viszont elhanyagolódik. Haslam könyvében még így is találunk egyetlen csodálatos bekezdést, amely a helyükre teszi a megszokott kerékvágásban zajló dolgokat:

Menjünk vissza 1932 őszére. Sztálin képtelen megbirkózni a kémiszolgálat híráradatával, egy közelgő éhínség fenyegető rémével, és egy – saját kegyetlen közönye által – öngyilkosságba kergetett feleség halálával; a tehetetlenség határára érve megálljt parancsolt „a külföldi országokról szóló negyedévi jelentéseknek”.

Legyen szabad tenni itt egy gyakorlati megjegyzést, mely bár jelentéktelennek tűnik, mégis megnehezíti a *Közeli és távoli szomszédok* olvasását: a titkoszolgálat világában mindenkinek legalább két-három neve van, a legjelentősebb orosz kémszervezetek pedig – legyenek azok akár polgáriak, akár katonaiak – legalább tizenöt-ször változtatják nevüket Haslam könyvének lapjain, nem beszélve az állandóan változó ügynökségekről, melyeket irányítanak, vagy amely irányítja őket. A

könyv névmutatója kísérletet tesz arra, hogy rendet teremtsen a cserélődő nevek áradatában, de ez nem sikerül maradéktalanul, úgy-hogy – sajnálatos módon – főként az olvasóra hárul a feladat oroszulrészre. Ha a 36. oldalon arról olvasunk, hogy „Opperput, Zaharcenko, és Voznyeszenszkij (‘Georgij Peters’) terrorista kiképzésben részesültek”, akkor emlékezni kellene arra, hogy „Opperput” nem más, mint „Eduard Ottovich Upelin’sh, azaz másik nevén Opperput”, akivel már korábban találkoztunk a 21. oldalon. Voznyeszenszkij csak ezen az egy néven szerepel a névmutatóban. Ugyanakkor „Georgij Peters” – aki bizonyára szerette volna – nem került be a mutatóba.

3.

Haslam szerint az emberi tevékenységre épülő hírszerző tevékenység – alapvetően a kémkedés – annyira elbűvölte a szovjetrendszert, hogy alulértékelték és elhanyagolták a titkosírások megfejtésének és feldolgozásának technikáit, legalábbis ez a korlátozott felfogás uralkodott majdnem egészen Sztálin haláláig. A szerző összeveti ezt az óvatos szovjet hozzáállást a jóval magasabb szinten álló brit és amerikai hírszerzéssel.

Ahogy azonban Stephen Budiansky könyvéből, a *Kódharcosokból* megtudjuk, Amerika is viszonylag későn jutott el odáig, hogy széles körben alkalmazza a kódfeltörést – az 1941-es Pearl Harbor elleni japán támadás döbbsentette rá, hogy cselekednie kell. Addig a hadsereg híradós alakulataira és a haditengerészet kommunikációs osztályára bízták a kódfejtést, bár egyiküknek sem volt kifejezetten feladata a hírszerzés, és elegendő erőforrás sem állt rendelkezésükre.

Az amerikai kormánynak és a katonaságnak szinte rögeszméjévé vált a hallgatóság abbéli meggyőződésük miatt, hogy a Pearl Harbor-i katasztrófa elkerülhető lett volna, ha sikerült volna előtte elfogni és megfejteni a megfelelő japán jeleket. Az új irányelv szerint a későbbiekben nem volt szabad figyelmen kívül hagyni még a legapróbb információt sem. „Mindent megszerezni” – ez lett az előírás. Sőt, mindenkit megszerezni. Mint Budiansky rávilágít:

Jogos célponttá vált minden ország – legyen az akár baráti, akár ellenséges; hiszen elképzelhető, hogy – az ipartól a mezőgazdaságig, a politikájuktól a társadalmi erőkhöz – mindenre figyelő hírszerzés szolgáltatja majd azt a nélkülözhetetlen apró adatot, melyen az amerikai politika sikere áll vagy bukik.

A mindent tudni akarásnak is megvolt a maga hátulütője: sokkal több információ érkezett be, mint amennyivel képesek voltak megbirkózni. 1944 júliusában amerikai kódtörök elfogtak egy orosz táviratot, mely Donald MacLean brit diplomatát orosz kémként azonosította. A táviratot azonban nem olvasták el 1951 áprilisáig; addigra MacLean már teljesítette a rábizottakat Washingtonban és Kairóban, továbbá kinevezték a Brit Külügyminisztérium amerikai osztályának vezetőjévé. 1955-re a Nemzetbiztonsági Ügynökséghez (NSA) harminchét tonna nyomtatott és papíralapú anyag érkezett be minden egyes hónapban kétezzer lehallgatóállomásról, nagy része légi úton. A legsürgősebb üzeneteket telexen küldték havonta harmincmillió szót is elérő sebességgel. A kódtörök és az elemzők ki sem látszottak a munkából. A helyzet megoldásának kulcsa az ügynökség bővítése volt, és ez a továbbiakban is így maradt.

Budiansky igen érdekfeszítő beszámolót nyújt erről a bővítésről. Amerika és a Szovjetunió nemcsak egymás ellen folytatott fegyverkezési versenyt a számítástechnika és a matematikai leleményesség terén, hanem a fizika törvényei ellen is. Már 1958-ban arra a következtetésre jutott egy amerikai szakértőkből álló bizottság, hogy a legbiztonságosabb szovjet számítógépek feltörhetetlennek bizonyultak egy ún. „nyers erő” („brute force”) támadás esetében: a más néven teljes kipróbálás módszereként ismert eljárás az összes lehetséges kulcsot és jelszót kipróbálva találja meg az alkalmazott kulcsot. „Közel sincs elég energia a világmindenségben annak a számítógépnek az üzemeltetéséhez”, amely ehhez a támadáshoz szükséges – jelentette ki a bizottság. Egy ilyen szovjet gépen rejtjelezett egyetlen üzenet megfejtéséhez „10¹⁶ lehetőséget kellene megvizsgálni” „üzenetenként 2.000.000.000.000.000.000.000.000.000 dollárért, mely

bármely ismert vagy tervezett számítógépes berendezés áramköltségét jelenti”. A csavaros eszköz nyilván találtak ennél egyszerűbb módszert is. Ennek ellenére, talán igazat adhatunk Sztálinnak a titkosírásról vallott korai nézeteit illetően: jobb eredményeket érhetünk el, ha beszervezzük a másik fél kódfejtőit, mintha magunk próbálkoznánk vele. A sztálini rendszer sohasem termelt ki a brit Alan Turinghoz⁸ mérhető matematikusokat, aki a második világháború idején vezette Bletchley Parkban a náci kódok feltörésével foglalkozó csapatot. A szovjeteknek azonban nem is volt erre szükségük, amíg megvolt a maguk embere Bletchleyben: John Cairncross, az orosz kém, aki ellopta a britek által feloldott rejtjeleket, majd továbbította KGB-nek.

A kódtörés matematikai korlátai arra készítették a Nemzetbiztonsági Ügynökséget és versenytársait, hogy az 1950-es évektől kezdve szélesebb körben fejlesszenek más szakmai ágazatokat: a polskákkal történő lehallgatást, a kábelek lehallgatását, a még kódolatlan jelek elfogását, ellenséges radarok feltérképezését. Később következett az interneten és a mobiltelefonokon áramló információk figyelése, és ezzel együtt Edward Snowden esete; neki Budiansky külön figyelmet szentel felháborodott előszavában, és ezzel meg is adja a *Kódtörők* nem túl derűs alaphangját. Hiszen ha Budiansky így kikel Snowden ellen, aki ráadásul nem is tartozik a tanulmánya által vizsgált időszakba, akkor miért nem dühíti fel William Weisband, aki az 1940-es években szivárogtatott ki titkos amerikai információkat, vagy éppen John Walker, aki az 1960-as évektől az 1980-as évekig tette ugyanezt? Néhány oldal erejéig eltűnik a szemünk elől a történész Budiansky, és elvárja, hogy mint vezércikk-író kövessük.

4.

A hidegháború idején a kémszolgálatok elsőrendű feladata mindkét oldalon az volt, hogy felkészüljenek egy esetleges atomtámadásra. A

⁸ A hírhedt náci Enigma kód megfejtése döntő jelentőségű volt a németek legyőzésében. Becslések szerint Turing munkája Európában mintegy két évvel rövidítette le a második világháborút.

Szovjetunió soha nem indított hirtelen támadást Amerika ellen, mert mindig tisztában volt vele, hogy Amerika nem szándékozott váratlan módon megtámadni őket.

Az árulók nélkülözhetetlen szerepet játszottak a folyamatban, mert tőlük származott a legjobb információ. Oleg Gorgyijevszkij KGB-ezredes, aki a brit hírszerzésnek, az MI6-nek is dolgozott, 1983-ban elejtett néhány szót, mi szerint Oroszország „teljesen fel van bolydulva” egy „lehetséges amerikai támadás miatt”; ekkor a feszültség elérte a csúcspontját mind azért, mert a szovjetek lelőttek egy koreai utasszállító gépet, mind pedig az amerikaiak tervezett nyugat-európai rakétatelepítései miatt. Talán itt jutott a Szovjetunió a legközelebb ahhoz, hogy megtámadja a Nyugatot. Gorgyijevszkij figyelmeztetését követően rögtön tompítottak az amerikai retorikán, és – talán nem véletlenül – Ronald Reagan az általa „békés versenynek és építő jellegű együttműködésnek” nevezett szovjet–amerikai politika felé mozdult el.

Az idő legnagyobb részében azonban sokkal nyugodtabb mederben zajlottak az események, legalábbis azon interjúk tanúsága szerint, amelyeket Raymond Garthoff készített volt szovjet hírszerző tisztekkel és politikusokkal, és amelyek legjavát egy csodálatos kis könyvben, *A szovjet vezetők és a hírszerzés* címűben tett közzé. Garthoff, egykori nagykövet és az Egyesült Államok Külügyminisztériumának tanácsadója leírja, hogy a közelgő atomtámadásról szóló hírek hiánya a folyamatos jelentési kötelezettséggel együtt maga volt a felesleges papírhalmokat gyártó bürokrácia mintapéldája:

Amikor az 1980-as években a szovjet hírszerzés nem tudta semmilyen kézzelfogható jelét felmutatni annak, hogy a Nyugat támadásra készülne, főnökei – ahelyett, hogy hálások lettek volna a megnyugtató hírekért – tovább sürgették őket, hogy minden erejüket latba vetve próbálják megtalálni a nem létező bizonyítékokat.

Abban az időben, amikor Jurij Andropov volt a párt főtitkára – 1984-től 1982-ig – a világ szovjet nagykövetségein dolgozó összes diplomata nagyjából fele hírszerző tiszt volt, és közülük csak kevesek tetszelegtek James

Bond szerepében. Jobbára a befogadó ország politikai életéről és célkitűzéseiről gyűjtöttek információt. További KGB-tisztek ezrei teljesítették szolgálatot a hazai fronton azt figyelve, mi hangzik el a Szovjetunióban és csatlósállamaiban, kiszimatolva és csírájukban fojtva el a rendszerre leselkedő veszélyeket. Vajon mire használták fel végkövetkeztetéseiket?

Kevés bizonyíték áll rendelkezésünkre. Sztálin kifejezetten irtózott a pontos tájékoztatástól. Mint George Kennan diplomata és történész 1946-ban megjegyezte az Egyesült Államok Külügyminisztériumának írott hosszú táviratában:

szinte megoldhatatlan rejtélynek számít, hogy ténylegesen ki kap – ha egyáltalán bárki szóba jöhet – a Szovjetunióban pontos és torzításmentes információt a külvilágról... Ami engem illet, azt is nehezen tudom elhinni, hogy maga Sztálin bármiről tárgyilagos képet kapott volna.

Garthoff forrásai szerint a későbbi vezetők sem voltak jobbak. „A hírszerzés Hruscsovnak az Egyesült Államokról alkotott alapvető nézeteire nem bírt túl sok befolyással.” Az 1958-as berlini válságot is Hruscsov váltotta ki, mivel anélkül vágta el a várost Nyugat-Németországtól, „hogy megkérdezte volna a hírszerzőket a lehetséges nyugati reakciókkal kapcsolatos véleményükről”. Nukleáris rakétákat küldött Kubába, „anélkül, hogy kikérte volna a hírszerzők elemzését a valószínű vagy lehetséges amerikai válaszokat illetően”.

Oleg Kalugin tábornok úgy véli, hogy Brezsnyev idején „a kémiszolgálat véleményét rendszerint figyelmen kívül hagyták, vagy még csak el sem jutott az igen fontos külpolitikai kérdésekben határozó vezetőkhöz”. Végül a Gorbacsov-érában „a hírszerzés nem játszott szerepet a szovjet politikák alapjainban átformáló „új gondolkodás” előmozdításában. Ez a tény külön hangsúlyt érdemel. Gorbacsov megfordította az ország stratégiai irányultságát, kijelentette, hogy a fő ellenség többé már egyáltalán nem számít ellenségnek, hatalmas és gyakran sikertelen intézményi változásokat vezetett be a gazdaság és az államszervezet működésében – és mindebből teljesen kihagy-

ta a hírszerző szolgálatok munkatársait.

Nem nehéz elképzelni, hogy akkoriban egy KGB-tiszt – mondjuk Vlagyimir Putyin – mindezt elszörnyedve nézte, és elhatározta, hogy saját maga jobban tudná csinálni. Elég meglepő módon, a Szovjetunió felbomlása utáni korszak teret adott Putyinnak, hogy próbára tegye ezt a meggyőződését. Megmutatta, hogy egy titkosrendőr számára elengedhetetlen tulajdonságok – a kétszínűség, a cinizmus, az erkölcstelenség és a nyíltan bűnözőkakat egy bizonyos foka – feltűnően jól alkalmazhatók az orosz elnöki székben is. Hamarosan arra is választ kapunk, hogy ugyanezek a tulajdonságok épp olyan jól működnek-e egy amerikai elnök esetében. Bárhogyan is történjék, Putyin majd jogosan könyvelheti el dicséretként, hogy Amerika követi Oroszországot.

(The New York Review of Books)

Ulrich M. Schmid

„Maguk még gondolkoznak? Mi tévét nézünk” – interjú Ljudmila Ulickajával

– *Az a benyomásom, hogy Ön eltávolodott szépirodalmi gyökereitől, és napjainkban inkább a tényirodalom felé fordult. Tényleg így van ez?*

– A dolog ennél bonyolultabb. Voltaképpen a színház világából jövök. Később rajzfilm-forgatókönyveket írtam, amely nagyon hasznos iskolának bizonyult. A szövegnek hatásosnak kell lennie. Egyetlen felesleges szóval sem lehet több. Először a nyolcvanas évek végén kezdtem el elbeszéléseket írni. Nagy szerencsém volt, hogy irodalmi pályámat ennyire későn kezdtem. Az első könyvem akkor jelent meg, amikor már betöltöttem az ötvenet. Mindaz, ami a fiatal írókat foglalkoztatta, engem már nem érdekelt. Nem kellett versenyre kelnem a lehetséges írói vetélytársakkal.

Nagyon tetszik nekem az elbeszélés által biztosított kis tér. De oda már nem tudok többé visszatérni. Minden, amit ma írok, regénnyé nővi ki magát. Így regénynek szán-

tam az *Imágó (Зеленый шатёр, 2011)* című művem, melyben minden egyes fejezet külön elbeszélésként olvasható. Csökkenteni akartam az író alakító-formáló szerepét, de ezt nem tudtam teljesen elérni. A *Daniel Stein, tolmács című könyvemben (Даниэль Штайн, переводчик, 2006)* dokumentumok egész sorát egyszerűen kitaláltam. Egy idő után elfelejtettem, melyik dokumentum volt valóságos, melyik nem. Amikor újraolvastam a regényemet, többé nem találtam különbséget – ami azt jelenti, hogy nem dolgoztam rosszul.

– *Hogyan járt el legújabb regénye, a Jákob lajtorjája (Лестница Якова, 2015) írása közben?*

– A nagyapám 1911-ből származó levelei nálam voltak otthon; sokáig nem mertem hozzájuk nyúlni. Végül 2011-ben összeszedtem a bátorságomat, és elolvastam őket. Teljesen a levelek hatása alá kerültem. A nagyapám – akit csak egyszer láttam életemben – fell villanyozott, fellekesített, és elragadtatással töltött el. Leveleiből sok mindent megtudtam a családukról, titkokat, tabukat – hiszen ez az elhallgatások ordeje volt. Minden család múltja egyidejűleg országunk múltja is.

– *Miért fontos az orosz társadalom számára a szembenézés a múlt örökségével?*

– Országunk jó néhány problémája az ez ideig még meglévő fehér foltokból ered. Irina Serbakova, a Memoriál emberi jogi szervezet munkatársa egy jellegzetes esetet mesélt nekem. Amikor a Szövetségi Biztonsági Szolgálat (FSZB) emberei ellátogattak irodájába, egyikük a jogvédő szervezet munkájának megvitatása közben nekiszegte a kérdést: „Miért mindig csak a rosszal hozakodnak elő a múltunkból?” Erre Serbakova előkereste a levéltárból a férfi nagyapjának az iratanyagát. A legközelebbi találkozó alkalmával megkérdezte tőle: vajon tudja-e, hogy felmenőjét lelőtték a sztálini terror időszakában. A férfi teljesen összetört – apja soha nem beszélt neki erről a bűntettéről.

– *Korábbi műveiben gyakran utópisztikus társadalmi látomásokat vázol fel, például a Médea és gyermekei (Медея и её дети) című regényében, ahol különböző etnikai kisebbsé-*

gekhez tartozók egy nagy családot alkotnak.

– Ez az ábrázolás nem utópia. Tünhet romantikusnak, de nem utópisztikus. Amúgy rossz dolgokat is képes vagyok kitalálni. Valamennyi regényem az életem egy darabját írja le. A *Médea és gyermekei* pedig a Krím-félszigeten töltött gyerekkoromról szól. Sok regényalak mögött valóságos emberek állnak. Nagyon szeretem a Krímet; bár eredetileg az Urálból származom, nagyanyám nővérei a félszigeten laktak.

– *Ma hogyan tekint a Krímre?*

– Annak a bizonygatásnak, hogy „A Krím a miénk vagy nem a miénk” természetesen semmi értelme. A Krím az enyém és az emlékeimben él. Az én Krímem Makszimilian Volosin íróé, aki a polgárháborúban mind a fehéreknek, mind a vörösöknek a segítségére sietett. Nekem mindegy, melyik államhoz tartozik a Krím, annak az államnak azonban gondoskodnia kell róla. Ez idáig a szovjet, az ukrán és jelenleg az orosz államhatalom rendkívül könyörtelenül bánt ezzel a földdel és lakóival.

Amikor először hallottam a krími tatár nyelvet egy buszmegállóban, könnyekben törtem ki. Romantikus elképzeléseim mindenesetre hamarosan szertefoszlottak. Amikor a krími tatárok visszatértek száműzetésükből a hazájukba, ugyanolyan mohó és kiméletlen viselkedést tanúsítottak az országukkal szemben, mint mindenki más. Ezért üdvöznék egy olyan államhatalmat, mely szereti és öntözi ezt a földet, nem pedig a kizsákmányolása és megsemmisítése a célja.

Ma a tengerpart egy keleti, sőt inkább globális bazárhoz hasonlít, ahol mindenki otthagyja a szemetét. Ez nagyon fájdalmas, mert tudom, milyen érintetlen öblei voltak valamikor. Nincs olyan államhatalom, melyet szeretettel látnék. A Krímet uraló új államhatalom éppolyan szárnalmas, mint a korábbi, mindkettő saját zsebükre dolgozó tolvajokból állt és áll. Mintha annak, aki hatalomra kerül, először egy társadalmi szűrőn kellene átmennie, amely a tisztességes embereket egyáltalán nem engedi át. Agyafűrt cselszövőnek kell lennünk, ha politikai karriert akarunk csinálni. Nem annyira a gazdasági, mint sokkal inkább az erkölcsi korrupció a káros. Azt hiszem, hogy Borisz

Nyemcov meggyilkolása azzal magyarázható, hogy ez az igaz ember egyáltalán nem illeszkedett a politikai elit tagjai közé.

– *Újra és újra felemeli a hangját a Putyin-rendszer ellen.*

– Zavar ez az újfajta barbárság. Egyáltalán nem támogatok semmiféle pártot sem. Nagyon gyenge az ellenzék. Mióta a világ világ, a felsőbb hatalmak az ellenzékét mindig is ellenségnek tekintették. Ez helytelen. Minden politikai rendszernek szüksége van ellenzékre, amely rámutat a hibákra. Az ellenzéknek még akkor is fontos kiigazító szerepe van, ha egészen balra vagy jobbra helyezkedik el. Mindig is ellensúlyt képez a kormánnyal szemben. Ma elnyomják ezt a fajta, tüntető állampolgároktól kapott visszajelzést. Ezáltal az állam elveszíti a társadalommal való kapcsolatát.

– *Ennek ellenére a Kreml politikája széleskörű támogatottságot élvez a lakosság körében. Mivel magyarázza ezt?*

– Nemrégiben láttam egy műszaki boltban egy reklámszöveget: „Maguk még gondolkoznak? Mi tévét nézünk.” Ez egyszerűen zseniális. Amikor Hitler hatalomra került, csak egyetlen tömegtájékoztatósi eszköz létezett, a rádió, amely már igen hatékonyan bizonyult. Napjainkban az emberek többsége nagyon könnyen befolyásolható. Ezért komoly szerepet kell vállalnunk a kultúrában és az oktatásban.

A tömeg készen áll arra, hogy a kormányzat minden irányváltását kövesse. Ez a magatartás, melyet George Orwell is leírt, nemcsak orosz jelenség. Az Egyesült Államokban jelenleg nagy keletje van az *1984* című regénynek. Valóságunk tökéletesen fantasztikussá vált. Nincs többé tudományos-fantasztikus irodalom, mivel már az Orwell által leírt jövőben élünk...

– *Mit lehet ez ellen tenni?*

– Reménykedem valamiben, amit kulturális globalizációnak nevezhetnénk, ha már nem koptattuk volna el a szót. Sok pénzügyi, gazdasági és környezetvédelmi probléma csak világszinten oldható meg. Kormányunk, mely teljesen szembe megy a fejlődési irányokkal, tagadja azt a tényt, hogy a világ már globálisan működik. Ez a folyamat igencsak foglalkoztat engem; lehetséges, hogy ebben rejlik az emberiség egyetlen túlélési

lehetősége. Azonban a globalizációnak is megvan az ára. Elképzelhető, hogy az olyan kis népeket, mint a jurtájukban élő eveneket nemsokára már csak a múzeumban lehet megcsodálni. Az evolúció törvényei kéréllhetetlenek. Egy-egy evolúciós lépés sokáig eltart, de visszafordíthatatlan. Hiszen végzettségemet tekintve genetikuss vagyok.

– *Miben különbözik a mai Oroszország a Szovjetuniótól?*

– Nagyon érdekes időket élünk. Nem vetik tömegesen börtönbe az embereket. Ma nincsenek politikai foglyok száz-, ezer- vagy milliószámra, mint a szovjet időkben, hanem mindössze néhány tucatnyi van belőlük. Nemrég még Ildar Dadgyin [ellenzéki aktivistát] is szabadon bocsátották. Mára már a vasfüggöny sem létezik. Ide-oda utazgatunk. Semmi nem fog történni velem, amikor visszatérek Oroszországba; már sok minden elhangzott a számból, amiért letartóztathatnának. Nem, csak egy plakátkampányban rágalmaztak, és mint [az országunkat aláásó] „ötödik hadoszlop” ellenséggel együttműködő egyik képviselőjét szidalmazták.

Az ország ma sokkal szabadabban él, mint a szovjethatalom alatt. A másként gondolkodók, akiket korábban keletre, Szibériába küldtek, ma nyugatra mennek: összecsomagolják a bőröndjeiket és kivándorolnak. Van Olaszországban egy nyaralóm, ahová visszavonulhatok, ha semmi rossz nem történik, ami nagyon is lehetséges. Például lezárhatnák a repülőtereket. Ilyesmiről azonban szó sincs. Az inga mindkét végpontjáig kilengett már, és napjainkra elérte legszélső helyzetét. A hatalom rendes esetben különböző bel- és külpolitikai feladatokat lát el. A mai hatalomnak csak egy cél lebeg a szeme előtt: önmaga fenntartásával foglalkozik. Ebben pedig az a rossz, hogy az ilyen hatalom egyáltalán nem törődik a társadalommal. Látom, ahogy a barátomim bebörtönzött anyák gyerekeinek vagy beteg fiataloknak segítenek.

– *Nyugaton is bizonytalan formákat öltött a politikai fejlődés...*

– Minden időnek megvannak a maga próbatételei. Ma nem látom értelmét annak, hogy az utcára vonuljak és tiltakozzak. Hiszek annak fontosságában, hogy oktassuk és felvilágosítsuk polgárainkat. Ezenkívül segítséget nyújtok ott, ahol azt legjobb

tudásom engedi. Amit az államnak kellene tennie, arra nekünk nem futja a saját pénzünkkel, de ami keveset megtehetünk, azt ennek ellenére megteszük. Nem azért fizetjük be adónkat, hogy abból államunk Szíriában háborúzzon, hanem hogy ebből elégítse ki legsürgetőbb társadalmi igényeinket.

Nem vagyok politikai aktivista, hanem élek, ahogy tudok. Országunkban a kormányzás színvonala ijesztően mélyre süllyedt. Ugyanezt látjuk az Egyesült Államokban és Franciaországban. Ezzel szemben Václav Havel cseh elnök az egész világ számára példakép volt. Már Platón filozófuskirályok kezébe akarta letenni az államhatalmat. Ezzel egyidejűleg Platón az öröknek egy osztályáról is gondoskodott tervében. Ez azonban nem más, mint a KGB. Mára maradtak az örök, a csúcson azonban nemigen találkozunk bölcsekkel. Földünk kormányaiban nem látunk filozófusokat, de még csak tanult embereket sem.

– *A jövőbeli nagy remények vége szemlátomást szellemi zűrzavart kelt.*

– Ma a fogalmak teljes válságával találjuk szembe magunkat: a háború a békével lett egyenlő. Az emberek demokrácia alatt merőben különböző dolgokat értenek. A liberalizmus pedig szinte szitokszóvá vált Oroszországban. Újra meg kell határoznunk a fogalmakat, és tisztánlátást teremteni jó és rossz ügyében. Világunk hierarchikusan épül fel – Ortega y Gasset A tömegek lázadása című esszéjében arra szólít fel, hogy közelítsük egymáshoz az uralkodó elitet és a népet. A magasabban lévők kötelesek kezet nyújtani az alacsonyabb réteg tagjainak.

A keresztény erkölcs csodálatra méltó dolog, de már nem működik. A kereszténység általában véve a lehetetlen vallása. Arra hívja fel az embereket, hogy szentek legyenek. Ez azonban csak nagyon ritka esetekben történik meg. Az ortodoxia Oroszországban ma neveltség tárgya, karikatúra; szégyenkezünk kellene miatta. Nem szeretnék az erkölcsös szerepében tetszelegni, azonban emlékeztetni kellene az embereket a legegyszerűbb erkölcsi szabályokra – mint például a kanti kategorikus imperatívuszra. Mindegyikünknek ehhez kellene tartania magát. S mégis: még mindig számos csodálatos embert látok magam körül a világban, akik a közjó érdekében cselekszenek.

(Neue Zürcher Zeitung)

Bruce Haigh⁹

Irán válaszüton

Amin Saikal: Irán válaszüton (Iran at the Crossroads) című könyvének bemutatása, Polity Kiadó, 2015, 160 oldal)

Már régóta vártunk egy ilyen könyv megjelenésére. Miközben nem kifejezetten az ausztrál döntéshozókat szólítja meg, számukra is tanulságos lehet.

Amin Saikal az iráni belpolitika összekuszálódott szárait bogozza ki attól kezdve, hogy az Amerika által támogatott, de gyengekező sahláványosan megbukott az iráni forradalomban, majd létrejött egy iszlám állam a messianisztikus Khomeini ajatollah uralma alatt, át az állhatatlan Nahmud Ahmadinezsádon a jelenlegi, józan gondolkodású elnökig, Hasszán Rohaniig.

Ennek a háttérnek az ismeretében vizsgálja azokat a feszültséggel terhes múltbéli viszonyokat, melyek Iránt az Egyesült Államokhoz és szövetségjükhöz fűzték, továbbá áttekinti az ország saját régiójában és azon túl elfoglalt jelenlegi helyzetét. Kitér a közelmúlt pozitív lépéseire is, melyek Irán és Amerika közeledését mutatják.

Saikal óvatosan ugyan, de az irányban érvel – amellyel én is egyetértek –, hogy most érkezett el az idő Amerika, szövetségesei és Európa számára, hogy kiterjedt párbeszédet folytassanak Iránnal és megszilárdítsák kapcsolataikat. Azzal érvel, hogy az amerikai és az izraeli befolyás pont akkor gyengül a Közel-Keleten, amikor Iráné növekszik.

Amerika és Európa az Iszlám Állam képében megjelenő veszélyes és kegyetlen terrorista szervezettel áll szemben; Szíriában zavaros polgárháború dúl; a Szaúd-Arábiai Királyság hamis és nem túlzottan megbízható szövetségeseinek bizonyult. Izrael képtelen volt befolyásolni a szíriai helyzet alakulását, és nem sikerült megfékeznie az ISIS-t sem.

Saikal fontos érvként említi, hogy Iránnak befolyása van Afganisztánban, a Hezbollahon keresztül Libanonban, valamint Irakban, továbbá tanúje-

lét adta, hogy kész felhasználni ezt a befolyást az amerikai és a nyugati érdekek támogatására.

Irán belpolitikailag különböző, egymástól elhatárolódó csoportok között ingadozik, melyeket a konzervatív, haladásellenes, befelé forduló „dzsihádi” frakció és a mérsékelt, nyitottabb reformokra inkább hajló „idzstihád” irányzat irányít. Az utóbbi egyre több követőre talál Rohani alatt. Saikal arról próbálja meggyőzni olvasóit, hogy most jött el az idő, hogy elköteleződjünk a mérsékelt irányában, és támogassuk őket, amíg befolyással bírnak.

Megállapítja, hogy az oroszok, a kínaiak és az indiaiak jelenleg élenk kereskedelmi kapcsolatokat építenek ki. Az iráni atomprogrammal kapcsolatos egyezmény aláírása ahhoz vezetett, hogy bizonyos megtorlási intézkedéseket feloldottak, és meghosszabbították a határidőt a „politikai egyezség” elérésére; mindezek kedvező jelek a kapcsolatok szorosabbra fűzése szempontjából, főként, ami a kereskedelmet illeti.

Saikal nem gyözködi Ausztráliát, hogy mutasson nagyobb önállóságot egy ausztrál–iráni kapcsolat elmélyítésében, de érezteti véleményét.

Miért lehet fontos számunkra ez az alapos kutatásokra épülő könyv? A szerző érdeme, hogy eloszlatja a Közel-Kelet egyik kulcsszereplője körüli homályt. Nem hiányozhat a polcról, legyen szó akár egyetemistákról, üzletemberekéről, nőkről, utazókról, köztisztviselőkről vagy politikusokról.

(Sydney Morning Herald)

Pavel Szkrilnyikov

A lelki biztonság mint a polgári értékek „importhelyettesítése”

Egy felekezeti intézmény falai között dolgozták ki először az első kultuszellenes tárgyat a felsőoktatásban

Az Uráli Állami Gazdasági Egyetemen (УрГЭУ) elindították a „lelki biztonság alapjai” című képzési program kísérleti kurzusát. Az uráli régió kormányának weboldalán olvas-

⁹ Bruce Haigh nyugalmazott diplomata, aki a nyolcvanas években Szaúd-Arábiában és Iránban teljesített szolgálatot.

ható közlemény jellemzése szerint a program a totalitárius szekták és szélsőséges áramlatok romboló hatásának ellensúlyozására irányul. A kurzus lökést adott ahhoz, hogy Oroszország állami felsőoktatási intézményeiben elindulhasson a kultuszellenes tárgyak oktatása.

A harmadik évfolyamnak szánt tantárgy oktatása hat-nyolc tanítási órát vesz igénybe. Konsztantyin Korepanov adjunktus, aki egyike a kurzus kidolgozóinak a Jekatyerinburgi Egyházmegye Missziós Intézetének teológiai tanszékén, a szverdlovszki helyi televízió adásában elmondta, hogy ő a kurzus negyedik részében fog előadni: itt a különböző megelőző stratégiákról lesz szó, melyek lehetővé teszik, hogy „ne keveredjünk olyasmibe, amit utána megbánunk”, és hogy a fiatalok maguktól is felismerjék azt a pillanatot, amikor manipulálni kezdik őket. Korepanov olyan kérdéseket vet fel, mint például az vallási és politikai szélsőségség, Oroszország hagyományos vallásainak lelki-erkölcsi eszményei; beszél az egyetemistáknak az ún. „szektásságról” és annak veszélyeiről. „Oktatóink már tartottak erről előadásorozatot az Uráli Gazdasági Egyetem harmadéveseinek – nyilatkozott az intézmény rektora, Natalja Gyacszkova. – Az előadások igen kedvező fogadtatásra találtak mind az egyetem vezetősége, mind a diákok körében. A program »A helyes életvezetés alapjai« kötelező tantárgy keretein belül zajlott. Ez a tantárgy minden szakon a képzési követelmények között szerepel, de az órákon elsősorban arról van szó, mit kell tenni tűz és ember okozta katasztrófák esetén, nem pedig arról, hogyan tudjuk megvédeni magunkat a szellemi hatásoktól, amelyek tönkreteszhetik saját életünket és szeretteink életét is.” A rektor asszony szavai arra indították a Jekatyerinburgi Egyházmegye és a Szverdlovszki régió kormányának hivatalos weboldalait, hogy ki merjék jelenteni: az egyház és a kormányzat álláspontja teljesen egybeesik az új tantárgyat illetően.

Mint a regionális kormányzat weboldala elárulja, a Szverdlovszki régió Oktatási Minisztériuma már jóváhagyta a jekatyerinburgi teológusok programját. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a Jekatyerinburgi Egyházmegye

Missziós Intézetének pedagógiai kezdeményezései (első diplomásai 2016 decemberében végeztek) nem korlátozódnak csak „lelki biztonság alapjai” kurzusra. 2017 februárjában Natalja Gyacszkova részvételével lezajlott egy oktatói szeminárium, melynek munkacsoportjai a következők voltak: a lelki-erkölcsi nevelés pedagógiai feltételei az anyanyelv- és irodalomórákon (Gyacszkova vezetésével); lelki-erkölcsi oktatás és nevelés a természettudományi tárgyak tanítása közben; célok és gyakorlat a kisgyermekkorú lelki-erkölcsi nevelésben. Ez azt jelenti, hogy a közeljövőben a Szverdlovszki régió más felsőoktatási intézményeiben is bevezethetnek hasonló kurzusokat. A Missziós Intézet képviselői kiemelik a tanterv rugalmasságát, továbbá nagy hangsúlyt fektetnek az egyes főiskolák és egyetemek sajátosságainak figyelembevételére és az új program semleges jellegére: elmondásuk szerint az úgy épül fel, hogy egyenlő mértékben megfeleljen az ateisták és a muzulmánok elvárásainak is.

Ezek a biztosítékok azonban igen sok vitára adnak okot. Lehetetlen sikerként elkönyvelni az olyan korábbi kísérletek tapasztalatait, melynek során a világi oktatásba akarták bevezetni az Orosz Ortodox Egyház által kidolgozott olyan képzési programokat és tantárgyakat, melyek arra buzdítanak, hogy „védjük meg az ifjúságot a totalitárius szekták és a szélsőséges irányzatok képviselőinek romboló hatásától”.

Így például, éles bírálat alá estek azok az iskolai kurzusok, melyeket az „oroszországi népek kultúrájának lelki-erkölcsi alapjai” nevű tantárgycsoport keretében dolgoztak ki, és kezdtek el oktatni. 2016 decemberében a 2065. számú moszkvai iskolában botrány tört ki: az egyik osztályban a szülők közösen terjesztettek be kérvényt a Legfőbb Ügyészséghez. Véleményük szerint a fent említett tantárgycsoport keretében oktatott – az erkölcsstani kurzusnak kulturálisan megfeleltethető – „Létünk eredete” tárggyal vallási ideológiát kíséreltek meg gyermekeikre rákényszeríteni. Másfelől viszont a Szent András Alapítvány elnöke, Natalja Jakunyina azt javasolta, hogy vezessék be a szövetségi oktatási programba a „Családi életvezetés” tantárgyat, melyet

Oroszország régióiban már oktatnak. 2017. március 9-én a tatárköldi Laishevo városában a családi életvezetésről szóló órát a Szent Miklós-székesegyházban tartották az iskolások számára. A foglalkozásokon az öngyilkosságot népszerűsítő és a „halálos játszmákban” való részvételre buzdító közösségi oldalakra is kitértek.

„Hasonló programokat próbáltak már bevezetni az iskolákban a „Vallási kultúrák és világi erkölcsstan” tárgy keretében. Egyetemi szinten azonban még kísérleti korszakát éli a lelki biztonság projektje – tudjuk meg Sztanyiszlav Panyin vallástörténész-filozófustól, a moszkvai Mengyelejev Vegyipari Egyetem docensétől. – Lehet, hogy lesz belőle valami, lehet, hogy nem – mindez sikerességének függvénye. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján azonban nagy annak a valószínűsége, hogy ahol kísérleti jelleggel elindul a program, ott teljeskörűvé válik.” Abban viszont nemigen hisz, hogy a hittudósok részt vehetnek az adott szakirányban megfelelő program előkészítésében. „Ráadásul ezt a programot a Jekatyerinburgi Egyházmegye Missziós Intézete dolgozza ki, mégpedig vallási alapon, ahogy a szektákkal és a kultuszellenességgel kapcsolatos projekteket is. Mindezeket már teljesen irányításuk alá vették az egyházmegyéik missziós tanszékei és hasonló intézményei” – mondta el Panyin újságunknak. A program megalkotóinak megnyilatkozásai a felekezeti jelleget illetően – Panyin szerint – felérnek egy hadüzenettel. „Azok, akik a kultuszellenes körökben fejtik ki tevékenységüket, egyfajta háborúnak fogják fel ezt, nem pedig egy kutatási feladatokkal járó világi tárgynak. Ő maga nem véletlenül került kapcsolatba a lelki biztonság-kurzussal – az itt uralkodó felfogás szerint a hírhedt szekták nagyobb kárt okoznak, mint egy tömegbaleset. Senki sem próbálta még megfejtetni annak a titkát, hogy ezek az emberek miben hisznek, és mit akarnak. Annak ellenére, hogy a pravoszláv egyház képviselői hozzászólásaikban azt hangsúlyozták, hogy a kurzus mindenkinek szól, és muzulmánok, illetve ateisták is hallgathatják, kétségtelen, hogy vallási irányultsága van, és lényegét tekintve a hittedjesztés munkájának

sokféleségét hivatott bemutatni.” Ez a vallás-oktatást érintő teológiai támadás következő lépése, valamint kísérlet arra, hogy a szaktudást új vallási mozgalmak szolgálatába állítsák – vélekedik Panyin.

Az Orosz Tudományos Akadémia (RAN) Európa Intézetének vallási és társadalmi kérdésekkel foglalkozó központjának vezetője, Roman Lunkin nemcsak szükségtelennek, hanem – a vallások és a nemzetek közti viszonyok szempontjából – egyenesen károsnak ítéli meg a kurzust. „A lelki biztonság annak tünetévé vált, hogy mind a társadalom, mind az egyházi vezetők híján vannak polgári és demokratikus értékeknek. Magát a „biztonság lelki megalapozásáról” szóló kurzust is még 2010-ben dolgozták ki Belgorodban.¹⁰ Azóta számos egyházmegyében az ott lefektetett elvekkel indokolható a nekik járó támogatás szükségessége és a többi felekezettel és vallással szembeni rejtett ellenérzés. „A teológiai tanszékeken is sokkal könnyebbnek bizonyult a »lelki biztonság« témájával elindítani egy kurzust, mintsem tudománnyal foglalkozni, és kutatókat odavonzani – mondta el újságunknak. – Az Orosz Ortodox Egyház égisze alatt Szentpéterváron megrendezett konferencia ragyogó példa arra, hogy miként kovácsolnak ideológiát e fogalom köré. A konferencia »Célok importhelyettesítése, lelki biztonság, hagyományos értékek, társadalmi rendeződés« alcímmel 2016. november 7-én zajlott a Szentpétervári Művészeti Múzeumban. A törvényhozásban ez a hírhedt Jarovaja-törvénycsomag missziós tevékenységet tiltó rendelkezéseiben testesült meg: a hatalom és az egyház egyértelmű jelzést adtak a társadalomnak, hogy a biztonság mindenekelőtt idegengyűlöletet és a más vallásúakkal szembeni elutasítást jelent; ez az egyetértés az ellenségeskedés terén bumerángxként fog visszaütni az orosz ortodox egyházra, majdnem úgy, mint 1917-ben.”

A Moszkvai Állami Egyetem Bölcsészka Vallásfilozófiai és Vallástani Tanszékének adjunktusa, Pavel Kosztijov úgy véli, hogy nem túl szerencsés egy oktatási program később-

¹⁰ Belgorod: város Oroszország nyugati részén, a Donyec folyó mentén, 40 km-re az orosz–ukrán határtól. Kutatóegyeteme van.

bi bevezetése szempontjából, ha egy felekeze-ti intézmény falai között születik meg. „Nem sok reményt látok hasonló természetű kurzusok együttes kidolgozására. Sokkal helyénvalóbbnak tartanám, ha először akadémiai közegben vitatnánk meg egy ilyen kurzus feltételeit és az alapjait; sajnos a történelmi tapasztalat arra tanít bennünket, hogy az oktatásban a vallási csoportok által elindított kezdeményezések ritkán jutnak el odáig, hogy pártatlan tudományos körökben is megvitassák őket” – mondta el az adjunktus újságunknak. A vallástudós azokra az imázs-problémákra is rámutat, amelyekkel az Orosz Ortodox Egyház oktatási téren kifejtett túlbuzgó tevékenysége fenyeget, továbbá arra is, hogy a diákok számára ez pusztán még egy tárgynak számít majd, amelyből vizsgázni kell. „Ha a vallási kurzust az állam anélkül vezeti be szövetségi szinten a tantárgyak közé, hogy azt előtte az egyetemekkel megvitatták volna, ez olyan hozzá való viszonyt fog eredményezni, mint az októberi szocialista forradalom előtti iskolákban az Isten szavát közvetítő hittanhoz, vagy a szovjet időszak végén »A helyes életvezetés alapjai« című tárgyhoz. Félő, hogy a diákok – képletesen szólva – csak ímmel-ámmal fogják hallgatni (a végén úgyszólamint számunkérés lesz): ennek azonban igen nagy kárát látja majd az Orosz Ortodox Egyház.

(*Nyevaviszimaja Gazeta*)

Ellen Powell

1455-ben Gutenberg megnyomta a gombot, és elindult a könyvnyomtatás

Több mint 550 évvel ezelőtt egy Johannes Gutenberg nevű üzletembernek olyan ötlete támadt, mely forradalmasította a világot – éppúgy, ahogy a digitális forradalom is alapjaiban változtatja meg napjaink kommunikációját.

A meggazdagodás lebegett a szeme előtt egy Johannes Gutenberg nevű üzletembernek a katolikus egyház uralta világban – ehelyett forradalmat indított el, és még soknak elvetette a magját.

1455. február 23-át úgy tartják számon, mint azt a napot, amikor Gutenberg elkezdte nyomtatni névadó Bibliájának első kiadását. A nyomdai betűelemek ötlete Ázsiából származott, ahol a kínaiak már majdnem egy évezreddel azelőtt feltalálták egy nyomtatási technikát. A Gutenberg által használt tinta a hagyományos tintának olajjal vegyített keveréke volt, amitől az folyékonyvá vált és könnyebb volt átvenni a nyomóelemekről a papírra. Maga a nyomda egyébként úgy működött, mint az európai gazdálkodók által jól ismert csavaros típusú prés, melyet többnyire olívabogyó vagy szőlő préselésére használtak.

A már meglévő ötleteknek ehhez a sokszínű készletéhez Gutenberg még egy fontos újítást tett hozzá: a mozgatható betűelemet elsőként a nyugati világban. A fémötvözetből készült betűminták előállításához azon készségeit használta fel, melyeket szakképzett mesteremberek családjában felnőve sajátított el. Ezek a betűminták – betűmatricák – tartások voltak, és több száz nyomtatást kibírtak. Ezeket a betűket egy szedővas nevű tálcán elrendezve Gutenberg oldalakat tudott előállítani a Bibliából; majd elkezdett másolatokat csinálni, sokkal gyorsabban, mint az eddigi íródeákok és kiadók, akik kézi másolással vagy [készre öntött] egész oldalas szedéstükörrel dolgoztak.

Mint ahogy Gutenberg remélte, találmánya igen fogékony közönségre lelt korának növekvő középosztályában. Ez az írástudó réteg, mely már megunt a rendelkezésére álló kézzel másolt könyvek korlátozott választékát, még akár fizetni is hajlandó volt egy nyomtatott könyvért. S mivel Gutenberg a Bibliával kezdte, melyet a katolikus egyháznak köszönhetően szinte minden európai ember ismert, biztosítékkal szolgálhatott arra, hogy soha ne fogyatkozzanak meg megrendelői.

Valójában, még mielőtt Gutenberg befejezte volna a kétszáz képes Latin Bibliából álló sorozat kinyomtatását, a lelkes vevők mind az utolsó példányig felvásárolták – tudjuk meg a LiveScience online tudományos hírujságból.

Maga Gutenberg szegénységben hunyt el egy üzlettársa által indított pert követően, mely szinte az összes vagyonából kiforgatta. A töme-

gesen gyártott könyvek korszakának a bevezetésével Gutenberg alapjaiban változtatta meg az információátadás mikéntjét, pontosan úgy, ahogy ma a digitális forradalom formálja át a tudás létrehozásának és terjesztésének módját.

„Alig maradt az életnek olyan szelete, melyet nem érintett a változás” – írja John Man történész és útikönyvíró *A Gutenberg-forradalom* című könyvében, amely az emberi kommunikáció elmúlt ötezer éves történetének négy sorsfordító pontja közül kettőnek a könyvnyomtatást és az internetet tekinti (a másik kettő maga az írás és az ábécé). „Ha az uralkodók jobban megtudnák kötni alattvalóikat adók és egységesített törvények által, az alattvalóknak mára meglennének az eszközeik a lázadások szervezésére. A tudósok összehasonlíthatnák az eredményeket, egymás munkájából építkezhetnének, jobban és gyorsabban átlátnák a világegyetemen működését. Gutenberg találmánya adta a táptalajt a

modern történelem, tudomány és népszerű irodalom megszületéséhez; segítségével jöttek létre a nemzetállamok; oly sok minden mindabból, mely meghatározó modern korunk számára.”

A nyomtatás segítette Luther Mártonnak a protestáns reformációt hírül adó „kilencvenöt tételének” elterjesztésében. Lehetővé tette a Galileo Galileihez hasonló tudósok számára, hogy felfedezéseiket megosszák a tágabb közösgéssel. Létrehozta azt a tudásalapot, mely megkönnyítette az olyan találmányok megszületését, mint az internet.

A nyomtatott könyvek eladási aránya némiképp csökkent a digitális könyveknek köszönhetően – általánosságban elmondható azonban, hogy nem gyengült meg a piacuk. A Pew Kutatóközpont egy 2015-ös felmérése arról tanúskodik, hogy az amerikaiak hatvanhárom százaléka legalább egy papíralapú könyvet elolvasott az elmúlt évben.

(Christian Science Monitor)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Dr. Árva László közgazdász, Budapest

Giday András közgazdász, Budapest

Faragó Péter közvélemény-kutató, Budapest

J. Nagy László professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem

Mádi László főiskolai tanár, szakfelelős (Wekerle Sándor Üzleti Főiskola)

Németh István egyetemi tanár, Budapest

Pap Krisztián könyvtáros, Budapest

Réfi Attila (Phd), történész-levéltáros, VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest

Trembeczki István egyetemi tanáresegéd, Debreceni Egyetem

Varga János mérnöktanár, Székesfehérvár

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Trembeczki István: Néhány gondolat a hatodik tömegkihalásról és az ember evolúciójáról</i>	1
---	---

MŰHELY

<i>Faragó Péter: A kései Y-generáció hagyatéka a Z-generáció újdonsült egyetemistáira – értékrend és sportolás</i>	13
<i>Árva László – Giday András – Mádi László: Az egészségügy fiskalizációja: kérdőjelek és válaszok. Vitaindító az élők munkaterhek csökkenéséről és az egészségügy finanszírozásáról</i>	28

SZÁZADOK

<i>Németh István: A Wilhelmstrasse és Magyarország</i>	
Az 1920-as évek (1. rész)	44
<i>Pap Krisztián: Oroszlánok a Kárpátokban</i>	
A magyar határok védelme és a Szurmay-csoport 1915-ben.	81
<i>Varga János: 100 évvel ezelőtt született Simonyi Károly, a polihisztor tudóstanára</i>	91
<i>J. Nagy László: A budapesti vért lemosták a Csatornában</i>	100

NAPLÓ

<i>Réfi Attila: „Le fils cheri de la victoire”, avagy a 18. század végének leghíresebb magyarja</i>	104
---	-----

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Zanny Minton Beddoes: Szakképzés a műszaki fejlődés nyomában (109)</i>	
<i>Zanny Minton Beddoes: Dél-Afrika: oktatásból elégtelen? (111)</i>	
<i>Robert Cottrell: Oroszország, a NATO és Trump: A színpalak mögötti világ (113)</i>	
<i>Ulrich M. Schmid: „Maguk még gondolkoznak? Mi tévét nézünk” – interjú Ljudmila Ulickájával (121)</i>	
<i>Bruce Haigh: Irán válaszüton (124)</i>	
<i>Pavel Szkrilnyikov: A lelki biztonság mint a polgári értékek „importhelyettesítése” (124)</i>	
<i>Ellen Powell: 1455-ben Gutenberg megnymomta a gombot, és elindult a könyvnyomtatás (127)</i>	

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2017. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2017. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2015. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

